

BROWN BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192782

UNIVERSAL
LIBRARY

इंधारा सुर :

—

(गुप्तपोलिसाच्या चातुर्यावरील कादंबरी.)

लेखक

श्री. विठ्ठल कृष्ण नेरुरकर, बी. ए.

संपादक 'प्रमोद'.

गणेशकृष्ण रहस्य, हिंदवासीयांचे आजचे प्रातःस्मरण, सिंहगड, पर्वत
हिंद प्रबोधकाचे स्वर्ग-निर्याण, सृष्टीचे कारागार, मेषप्रभाव,
कवीची भेट इत्यादि काव्ये; शीलाचे मोल, सापत्न माता,
इत्यादि कादंबऱ्या; सौभाग्य-लाभ नाटक व
आत्मविकास वगैरे पुस्तके यांचे कर्ते)

मुद्रक व प्रकाशक

पांडुरंग नारायण जव्हेरी,

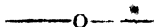
धी विनय प्रिंटिंग प्रेस, प्रफुल्लता कचेरी,

नवरोजी स्ट्रीट, ठाकुरद्वार,

मुंबई.

१९२३.

किंमत रुपये दीड.

फक्त पहिल्याच आवृत्तीचे हक्क प्रकाशकांकडे आहे.

प्रास्ताविक.

‘ललितवाङ्मय’ हा वाङ्मयाचा एक महत्वाचा भाग आहे. मानवजातीला वस्तुवाङ्मयाच्या नेणे हे वाङ्मयाच्या मुख्य ध्येयांपैकी एक अवश्य अंग आहे. अर्थात ‘ललितवाङ्मय’ हे थकल्या भागल्या जीवाला करमणूक करणारे असले तरी ती करमणूक सात्विक, निरुपद्रवी अशी असली पाहिजे. मनुष्य जातीला अवनतीला नेई. असे तरी त्यात कांहीएक असतां कामा नये. ही मुख्य गोष्ट लक्षात घेऊन जर ललितवाङ्मय निर्माण होईल, तर त्याच्याविरुद्ध वेळीं अवेळीं होणाऱ्या निष्कारण हाकाटीला भीक घालण्याचे मुळीच कारण नाही.

कादंबरी ही ललितवाङ्मयाचा एक भाग असं मानण्यांत येते. अशा ललितवाङ्मयाचा दर्जा कमी असल्या तरी ते आवश्यक आहे. गहन विषयांचे आकलन ज्यांना होण्यासारखे नाही अशा वर्गाला आपली वाचनलालसा असल्या बाबत यावर भागवावयास मिळते. स्वतःच्या पायावर चालतां येईपर्यंत बालकाला जसा ‘पांयुलगाड’, तसेच गहन विषयाचे ग्रहण करण्यास समर्थ होऊ शिकणाऱ्या अथवा असमर्थ असलेल्या युद्धीला हे वाङ्मय उपयोगी पडते. ही बुद्धि अथवा अशा युद्धीचा वर्ग समाजांत नेहमीच अभाव्याचा, आणि ह्यापुढील ललितवाङ्मयाच्या या भागाची उपयुक्तता व आवश्यकता सिद्ध होते.

राजकीय, शैक्षणिक, औद्योगिक, सामाजिक विषयांचा खल करणाऱ्या नियतकालिक केवळ मनाची सात्विक करमणूक करणाऱ्या नियतकालिकाची भर पडवी हे धोरण नियम लक्षांत घेतल्यास उचितच ठरते. कै. बा. हरीभाऊ आपटे यांच्या सार्थ नावाच्या ‘करमणुकी’ नंतर ते पवित्र कार्य करण्यास ‘प्रफुल्लता’ पुढे सरसावली आहे. प्रस्तुतची ‘दुधारी सुरी’ ही कादंबरी प्रफुल्लनेचे व्यवस्थापक व माझे मित्र श्रीयुत पां. ना. जव्हेरी यांच्या प्रोत्साहनामुळेच पुरी होऊन पुढे येत आहे. त्याचे हे मजवर मोठे उपकारच आहेत.

खेळगडी माशिकांच्या संपादकांनी माझी पहिली ‘शीलाचें मोल’ ही कादंबरी प्रसिद्ध केल्यानंतर आज महाराष्ट्र रसिकांपुढे येण्याचा हा माझा

दुसरा प्रबन्ध आहे. 'शीलाचें मोल' अगदी स्वतंत्र पण केवळ मुलांकरितां झणून लिहिलें होतें. प्रस्तुत पुस्तक प्रफुल्लितेच्या प्रौढ वाचकांकरितां एका इंग्रजी पुस्तकाच्या आधारे लिहिलें कथानक आहे. वर लिहिलेल्या नियमांच्या कसोटीस तें कितपत उतरतें हें ठरविणें रसिकांचें काम आहे.

शेवटीं बाळ्यसेवेस प्रवृत्त करून स्फूर्ति देणाऱ्या वार्ददेवतेस, मौत्साहून देणाऱ्या जनताजनार्दनास, आणि यश देणाऱ्या मंगलमय महेशास मनोभावे नमन करून शिणलेल्या हुताश मनास संजीवन देणाऱ्या वाळ्ययांतील या संजीवनाकडे अंगुलिनिर्देश करितों.

मालवण,
ता. १५/१२/३. }

वि. कृ. नेरुरकर.

'तो क्षण'

याच ग्रंथकाराच्या 'तो क्षण' आदिकरून इतर कादंबऱ्या व भारद्वाज, मनोरंजन आणि उपयुक्त वाङ्मय वाचावयाचें असल्यास महाराष्ट्रांत प्रिय ज्ञानें व सर्व नियतकालिकांनी प्रकाशिलें 'प्रमोद' मासिक आतांच सुरू करा. वा. व. ३ रु. व्ही. पी. नं ३। ह.

बालू साली खास अंक देऊन शिवाय अधिक महिन्यांत प्रो. श्री नी. चार्फेकर M. A., LL. B. यांनी प्रस्तावना लिहिलेलें व तात्यासाहेब केळकर आणि तात्यासाहेब कोल्हटकर यांनी उत्तम अभिप्राय दिलेलें 'सिंहग-उद्दर्शन' काव्य बक्षीस दिलें आहे. जाहिरातीस विशेष सवलत. त्वरा करा.

मं. प्रमोद, मालवण, जि. रत्नागिरी.

दुधारी सुरी !

प्रकरण १ लें.

संजीवन.

४४ तुझा आपला जेव्हा तेव्हा विनोदच चालूं असतो ! ” किंचित् त्रासून तुमी झटलें. ”

“ कां बरं ? ” माझा मित्र संजीवन झणाला, “ तुझ्या हकीगतीवरून मला एवढें कळून चुकलें कीं, प्रथम त्या शुद्धक गोष्टीचा तूं साशंक वृत्तीनेंच विचार केलास, पुढे विचार करतां करता त्या विषयाचें स्वरूप अधिकाधिक उग्र दिसूं लागलें, आणि आतां तर तुझ्या ध्यानींमनीं दुसरा विचारच नाही असें झालें आहे. पण तू असल्या गोष्टीना मनांत थारा देऊन चिंता करित का बसावें हेंच मला कळत नाही. तूं कांहीं आमच्यासारखा ऐतखाऊ नाहीस. डॉक्टर नियोगीच्या सहकारित्वानें तुझी पुढे कितीतरी भरभराट होईल. सध्यांच तुझें नांव बरेंच झालें आहे. केवळ कल्पनेनेच भलभलत्या शंका उपस्थित करून त्यांच्या निवारणार्थं उपाय योजीत बसणें असल्या काल्पनिक खुळांनीं आपल्या जिवाला विनाकारण मी तर कधींच धुगधुग लावून घेतली नसती. आतां कस्तुरविषयी—”

“ कस्तुरविषयी कांहीं नाही ! ” मी चळकन् खुर्चीवरून उठून झटलें. “ त्या विषयासंबंधी कांहींच न बोलशील तर बरें. ” मी नवीन सिगार शेलकवरील सिगारबॉक्समधून घेऊन शिलगावली.

“ तरी हरकत नाही, ” माझ्या उग्रासित वृत्तीच्या मित्रानें अगदीं शांतपणें झटलें, “ तसें का होईना; बाकी ह्या सर्ग घोट्याच्याचें मळकटें आहे तें उलगडून दाखविण्याचा माझा विचार होता. ”

“ मला नाही तिची शका येत नाही. ” मी पुन्हां सांगितलें.

“ मी ती कुठें तसें झणतो आहे ? ” पूर्वीपेक्षाहि संथपणानें सिंगारचे एक दोन झुरके मारून त्या धुराकडे विचारपूर्वक पाहत असतां तो एकदम झणाला, “ मोहन, आतां अगदीं खरें सांग मला, तुला सशय कोणाचा येतो आहे ? ”

मी कांहींच उत्तर दिलें नाही. खरें सांगायचा तर त्याच्या ह्या प्रश्नावर मला कांहींच उत्तर देतां येईना. मला कसल्या तरी भयंकर गोत्यांत गुंतविण्याकरितां माझ्या सभोवतालच्या व्यक्तींपैकी काहीं माणसांचें कोणाचे तरी अटोकाट प्रयत्न चालले आहेत, अशी मला जबरदस्त शंका होती. पण ह्या व्यक्ती अमुकच असें कांहीं मला निश्चयात्मक सांगतां येत नव्हतें. आणि ह्याच गोष्टीमुळें तर माझी काळजी दिवसेंदिवस बळावन होती.

“ हं, तेंच मला कळत नाही. नाहीतर मी कशाला इतका घोटाळ्यांत पडलों असतो ? ” मी उत्तर दिलें.

संजीवन खूपच हंसला. तो झणाला, “ यावरून वेड्या ! तूं केवळ काल्पनिक शंका स्मरल्या आहेस हेंच सिद्ध होत नाही का ? ”

“ असेल तसें तूं म्हणतोस तर; पण नाहीरे, ” मी विशेष उन्मुक्ततेनें त्याची खात्री करण्याकरितां झटलें, “ मी झणतो हें खरें आहे; कसें तें मला सांगतां येत नाही. माझ्या मनांत ज्या गोष्टींनीं काहूर उत्पन्न केलें आहे त्या अत्यंत गुप्त असतांहि मी तुला आज सांगून टाकल्या आहेत. तूं माझा जिद्दाळ्याचा मित्र आहेस. आतां माझ्यावर कसली तरी आपत्ति कोसळणार अशा आंचणीत मी नेहमीं असतो. ही आपत्ति कोणत्या प्रकारची असेल याचा माझ्यानें अंदाज करू नये. माझी ही काळजी निराधार आहे तरी खरी आहे. काल्पनिक नव्हे. तुला तर प्रत्येक गोष्टीचा आधारच लागतो. पण मी असें विचारतो मनुष्याच्या स्वाभाविक मनःप्रवृत्तीला काय झणशील ? How can you define in tuition ? ”

ह्या माझ्या प्रश्नानें तो जरासा विचारांत पडला. माझ्याकडे त्यानें लक्षपूर्वक पाहतांच त्याचाहि नूर पालटला. तो नेहमींच निष्काळजी असायचा. कोणत्याहि गोष्टीला विशेष महत्त्व द्यायचें नाही असा स्वभाव. माझ्या आतांपर्यंतच्या

शंकाकडे तो अशाच दृष्टीने पाहत होता. पण आतां सिगारेटचा धूर काढीत असतां त्याची अर्थशून्य दृष्टी फक्त माझ्याडे लागली होती; पण मन क्षणभर विचारांत गढलें. नंतर तोंडांतील सिगार काढून तिच्या टोंकावर आलेली राख झाडीत तो झगला, “मी सांगतों तुला; त्याला तू साहजिक प्रवृत्ति झण किंवा दुसरें कांहीं झण—तरी तूं नुसता डॉक्टरच आहेस, फिलॉसफी घेऊन एम्. ए. झाला नाहीस—पण असल्या गोष्टी मनांत घोळवून त्याचा रात्रंदिवस धोका बाळमणें हें मात्र फार घातुक होईल; हें तुझ्या लक्षात असूं दे. माझे ऐक; मोहन ! मी तुझा स्नेही आहे तूं. माझा जिवलग मित्र आहेस. ह्या गोष्टीतून जर कांहीं निष्पन्न झालेच, जर तुला वाटत असलेली भीती साधार आहे असें मला आढळून आलें, मी मी तुला जिवापाड मदत करीन. अगदी निश्चित राहा; समजलास.”

“हरकत नाही.” मी त्याचा हात माझ्या हातांत घेऊन कृतज्ञतेनें छटलें. तुझी मदत असली झणजे झाले; पण तूं आपल्या व्यवहारांत गढलेला. त्यात आणखी माझ्या काळजीचे लकडें तुझ्यामागे कसे लावावें या विचारांत मी होतो.”

“अरे ! माझा स्वभाव तुला माहीत नाही मोहन ? जिथें कसलें तरी गूढ रहस्य असेल तिथेंच माझे मन अधिक रमतें हें तुला ठाऊक आहेना ? ”

“तें मला ठाऊक आहे. पण सध्यां मला कांहीं गूढ रहस्य दिसत नाही. फक्त बळकट शंका आहे.”

संजीवन म्हणाला तें खरें होतें. गुंतागुंतीचीं रहस्यें उकलण्यांत त्याला मौज वाटे. रहस्याच्या गुंतागुंतीतच त्याचे जीवन असें छटलें तरी चालेल. एरवीं तो नेहमीं निष्काळजी असे. पण एखाद्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांत गढलेला असला झणजे त्याची वृत्ति पालटे. तो एक सुखी प्राणी होता. वडिलार्जित इस्टेट पुष्कळशी होती; आणि त्यांतलें बरेंचसें भांडवल त्यानें भागीच्या व्यापारांतें घातलें होतें, किंवा भांडवल झणून व्यापाऱ्यांस दिलें होतें. झणजे तो फक्त भांडवलवाला. त्या व्यवहारांतला कार्याचा षोळा तो आपल्यावर विशेषसा घेत तसे. रहस्यमय गुन्ह्यांचा तलास लावण्यांत गुप्तपोलिसांना व त्याच्या अधिकाऱ्यांना संजीवनची फार मदत होई. कोणत्याहि गुप्त गोष्टीचा मार्ग हडकून

काढण्यांत लागणारी दूरदृष्टि आणि चिकाटी हे डिटेक्टिव्‌च्या धंद्यास जरूरीचे असणारे गुण त्याच्या ठिकाणी जन्मतःच होते. गुप्तगोलीस खात्यांत शिरलेल्या लोकांस देखिल त्याच्या हुषारीबद्दल हेवा वाटे.

गुप्तगोलीसचें काम सोपें नाहीं. त्या कामास लागणारी बुद्धि त्याला जन्मतःच असावी लागते. शरीर प्रकृति मजबूत, खरें शोधून काढण्याची हौस, शिकारी कुत्रा श्वापदांचा वास काढतो त्याप्रमाणे गुन्हेगारांचा पाठलाग करण्याची चलाखी, वांग्वार येणाऱ्या अडथळ्यांनी निराश न होतां हातात घेतलेली केस शेषटास नेण्याची चिकाटी, नवीन नवीन क्लृप्पी योजण्याचे चातुर्य, मिळणाऱ्या प्रत्येक संधीचा उपयोग करून घेण्याची हुषारी व तत्परता; व समयसूचकता इतके गुण तरी अवश्य असतातच; पण त्याने आपलें एक नेहमीच शांत ठेवलें पाहिजे, मिळालेल्या माहितीत ज्या कित्येक खऱ्या खोऱ्या—गोष्टी असतात, त्यांतल्या खऱ्या तेवढ्याच निवडण्याचे ज्ञान पाहिजे, हे व ह्याशिवाय आणखीहि कित्येक गुण गुप्तगोलीसाच्या अथवा तें गुप्तगोलीसाचें काम करणाऱ्याच्या आंगीं असले पाहिजेत.

सजीवन अशाच प्रकारचा चतुर, धोरणी व यशस्वी गुप्तपणें गुन्द्यांची तपासणी करणारा होता. सिगार ओढीत अर्धवट झोळे मिटून तो माझ्या आर्मचे-अरवर स्तब्ध पडला होता.

माझे वय अजमासें तेहतीस वर्षांचें होतें. मी एडिंबरोहून प्रथम M. B. C. M. व नंतर M. D. होऊन आलों होवों. माझे ठीक चालले होतें. पण माझ्या मित्रमंडळीला माझी स्थिति होती त्याहूनहि किती तरी जास्त चांगली वाटे. माझ्यातील जे काय थोडेसे दोषे असत, तिकडे त्यांचें साहजिक दुर्लक्ष होई व माझ्या गुणांची ते फार चहा करीत.

मुंबईतल्याच एका हॉस्पिटलांत माझी अभिस्टंट् फिजिशन, झालून नेमणूक झाली होती. माझी स्वतःची प्रॅक्टिस वास्तविकपणें कांहीं अधिकशी नव्हती, आणि याचसाठीं मी डॉक्टर नियोगी यांच्या आश्रयानें राहत होतो. मी ज्या हॉस्पिटलांत होतो त्याच हॉस्पिटलचे डॉ. नियोगी हे कन्सल्टिंग् फिजिशन होते.

डॉ. नियोगी हे स्नायु संबंधीच्या सर्व प्रकारच्या रोगांची (Nervous disorders) चिकित्सा करणारे झणून मुंबई शहरांत व मुंबईच्या बाहेरहि प्रख्यात होते.

डॉ. नियोगी यांचा दवाखाना फोर्टमध्ये होता. परंतु रात्रीबेरात्री येणारी बोलावणी (calls) चुकविण्याकरितां झणून मुद्दाम ते दुसरीकडेस राहत. त्यांच्या डिस्पेन्सरीपासून थोड्याच अंतरावर मी राहत होतो. त्यांच्या अवा-
दव्य प्रॅक्टिसीच्या गिन्हाइकांचीं रात्री येणारीं बोलावणीं मलाच पत्करावीं लागतें व त्यांच्या गैरहजीरींतहि त्यांचें काम मला सांभाळावें लागे.

माझी स्वतःची प्रॅक्टिस, हॉस्पिटलचे काम व डॉ. नियोगींची गिन्हाइकी सांभाळणें इतकीं कामें मला करावीं लागत; झणून माझी स्थिती अत्यंत त्रासाची होती असें नाहीं. एवढे खरें की मला कधीं कधीं रात्रीचीं बोलावणीं येत, रात्रीं विहजितला जाणें हें केव्हांहि त्रासाचेंच असतें. परंतु डॉक्टरा पत्करल्यानंतर असले त्रासहि पत्करावेच लागतात. संध्याकाळचे चार वाजल्यानंतर कधीं कधीं डॉ. नियोगी जेव्हां बाहेर जात, तेव्हा त्यांच्या जागीं मला राहावें लागे. नाहीं तर एरवीं संध्याकाळचा वेळ माझाच होता.

माझी स्थिति पुष्कळानी हेवा करण्यासारखी होती. डॉ. नियोगी जरी कांहींसे आंखडल्या हाताचे होते तरी त्यांची बुद्धि उदार असून त्यांची माझ्या-
वर प्रसन्न मर्जी असे. परंतु जगांत जें जें झणून कांहीं चांगलें आहे त्यांत देखिल दोष काढण्याची सर्वांचीच प्रवृत्ति असते. मी देखिल या नियमास अप-
वाद नव्हतो. केव्हां केव्हां डॉ. नियोगींचा मला राग येई व त्यांचेबद्दल एक प्रकारचा अंदेशाहि येई; परंतु तो बारीकसारीक कारणावरूनच ! खरं सांगायचं तर आज कित्येक महिने मी आहे त्या ठिकाणी सुरक्षित नाहीं असें मला वाटू लागलें होतें; आणि हल्लीं तर फारच ! माझ्या मनांत ही भंति कां, कशी व कोठून उत्पन्न झाली हें मला समजत नव्हतें. बहुतेक नेहमी संध्याकाळीं माझ्या-
कडे येणाऱ्या संजीवनकडे मी माझे मन मोकळें केलें होतें, परंतु त्याचा विशेषसा कांहीं उपयोग होणार नाहीं अशीहि माझी खात्री होती.

प्रकरण २ रें.

—→○←—

किलॅसंवाणें गुपित !

ज्या ठिकाणीं रोग्यांना तपासून वेळ्या वांकड्या अक्षरांनीं भिरकटलेल्या प्रिस्क्रिप्शन्सबद्दल डॉक्टर नियोगी लोकांस जड वाटणाऱ्या आपल्या फीचं पैस वसूल करीत ती त्यांची कन्सल्टिंग रूम फोर्टमधल्या तशाच प्रकारच्या इतर डिस्पेन्सरींप्रमाणेंच होती. ही कन्सल्टिंग रूम ह्याजे एक लहानसा दिवाणखाना होता. भिंतींना तेलातल्या हिरव्या रंगानें सुशोभित केलें होतें. डॉक्टरसाहेबांचें रायटिंग टेबल बरेंच मोठें असून त्याच्यावरील सर्व सामान नीट नीटके आणि सुव्यवस्थितरीतीनें ठेवलेलें पाहावें तेव्हां दिसे, तें इतकें कीं तेथें येऊन जाणाऱ्या रोजच्या शेंकडों पेशंट्स्नांदेखिल आश्चर्य वाटे. टेबलाच्या एका बाजूला एक कोच होता, दुसऱ्या बाजूला कांचेच्या दरवाजाची एक सुंदर बुककेस असून त्यांत थोडीशीं बुकें पण बरीचशीं यंत्रें, शस्त्रे व डॉक्टरनां वारंवार शस्त्रक्रियेला उपयोगी पडणारी साधनें होती. परंतु या कांचेच्या झांकणाला आंतून हिरव्या रेशमाचे पडदे लावले असल्यामुळें आंतील कांहींच वस्तू दिसण्यात येत नसे.

आठवड्यांतून ठराविक तीन दिवस डॉक्टरसाहेबांकडे स्नायूसंबंधीं विकार जडलेले रोगी येत. या रोग्यांत शेंकडा नव्याणव स्त्रीरोगी असत आणि डॉ० नियोगी हे देखिल विशेषकरून स्त्रियांच्या नर्वस् डिझार्ड्स नाहींसे करणारे ह्याणूनच प्रख्यात होते. दिसण्यांत कठोर पण प्रामाणिक व गंभीर कम्बोराम नांवाचा त्यांचा नोकर या रोग्यांस जागा दाखविणें, बसविणें वगैरे कामें करीत असे.

एके दिवशीं दुपार नंतर सुमारे पावणे चार वाजतां डॉक्टरनां भेटण्याकरितां ह्याणून मी गेलों.

मला आंत आलेला पाहतांच धंदेवाइकी गंभीर मुद्रा जराशी सोडून व खुर्ची मागे रेलून डॉक्टरसाहेबानीं विचारलें—

“ काय मोहनराव, कांहीं नवल विशेष ? ”

“ कांहीं नाही, ” रोग्यांकरितां ठेवलेल्या एका खुर्चीवर बसून मी म्हण्टे. “ हॉस्पिटलमध्ये आज फारच काम पडलें. तुम्हीहि नेहमीप्रमाणेंच गर्दीत असाल ? ”

“ तें कांहीं विचारूं नको. ह्या स्त्रीरोग्यांनीं तर मला अगदीं भंडावून सोडलें आहे; एका मिनिटाचीदेखिल विभ्रांती मिळत नाही. नेहमीं तेंच—एक्सा-इटमेंट—कित्येकांच्या मनाला नवऱ्यांच्या दुर्वर्तनापासून धक्के बसून त्याचा परिणाम झालेला—एक ना दोन हजार तऱ्हा; पण शेवटीं आपलें एकच—एक्साइटमेंट ! कोणताहि रोगी येऊन बसला आणि जरा स्थिरस्थावर झालें कीं त्याच्याकडे पाहूनच मला बरोबर त्याची स्थिति ओळखतां येते, मोहन. ”

डॉक्टरसाहेबांचें वय अजमासें साठीच्या बाजूलाच झुकत होतें. मध्यम उंचीचा बांधा, चेहरा किचित् वाटोळा व त्याचप्रमाणें एकंदर शरीराची ठेवणहि गोलसरच, केस मात्र सर्व पिकून पांढरे झालेले; आंखडशीच दाढी आणि नजर अत्यंत तीव्र होती. एकंदरीत चेहरा कांहीं वाईट असा दिसत नसे. जेव्हां त्यांना कसल्याहि गोष्टीचा विचार पडे तेव्हां बावा कान खाजवण्याची विचित्र खोड त्यांस जडली होती; आणि नेहमींच बहुतकरून बुद्धिमत्तेबरोबर वास करणाऱ्या कांहीं अशाच विलक्षण संवयीहि त्यांच्या ठिकाणीं होत्या.

पेन्सिलमोर त्यांचा हात हवा तितका लांब होई पण एरवीं ते ओढत्या हाताचेच होते हें सर्वांस ठाऊक होतें.

थोडासा वेळ गेल्यावर डॉक्टरसाहेब आपणथ झणाले—“ बाबांसाहेबाकडून कोणी बोलवावयास आलें होतें काय ? ”

“ नाही, ” मी उत्तर दिलें. “ कां बरं ? ”

“ कारण त्यांची स्थिति जरा निराळीच दिसते आहे. ”

“ इतकी बिघडली आहे ? ”

“ होय. ” डॉक्टर नियोगी म्हणाले. “ मी त्यांच्याबद्दल फिकिरीतच आहे. मला वाटतें त्यांना आणखी कित्येक दिवस आंधळण सोडतां येणार नाही. ”

मलाहि याबद्दल तिळमात्र शंका नव्हती. बाबासाहेब देशपांडे हे एक अत्यंत श्रीमंत परंतु लहरी वृद्ध गृहस्थ असून त्यांचा गंगला गांवदेवीस गवालिया टँकच्या

पुढे बाजूला होता. हे डॉक्टर नियोगीचे कायमच्या पेशंट्पैकीं एक होते. त्यांना तपासण्याच्या अथवा औषध देणाऱ्या डॉक्टरला त्याच्या वाजवी फीपेक्षां जास्त पैसे आग्रहाने देण्याची त्यांच्या अनेक लहरींपैकीं एक लहर होती ! असे करण्यापासून त्या डॉक्टरचें लक्ष आपल्याकडे अधिक लागून तो आपली जास्त काळजी घेईल अशी एक त्याची खुळी समजूत होती. कित्येक वर्षांच्या सीकपणाने अनेक डॉक्टराशी संबंध येऊनहि त्यांना डॉक्टरांचा स्वभाव कळला नसावा !

काय असेल तें असो. याच्यापूर्वी डॉ. नियोगींनी बाबासाहेबांचें नांव कांही थोडे थोडेके वेळ घेतलें नव्हतें. पण या खेपेस-याच क्षणीं बाबासाहेबांचें नांव डॉक्टरसाहेबांच्या मुखातून निघाल्याबरोबर माझ्या मनांतील शंकेच्या निरसनाला हवें होतें तें मिळाले असें मला वाटलें. जें कांही तरी संकट ग्रेणार असें मला बारंवार वाटे ते याच बाबासाहेबांसंबंधी असले पाहिजे असें मला या क्षणापासून वाटूं लागलें. त्या नांवाचा डॉक्टरांनीं उच्चार केल्याबरोबर मला त्याच्याबद्दल जास्त सद्धानुभूति उत्पन्न होऊन आपण जास्त सावधगिरीने वागले पाहिजे असे मी मनाशी ठरविलें; व पुढे गुदरणाऱ्या अनर्थाचा या कुटुंबाशीं अगदीं निकटचा संबंध असणार असे माझे मन मला त्या क्षणापासून सांगूं लागले.

याच कारणामुळे बाबासाहेबांच्या प्रकृतीबद्दल डॉक्टरसाहेब बोलत असतां माझे लक्ष त्यांच्या बोलण्याकडे लागलें होतें; आणि म्हणूनच मी त्यांस मुद्दामच त्यांच्या प्रकृतीबद्दल व त्यांच्या रोगाबद्दल डॉक्टरसाहेबांचें काय मत आहे असा त्यांस प्रश्न केला.

“ बिचारे बाबासाहेब दिवसेंदिवस क्षीण होत चालले आहेत, मला फार वाईट वाटतें, ” डॉक्टरसाहेब हलक्या आवाजानें बोलले. “ आणि आपणाला काय रोग आहे याची खरी जाणीव त्यांना नसल्यामुळे त्यांचें दुखणें किती वाढलें आहे हेंहि त्यांना कळून आलेलें नाहीं. बाकी ते स्वतः समजतात असे मात्र नाहींत. काय करावे ? तुम्ही त्याला अलीकडे केव्हां पाहिलें होतें काय ? ”

“ हल्लींच चार दिवसापूर्वी मी त्यांस तपासले. मला त्यांच्यांत बराच फरक पडत चालला आहे असे वाटलें. त्यांची प्रकृति सुधारत आहे अशी माझी आतां-पर्यंत समजूत होती ! ”

“ छे ! छे ! छे ! परंतु-इं-बरोबर ! ” डॉक्टरसाहेबांच्या बोलण्यांत व चेहऱ्यांत एकदम फरक पडला. “ माझ्या लक्षांतच नाही, तुम्ही तेथें वारंवार जात असतां ते. तेथें असणारी एक प्रकारची आकर्षण शक्ति तुम्हांला ओढीत असते. ” हे शब्द बोलताना डॉक्टरसाहेबांनी आपले वाटोळे गरमरीत डोळे मिचकावले; ते मला त्यांच्या चष्म्यांतूनहि दिसले “ परंतु, मोहनराव, भयंकर, खरोखर अशाप्रकारच्या स्त्रीच्या नादीं लागणें फार धोक्याचें आहे हो ! स्त्री आपले तुम्हांला सांगून ठेवतो, तुम्ही तरुण आहांत. तुमच्यापेक्षां मला जास्त अनुभव आहे. याबद्दल मी पूर्वीच तुम्हांला जागृत केलें होतें. पण तुम्ही तिकडे लक्ष दिलें नाहींसं वाटतें, अं ? ”

“ होय. तसे खरें. कारण मला कस्तुराशी बोलणे चालणे बंद करण्यास विशेष महत्वाचें योग्य कारण आढळलें नाहीं. ”

“ मोहन, मोहन ! मला बायकांच्या स्वभावाची जास्त पारख आहे. ”

‘ मोहन ’ हे डॉक्टरसाहेबांनी उच्चारलेले शब्द एकादा बाप आपल्या मुलाला उपदेश करतानां जसे वास्तव्यानें निघतात, तसें निघाले होते. माझ्याशीं बोलताना डॉक्टरसाहेब या पद्धतीचा उपयोग केव्हां केव्हां करीत असत. कारण त्यांचा माझ्यावर परिणाम होतो असें त्यांच्या ध्यानात येऊ चुकले होतें. बोलण्याच्या घाईत ते मला केव्हां केव्हां ऐकरी नांवानेहि पुढे संबोधूं लागले

“ हजारो स्त्रोम्याशीं माझा परिचय झाल्यामुळें मी स्त्री जातीला कोणाहि-पेक्षां जास्त ओळखूं शकतो. माझ्या पेशंट्सपैकीं तर मी बहुतेकानां चांगल्याच ओळखतो. या स्त्रिया बहुतांशीं बऱ्याचशा बर्थेलेस्—अटलीं बर्थेलेस असतात ! आतांपर्यंत मी स्त्रीस्वभावावर कधींच बोललों नव्हतो हें तुमच्या लक्षांत असूं द्या. आणि आतां ह् एखाद्या स्त्रीविषयीं—विशेष करून तिच्याशीं संबंध ठेवूं इच्छिणाऱ्या तरुणाशीं—बोलण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही. परंतु मी फक्त मोहन, तुम्हाला बजावीत आहे कीं हा नाद तुम्ही सोडा. माझ्या हें कित्येक दिवसांपूर्वीं लक्षांत येऊन चुकलें आहे. अझून तुमचा नुसता आरंभ आहे. अझून तुम्ही तो नाद सोडून द्या—सोडून देतां येण्यासारखा आहे. नाहीतर

मात्र, खात्रीने सांगतों; तुझाला मागून कडक पश्चात्ताप करण्याची पाळी येईल. जन्मभर पस्तावा करीत बसाल ! झालें ! इतकेंच ! ”

“ तर मग तिच्या मी ऐकलेल्या पूर्व हकीगतीत कांहीं तरी रहस्य—गुह्य—असेल; कांहीतरी गुपित—गूढ—असलें पाहिजे, आणि तें ती माझ्यापासून लपवीत असली पाहिजे. ” मी डॉक्टरनांच उद्देशून पण गात असल्यासारखे शब्द ओढीत अर्धवट स्वतःशीच असें ह्मटलें. हेतू हा की, डॉक्टरसाहेबांचा आणि देशपांडे मंडळींचा बऱ्याच दिवसांचा परिचय असल्याने त्यांना तें ठाऊक असेल व त्यांच्याकडून तें मला कळवें.

“ आहेच, ” डॉक्टरसाहेब लगेच उत्तरले. त्यांनीं मिचकावलेले डोळे त्यांच्या चष्म्यांतून मला पुन्हां दिसले. “ आहेच मुळीं तसें गुपित; आणि तेंहि अत्यंत किळसवाणें घाणेरडें आहे ! ”

प्रकरण ३ रें.

बाबासाहेब देशपांडे.

त्या दिवशीं संध्याकाळचा वेळ मी बाबासाहेबांकडे घालविण्याचा बेत केला. बाबासाहेबांचा बंगला टुमदार आणि हवाशीर होता. बाबासाहेब मूळचे देशावरचे राहणारे. त्यांचे पूर्व वय देशावरच गेलें होते. त्यांची स्थावर इस्टेट सारी लिकडेच होती. परंतु आतां त्यांनीं नमलेल्या व्यवस्थापकांशिवाय तिकडे त्यांच्या कुटुंबापैकी कोणीच राहत नव्हतें; अथवा राहण्यासारखे नव्हतें. मुंबईतल्या स्नेह्यांबरोबर व ओळखीदेखीच्या लोकांबरोबर उतार वयाचे दिवस चैनीनें घालविण्याकरितां झणून आपण मुंबईस आलों आहो असें ते सांगत. परंतु खरें पाहतां बाबासाहेबांचे ह्यातारपणचें तरुण कुटुंब अंबूताई ह्या देशावर खेड्यांत राहण्यास तयार नव्हत्या. त्यांचे सारें पूर्व वय मुंबईतच गेलेलें व त्यांच्या नात्याचीं माणसें देखिल सारीं मुंबईतच. तेव्हां अंबूताईच्या अत्याग्रहानें व बाबासाहेबांच्या सीकपणानें बाबासाहेबांस मुंबईत आणलें होतें असेच झणावयास हरकत नाहीं.

गंगाराम नांवाच्या नोकरानें मी जाण्याबरोबर मला आपल्या धन्याच्या खोलीत नेले. मला तेथें अर्धा तास राहावें लागलें. बाबासाहेब आंधरुणावरच परंतु तक्क्याला टेंकून बसले होते. ते साधारण ठेंगणेंच असून केंस सारे पांढरें शुभ्र झाले होते. गार फिकट होऊन बसले होते, परंतु डोळ्यांचा पाणीदारपणा मात्र किंचित्हि कमी झाला नव्हता ! मी त्यांची नाडी तपासण्याकरितां हात धरला, तो अस्थिमय व गार लागला, तथापि एकंदर प्रकृतिमान पाहतां मागच्या खेपेपेक्षांहि ते या खेपेस जास्त सुधारलेले दिसले. मी तपासल्यावर थोड्या वेळानें ते आपण झणून उठून उभे राहिले. त्यांची प्रकृति सुधारत असल्याबद्दल मला तर आतां शंकाच राहिली नाहीं. मी त्यांना तपासून पाहिलें, निरनिराळे प्रश्न विचारले, आणि माझी पुरेपूर खात्री करून घेतली. डॉक्टर नियोगींचें मत मला पटेना. माझें मत भिन्न झालें. बाबासाहेबांची प्रकृति किती तरी सुधारली होती.

खरोखरच, आज बाबासाहेबांच्या बोलण्यांत एक प्रकारचा तरतरीतपणा होता. मला त्यांनी चहा आणून थावयास लावला; व नंतर वर्तमानपत्रांतली व शहरांतली ताजी खबर विचारली. बाबासाहेबांस एकच रोग नव्हता. पण सध्या गळ्याशीं आलेला Cancer of the tongue जिव्हा व्रण हा त्रासदायक रोग होता. आणि त्यापासून त्यांना Peri pheral neuritis नांवाचा रोग झाला होता. सर्व डॉक्टरांनीं ऑपरेशन करून घेण्याबद्दल आपले स्पष्ट मत दिले होतें. परंतु ऑपरेशनची भीति वाटत असल्यामुळे त्यांनीं नुसतें औषधच चालविले होतें. तथापि त्यांना वेदना सहन करवत नव्हत्या; आणि ह्याकरितां दुसऱ्याहि बाटलींतल्या औषधाचा (डॉक्टरच्या दवाखान्यांतल्या नव्हे) त्यांनी आश्रय धरिला होता. या सर्व गोष्टींबद्दल त्यांची मला कीव येई. मनुष्य डॉक्टर बनून प्रॅक्टिस चालवूं लागल्यानंतर इतका धोरणी व चाणाक्ष बनतो कीं एखाद्या कुटुंबांत खरें गृहसौख्य नांदते कीं नाहीं हें तो थोड्याच परिचयाने व सरावानें तेव्हांच ओळखू शकतो. बाबासाहेबांचें वय अजमासें बावन वर्षांचें आणि त्यांच्या पत्नीचें बावीस वर्षांचें ! कोणत्याहि बाबतींत त्यांच्यांत साम्य फारच थोडें होतें ! यावरून मी बरेच धोरण बांधले होतें.

आतां ती त्यांची शुश्रूषा ममताळूपणानें करित होती हें मला दिसून आले होतें. परंतु हा ममताळूपणा खरा नसून केवळ नवऱ्याला खूष ठेवण्याकरितां ओढून आणलेला होता; आणि वास्तविकपणें त्यांची तिला ममता नव्हती हे मी केव्हांच ओळखले होते. आणि यांत नवल करण्यासारखेहि कांहींच नाहीं. चैनीची व मंडळींत मिळून मिसळून वागण्याची हौस असलेल्या साधारण शिकलेल्या व शहरांत वागलेल्या तरुणीची, बाबासाहेबांसारख्या नेहमी कोणत्या ना कोणत्या तरी रोगाने आजारी पडणाऱ्या वृद्धाचे पत्नीच्या ठिकाणीं स्थापना करणें माझ्या मतें केव्हांहि अयोग्य व चुकीचेंच होतें. जशी जशी मला बाबासाहेबांच्या घरची गृहस्थिति कळून येऊं लागली तसतसें मलाहि त्यांचा विजोड पाहून बाबासाहेबांबद्दल मनापासून वाईट वाट.

मला थोडीशी गुणगुणत राहण्याची संवई होती. या दांपत्यास पाहून माझ्या

झार सुधेसम ती क्षुधिताला
परि न पचे त्या क्षुधा न ज्याला
तरुणी सुखदा तरुणाला—

ध्या मनी यांतील सार—

पण मां ते गुणगुणण्यांची इच्छा दावून ठेवी. घरी आल्यावर मात्र बाबासाहेबांची आठवण झाली असतां मोठमोठयाने देखिल ह्मणत असे. बाबासाहेबांच्या वाईटावर असलेले कांहीं लोक होते ते ह्मणत कीं बाबासाहेब श्रीमंत होते ह्मणूनच हें लग्न जुळलें ! ह्मणजे अंबूताईंना केवळ बाबासाहेबांच्या द्रव्यनिधीवरच दृष्टि ठेवून त्यांस देण्यात आलें हातें; असा त्यांच्या ह्मणण्याचा भावार्थ होता. हे लग्न चार वर्षीपूर्वी झालें होतें. अशा स्थितीत त्या दोघांमध्ये एकमेकावद्दल प्रेम कितपत असेल ते देव जाणे. परंतु लग्नाच्या वेळेस जर कांहीं प्रेमाचा आभास उत्पन्न झालाच असेल असें मानलें, तर मात्र त्याचा देखिल आतां लय झाला होता !

बाबासाहेबांच्या दुखण्यास दिवसामागून दिवस, महिन्यामागून महिने आणि वर्षेहि लोटू लागली तशी अंबुताईची शुश्रूषा करण्याची पद्धतहि बदलू लागली. तिचे हळू हळू तिकडे दुर्लक्ष होऊ लागलें. तिला आपल्या मैत्रिणींकडे केव्हां केव्हां स्त्रियांच्या सभेस, मधून मधून केव्हां तरी मैत्रिणीच्या भिडेखातर ह्मणून नाटकास अथवा सिनेमास जाणें भाग पडूं लागलें. अंबुताईच्या वर्तणुकीत पडलेला हा फरक पाहून बाबासाहेबांनीं नर्स ठेविली होती. बाबासाहेबांच्या दिमतीस नोकरमाणसे व नर्स वगैरे होती व त्यांच्यावर नजर ठेवण्याचें काम कस्तुरकडे असे. घरातली ही स्थिति ठाऊक असता बाबासाहेबांचें निर्विकार मन पाहून मला आश्चर्य वाटे.

देशावरून येऊन मुंबईत राहिल्यावर अंबुताईंनी आपणास एकटीस एवढ्या मोठ्या बंगल्यांत करमत नाहीं, कसेंसेंच वाटतें असें तुमणें लावलें; तेव्हां त्यांनीं आपल्या धाकट्या बहिणीस—कस्तुरीस—आपल्याबरोबर आणून ठेवण्याच्या तिच्या आग्रहास संमति दिली. ही अंबुताईपेक्षां दीडएक वर्षांनीं लहान होती.

रोम्यांना कांहीहि गुप्त न ठेवतां सर्व खऱ्या खुऱ्या गोष्टी आम्हां डॉक्टरांस कबूल करणें बऱ्याचशा बाबतींत भाग पडल्यामुळे आम्हांला किती तरी कुटुंबांतलीं कांही चमत्कारिक व दुसऱ्यांस कधीकाळीं कांहीं केल्यास न समजण्यासारखीं रहस्यें कळून येतात. अंबुताईना हळू हळू बाबासाहेबांच्या शुश्रूषेचा विसर पडत चालला आणि त्यांचें बाहेर जाणेंहि वाढूं लागलें. पांच वर्षांपूर्वीं जिनें लग्नाच्या वेळीं वेदीवर पतीच्या हातात हात देऊन त्याच्यावर प्रेम करणें, त्याचा सन्मान राखणें व त्याच्या आज्ञेत राहणें सर्वासमक्ष कबूल केलें होतें तीच आता त्यांची हेळसांड करू लागली. हा सर्व प्रकार माझ्या मनास लागून राही. परंतु त्या बाबतींत जास्त लक्ष घालण्याचें मला तिसऱ्या माणसास कांहींच प्रयोजन नव्हतें. या एकंदर प्रकाराबद्दल कस्तूरला मनांतून वाईट वाटत असलें पाहिजे असें मला वाटे; पण तिनें माझ्याशी बोलतानां तिच्याबद्दल कधीहि कोणत्याहि प्रकारचा उल्लेख केला नाही.

सुमारें अर्धा तास झाल्यावर मी बाबासाहेबांचा निरोप घेतला. औषध देणें वगैरे काय काय करावयाचें, कसकसें वागावयाचें तें नर्सला समजून सांगितलें आणि नंतर खालीं दिवाणखान्यांत येतो तर माझीच वाट पाहत असलेली कस्तूर मला भेटली.

मला पाहतांच ती उठून उभी राहिली व तिच्या मुखावर आनंदाचें स्मित चमकलें.

“इकडे आल्याचें मला आतांच गंगाराम बोलला. वर किती तशी वेळ लागला. सवे ठीक आहे ना ?” तिनें उत्सुकतेनें विचारलें.

“ठीक आहे. काळजी करण्यासारखें विशेष कांहींच नाही” असें झणत मी तेथील एका खुर्चीवर बसलों. “अंबुताई आहेत का ?”

“अहं. बाहेर गेली कुणीकडेही—एखाद्या मैत्रिणीकडे असेल.”

“मग येथील सर्व तुम्हींच पाहायचें ?”

“म्हणून कांहीं वाटायला नको. मी मुळींच आळस करणार नाही.” कस्तूर म्हणाली.

“बरं; अंबुताईंच्या ह्या यागणुकीबद्दल बाबासाहेब तरी काय झणतात ?”

“ खरं सांगायचं तर, अंबुताई बाहेर असल्याचें बाबासाहेबांना कित्येक वेळां ठाऊकच नसतं. ती घरांत आहे असेंच त्यांना वाटतं. आणि गीहि पण त्यांची ती समजूत घालवीत नाहीं. ”

मी नुसतें ‘ हुं ’ झटलें. कारण आपल्या बहिणीच्या अयोग्य वर्तनाकडे कानाडोळा करण्याची कस्तुरची ही रीत मला पसंत पडली नाही. परंतु माझा हुंकार कानीं पडतांच तिनें मजकडे एकदम आश्चर्यानें पाहिलें.

“ कां माझे असें करणें चुकीचें वाटलें ? ” तिनें विचारलें.

“ तसं नव्हें कांहीं. परंतु पत्नीची पतीशी अशा प्रकारची वागणूक मला पसंत नाही. ” मी झणालों.

ती यावर कांहीं बोलली नाही. किंचित् पादुरतेची छटा तिच्या चेहऱ्यावर येऊन गेली. क्षणभंग्याने तिनें झटलें—“ पण हा विषयच पाहिजे कशाला ? तिच्या वर्तणुकीचा आपल्याला कांहीच संबंध नाही. तिच्या भाड येणें अथवा त्या दोघांमध्ये गैरसमजुत उत्पन्न करणें बरं नव्हे. ”

मी उत्तर दिले नाही. परंतु बसल्या बसल्याच मधून मधून तिच्याकडे पाहत तिच्या सौंदर्यामृताचे घुटके प्राशन करूं लागलों. मला तिच्या सौंदर्याचें वर्णनच करतां येणार नाही. सौंदर्य तिच्या प्रत्येक अवयवांत खेळत होतें. मुखभंडल मधुराकृति असून ते अत्यंत सुंदर जादूच्या मोहनीनें भारल्यासारखें होतें. ज्याची तिच्यावर नजर पडे तो तिच्या सौंदर्यान थक्क होऊन जाई.

माझ्यावर तसाच परिणाम होऊन माझे मन तेथें गुंतल्यास आश्चर्य कसले ! सायंकाळच्या वेळीं पश्चिम बाजूला धवलाकाशांत चमकणाऱ्या तारकांप्रमाणे त्या नेत्रयुगुलाच्या मोहनीचा परिणाम मजवर झाल्यास नवल कसले ? मस्तकावरील पुढच्या लहानग्या, वाऱ्याबरोबर हालणाऱ्या व चाकीच्या केशभारांत न सांपडणाऱ्या स्वतंत्र अलङ्घ्य वृत्तीच्या आपल्या मालकाणीचा स्वभाव व्यक्त करणाऱ्या कुरळ्या केशांनीं माझे मन आंदोलित केले होतें. सुंदर तरुणीच्या मोहनीची क्लृप तरुणाच्या हृदयावरच पडायची !

ती उभी होती, तिनें वाचावयास सुरू केलेलें एक पुस्तक तिच्या हातांत होतें, त्यांत तिनें बोट घातलेलें होतें; मी धिटाईनें पाहत होतो, पण तें माझे पाहणें तिला अप्रिय नव्हतें, परंतु माझ्या नजरेस नजर भिडविणें मात्र तिला शक्य नसल्यामुळे ती चुकवावयास पाही. पण एकवार तो प्रसंग अचानक

घंडला. त्याक्षणी तिच्या कपोलस्थलावर विलसलेल्या रक्तिम्याने संध्यारागालाहि लाजविलें असतें. एका पाय वर उभी राहून खालीं अथवा मागे पुढें पाहत असलेली कस्तुर मला सरस्वतीपेक्षांहि रम्य दिसली.

परंतु त्या स्थितींत तिच्याने अधिक वेळ कसचे राहवें. तिनें इकडे तिकडे पाहिलें आणि बोलण्यास आरंभ केला. परंतु त्या वेळी तिची जी चलबिचल उडाली ती मला आतांच प्रथम दिसली. यापूर्वी कांहीं बोलतांना असा एकदम तिच्यांचेहून्यात पडलेला फरक मला कधींच दिसला नव्हता.

“डॉक्टर नियोगी कालच येथें आले होते, आणि बाबासाहेबांबरोबर ते एकटेच सुमरें एक तासा वर होते. नसेला देखिल त्यानीं तिथून खालीं पाठविली. नसें झणते कीं ते कांहीं गुप्त गोष्टीबद्दल पुष्कळ-पुष्कळ वेळ बोलून होते. डॉक्टर खालीं आले तेव्हा त्यांनीं बाबासाहेबांची प्रकृति फारच क्षीण झाली असून ती बिघडत आहे असें मला सांगितलें.”

“माझ्याकडे देखिल डॉक्टरसाहेब असेंच बोलले,” मी झटलें; “परंतु मी आजच्या मानावरून खात्रीपूर्वक सांगतां कीं बाबासाहेब सुधारत आहेत. आज तर बसले होते—नव्हे उठून देखिल उभ राहिले.”

“मला देखिल तसेंच वाटते. एक महिन्यापूर्वी गंगारामाला पडोटे तीन वाजतां बोळवायाला पाठविलें त्यापेक्षा आता बरें आहे” कस्तुर झणाली.

“त्या वेळीं तर माझी त्याच्याबद्दल निराशाच झाली होती. त्यांचा तो पुनर्जन्मच झाला.”

“खरोखरच असं वाटतं कां ?” हा तिचा प्रश्न इतका उत्सुकतेने व काळजीनें तिनें विचारला होता कीं त्याचें मला नवल वाटलें. “त्यांच्या स्वतःबद्दलच्या शंकाकुशंकात कांहीं अर्थ नाही असें वाटतं कां ?”

मी तिच्याकडे चमकून पाहिलें. बाबासाहेबांबद्दल इतकी काळजी, उत्सुकता आणि आत्मीयता तिच्यांत पूर्वी वेव्हांहि दिसली नव्हती.

“मला कांहींच सांगवत नाहीं.” कांहींच बोलावयास सुचेली तेव्हा हे शब्द माझ्या तोंडातून आपोआप सहज निघाले.

खरोखरच तिच्या त्या प्रश्नानें माझ्या मनांत खळबळ उडविली. तथापि मी प्रेमपाशांत अडकलों होतो. आणि अशांच्या मनांत तेव्हांच मत्सर उग्न होतो.

प्रकरण ४ थे.

अपरात्रीचें बोलावणें !

६४ परंतु कशाबद्दल तरा त्रास आल्यासारखा दिसतो आहे. ” कस्तुर अडखळत ह्मणाली “ कशाबद्दल वरं ? मनमोकळेपणांन कशाबद्दल तें मला कळलं पाहिजे ”

“ त्रास आल्यासारखा ? ” मी हसत ह्मणाली. “ मुळीच नाही. वास्तविक पाहतां डॉक्टरांचे आयुष्यच त्रासमय असते परंतु मी आतां त्रासल्यासारखा नव्हतो आज हॉस्पिटलमध्ये वरेंच काम पडल्यामुळ जरा शीण आला होता. माझे बोलणे तुला भांडल्यासारखें वाटलें काय ? ”

“ भाडल्यासारखे नाही; परंतु संशय येत असावासा वाटतो ”

“ संशय ? कशाचा तो ? ”

अंतःकरणातील अगदी गुप्त गोष्टीचा देखिल ठाव घेण्याचा स्त्री जातीची हा ठोटी तिच्याटिकाणी पूर्णने वास करित होती

‘ माझ्याविषयी असेल ? ’

“ काय ह्मणावें याला ? ” मी आश्चर्याने म्हटले. “ पण मला संशय कां बुवा यावा ? आणि कशाबद्दल ? ”

“ तें काही मला कळत नाही, ” तिने हांसून म्हटलें ‘ आताच्या बोलण्याच्या रातीवरून मला तसें वाटलें. पण एकंदरीत मनाचा मोकळेपणा मात्र दिसत नाही एवढे खरें. असें काय घडले माझ्याकडून ? ’

“ मुळीच नाही, खरच नाही, माझे मन अगदी मोकळे आहे. ”

“ तर मग कशाचा राग आला आहे ? ”

मी विरमलों. खऱ्या प्रेमीजनापासून कोणतीहि गुप्त गोष्ट चोरून ठेवावीशी वाटत नाही. कस्तुरी तर माझ्या मनांत काय घडलें तें अचूक ओळखील.

“ आजच्या एका अवघड केसचा विचार मात्र आज माझ्या डोक्यात सारखा घेऊतो आहे. ” मी तिच्या प्रश्नाला टाळाटाळ करण्याकरिता म्हणून म्हटले.

“ पण डोक्यांत घोळणारा गेग्याबद्दलचा विचार, त्रामिकपणा अथवा संशयीखोरपणा उत्पन्न करीलसें—वाटत नाही. ”

आतां माझी लपवालपवी मुळीच टिकण्यासारखी नव्हती. माझ्या मनांत उत्पन्न झालेल्या प्रकारामुळे पडलेला परक तिनें ताडला होता; आणि त्याबद्दल तिची समजूत घातल्याशिवाय मला गत्यंतरच नव्हतें.

आमचें एकमेकावर जडत चाललेले प्रेम अंबुताईस कळले होतें. व माझ्याशीं कस्तुरचा विवाह झाल्यास आपल्याला अत्यंत आनंद होईल असेंहि तिनें आपले मत बोलून दाखविले होतें इतकेंच नव्हे तर ही गोष्ट—समाधानाची व आनंदाची गोष्ट आईला व मावशाला वगैरे कळवून विवाह देखिल लवकरच व्हावा असेंहि ठरलें होते. परंतु बाबासाहेबाचें दुखणें मधून मधून उचल खाई परंतु पुढे पुढे खुद्द अंबुताईचेच प्रकरण बिघडत चाललें. पण ती गोष्ट एवढाच नको—ओघाओघानें कळेलच मर्व कांहीं.

“ ताईला आपल्या नवऱ्याबरोबर संबध दिवस पालविणें जर किंचित् जड जात असले तर त्याबद्दलच, दोष मजवर येऊं नये. ” तिनें अगदीं हळूं स्वरांत व लीनपणें म्हटलें.

“ पण असें म्हणतो कोण ? सगळी गैरसमजूत झालेली आहे तुझ्यावर दोष मुळीच नाही. परंतु तिला स्वतःची स्थिति अद्याप पूर्णपणें कळून येत नाही, हें बरोबर नाही. नवरा जर अंधरूणास खिळून आहे तर तिनें निदान घरीं तरी राहावें, नाही कां ? ”

“ तशी ती केव्हां केव्हां राहते, केव्हां केव्हा त्रासतेहि. ती करते तें बरें जरी नाही तरी तिला—” इतकेंच बोलणें तिनें अर्ध्यावर सोडलें. पण तें मी पुरें केलें.

“ दूषणहि देतां येणास नाही. असेंच ना तुझें द्वाणणें ? पण निदान तिनें आपल्या मैत्रिणीबरोबर चैर्नीत ह्यालीखुशालींत तरी मिसळूं नये. मला तिच्या वर्तणुकीचा अंचबा वाटतो. ”

“ मला देखिल तसंच वाटतें. पण मी काय करूं ? मन मागेल तशी ती वागते. आणि बाबासाहेबहि तिच्याबद्दल फारसा विचार करीत नाहीत; किंवा

तिच्या करणीच्या आडहि येत नाहीत. ती लहानपणापासूनचीच मनाला येईल तशी वागणारी आहे. ”

तिने आपल्या बहिणीची तरफदारी केली असेंहि ह्मणतां येत नाही; परंतु ती सर्वथैव गिलाच दूषण देण्यासहि कबूल नव्हती. मला तर हें एक कोडेंच वाटत होतें. आपल्या ताईची तिला कशाबद्दल तरी भीति वाटत असल्यामुळें तिला नाखूष करण्यास ती तयार नव्हती; अथवा तिच्याकडून होणारी नवऱ्याची हयगय तिच्या पथ्यावर पडत होनी. या दोहोंपैकी कांही तरी एक खरें असलें पाहिजे असें मला वाटलें

“ तुझ्या ताईची ही अप्रशस्त वर्तणूक आता लोकांच्या नजरेस येऊं लागली आहे व त्याबद्दल त हवीतशा टीका करतात ही गोष्ट तूं तिला कां सुचवीत नाहीस ? सांगतांना मात्र मी असे ह्मणत होतों ह्मणून सांगायचें नाही हो ! बोलतां बोलता प्रसंग पाहून बोलायचें. ”

“ बोलेल तमें आतां केव्हा तरी. ” ती लगेच उत्तरली. मी सांगितलेंलें ऐकण्यास ती केव्हांहि अगदी तयार असे.

“ आणि तुझ्या पूर्वीच्या विचारांत फरक पडलेला नाही ना ? ”

“ कांहीं तरीच विचारणें. ” तिने झटकन् मान फिरवून द्यालें.

मी झगड्यांत कांही दिवस काढले होते निकडच्या व आपल्या हिंदु स्त्रियांतील प्रेमाच्या व्यक्तीकरणांतील भिन्नता मला गमताची. वाटली. तिकडील तरुण कुमारी खाद्यावर मान ठेवून, आलिंगनहि देऊन मी तुमच्यावर प्रेम करतें, प्रेम करतें (I love you,) ह्मणून हजार वेळां मांगतील पण तोच मनाचा हेतू हिंदू कुमारी बाहेरून फक्त दिसणाऱ्या नकारानेंच होकार कळविते. मला ह्या दुसऱ्या प्रकारांतच अधिक गोडी व गंमत वाटली. हिंदू सुशिक्षित कुमारी कितीहि धोड झाली तरी निर्भीडपणें बोलेल, वादविवाद करील, परंतु असल्या नाजूक प्रसंगां ती पक्की हिंदूच राहील; ती अति प्रसंग करणार नाही, किंवा कौमार्यास न शोभणारा निर्भीडपणाहि करणार नाही. हेंच हिंदू तरुणीचें किंवा कुमारीचें वैशिष्ट्य.

मीहि तिला आपला निश्चय न ढळवित्याबद्दलचें अप्रत्यक्षपणें कळविलें. शेवटीं तिने विचारिलें—“ माझ्याविषयीं पुन्हां कधी शंका येणार नाही ना ? ” ती अडखळतच ह्यागाली. “ आजच्यासारखे मन गढूळ होऊं देऊं नये. त्याचे मला कितीतरी वाईट वाटतें. ”

मनापासून कळवळ्यानें निघालेले हे शब्द माझ्या मनाला लागले. मी लगेच ह्मटले “चूक झाली खरी माझी ही. मी असे पुन्हां घडूं देणार नाहीं माझा तुझ्यावर पूर्ण विश्वास आहे. ”

‘ आणि तो तसाच कायम राहावा ’

‘ राहणारच. ’

“ काही झाले, शंका उत्पन्न होण्यासारख्या कितीहि गोष्टी घडत्या तरी मन स्थिर व निर्मळ ठेवावं एवढीच माझी विनंति आहे ”

मी यावर कांही उत्तर न देतां फक्त अशारीतीनें पाहिलें की त्यावरून माझी तिच्या मागणीला कबुली असल्याचें उघड व्हावें.

त्या दिवशीं माझ्या शंकेखोर मनाबद्दल व मत्सरी स्वभावाबद्दल मी स्वतः-लाच किती तरी दूषणे दिलीं. तिची माझ्यावरची निष्ठा व प्रीति हीच तिच्या प्रामाणिकपणाबद्दल साक्ष देत होती. मी कांही धनिक नव्हतो किंवा स्वरूपानें मदनहि नव्हतो तिलाहि माझ्यापेक्षां अनेकपटांनें श्रेष्ठ पति तिच्या सौंदर्य-संपन्नतेवरच मिळविता आला असता.

मी घरी परतलों. पाऊस लागतच होता. घरीं जातो तो विहजिटला बाहेर जाण्याबद्दलचा योग होताच. डॉक्टर नियोगींच्या एका कायमच्याच कुळाकडून हें बोलावणे आलें होतें. ही एक विचित्र बाई होती. स्वतःला ती होती त्यापेक्षा जास्त आजारी मानी. आपल्या दुखण्याचा उगीच बाऊ करून घेई. त्यामुळें मला तेथें बारा वाजून गेले. पुन्हां मी घरीं परतलों आणि त्या दिवशींच्या कस्तूरशी झालेल्या एकंदर बोलण्या चालण्याचा विचार करीत मी आंथरूणावर पडलों.

मी अंथरूणावर पडणार तोंच माझ्या हातांत नोकरानें एक टेलिग्रॅम आणून दिले. डॉक्टर नियोगी बाहेर गेले होते. दुसऱ्या दिवशीं आपणास मुंबईत

यावयास मिळण्यापारखे नसल्यामुळे एक केस पाहण्याविषयी मला त्यांत लिहिलें होतें डॉक्टर नियोगींची मही पाहिल्यावर मला टेलिग्रामविषयी कांही विशेष वाटत नसे. कारण नुसत्या पत्राने भागणाऱ्या कामास देखिल ते तारे-चाच उपयोग करीत मी ती वाचली आणि चोळमोळ करून फेकून दिली. निदान आतां तरी मला झोंप मिळेल अशी आशा होती. डॉक्टर नियोगींची कायची ग्राहके होती ती अशा विकाराची कीं जरासें अपचन जरी झाले तरी देखिल डॉक्टरला बोलावत, आणि दुर्दैवाची गोष्ट कीं यांत अपरात्री देखिल शुल्लक कारणास्तवहि बोलावणीं काहीं थोडीं नव्हतीं.

मला अंथरुणावर पडून देन तास झाले असावेत मला कस्तुरच स्वप्नांत दिसत होती. कानांत इलेक्ट्रिक घंटेचा आवाज पडून मी जागा झालों. ही घंटा माझ्या नोकराच्या खोलींत वाजत होती असे मला भासलें. थोड्याच मिनिटांत नोकर मजकडे आला; व देशपांड्याकडून माणूस आला असून तो मला भेटणार आहे असे त्यानें मला सांगितले.

“ देशपांड्याकडून ? इतक्या अपरात्री ? ” मी चट्कन् आंथरुणावरच उठून बसत असतां आश्चर्यातिरेकानें विचारले. “ सोड बरे त्याला आत लवकर. ”

थोड्याच वेळांत तो माणूस माझ्या समोर उभा राहिला. तो भयभीत झालेला होता.

“ काय गंगाराम, कायरे ? ह्या वेळी कां आलास तूं ? ”

“ काय सांगू डॉक्टर ! ” तो अडखळूं लागला त्याच्या तोंडातून शब्दच मिघेना.

“ अरे झाले काय ? ”

“ धनी—धनीसाहेब—धनीसाहेबांचा खून ! ”

प्रकरण ५ वें.

गहन कोडे !

गंगारामाच्या त्या शब्दांनी मी थिजून गेल्यासारखा झालो. “खून ! खून होणें अशक्य ” माझी जीभ तोब्यांत आली तेव्हां मी झुगलो.

“ पण—पण झाला खरा. ”

“ खूनच झाला कशावरून ? त्याच्या नेहमीच्या रोंगानें त्याचा घात झाला असेल, त्यामुळेच त्यांना मृत्यु आला असेल. ”

“ नाही. डॉक्टरसाहेब, धनीसाहेबांचा कुणी तरी दुष्टाने खूनच केला आहे. ”

“ पण हें खरें कशावरून ? मला सर्व हकीगत मूळभासून सांग बरे. ”

बाकी त्याची बाबरलेली वृत्ति, धडधडणारी छाती, फार घाबरून गेल्यामुळे चेहऱ्यावर उमटत असलेला फिकटपणा, व येता येतां घाईतच कसा तरी पोषाख करण्याची ती विचित्र रीत, यावरून खरोखरच कांही तरी फार भयकर प्रसंग ओढवला आहे हें मला उघड दिसत होतेंच.

“ कशावरून तें मला कसे सांगतां येणार ? आझाला अझून कळलेलें नाही ” त्यानें लगेंच उत्तर दिलें. “ हकीगत मात्र मी सांगतो. नेहमीच्या रिवाजाप्रमाणें दोन वाजतां मी धनीसाहेबांच्या खोलींत गेलों. ह्या वेळी त्यांची जागे होण्याची वेळ असते व ते आपणास काही हवें नको असल्यास सांगत. तेच विचारण्यास झणून मी गेलों होतो. पण ते नेहमीप्रमाणें जागे नसून स्वस्थ झोंपले आहेत अगें मला वाटले. दिवा मिणमिणत होता, झणून मी जवळ जाऊन पाहिलें तों बिछान्यावरील पलंगपोसावर लहानशी लालसर रेघोटी दिसली. मी अधिक जवळ जाऊन बघितलें, तर तें रक्त होतें ! पुढें तोंड नेऊन मी अधिक बारकाईनें पाहूं लागलों तो छातीच्या अगदी जवळ एक लहानशी जखम झाली असून तीतून हळूहळू रक्त बाहेर पडत होतें. तें सर्व पाहून मला फार भीति वाटली. ”

“ तर मग त्यांच्या छातीत शस्त्र खुपसले आहे, असेच तुला वाटतं ना ? ”
मी झटकन उठून कपडे चढवीत असता झटले.

“ होय. आम्हांला असेच वाटतं. ”

“ अरे घापरे ! एकंदर भयंकर स्थिति दिसते. ” गगारामाची हकीगत ऐकून मी देखिल किंकर्तव्यमूढ होऊन गेलो होतो.

“ बरं इतक तुला कळल्यावर पुढे तू काय केलस ? ”

“ मी नशीसला उठवल. तिची निजण्याची खोली धनीसाहेबांच्या खोलीला लागूनच शेजारी होती. मग मी कस्तुरबाईंना उठवलं. त्या तर माझ्याहिपेक्षां घाबरून गेल्या कुठल मी त्यांना उठवलं असं मला होऊन गेलं. झणजे धनीसाहेबांना वर जाऊन पाहिल्याबरोबरच त्यांनी आपल रडच सुरू केलं. त्यांनी रडत रडतच मला तुमच्याकडे पाठविल. ”

‘ जवळपास कांही हत्यार, शस्त्र पडलं आहे काय ? ’

“ मला नाही दिसलं बा ! ”

“ पोलीसला ही हकीगत कळवली काय ? ”

“ नाही. तुझाला बोलावून आणवून, सर्व हकीगत कळवून, तुमचें मत घेतल्याशिवाय पुढचे कांहीच करावयाचे नाही असे कस्तुरबाईंनी ठरविले आहे. ”

“ आणि धनीनबाई काय करताहेत ? ”

“ त्यांना चागले कांहीच माहीत नाही ! ”

“ झणजे ! तिला तू उठवलीसच नाही ? ”

“ त्या आज घरी नाहीत ! ”

“ काल मैत्रिणीकडे की मावशीकडे गेलेल्या अंबुताई अद्याप परतल्या नाहीत ? ’

“ नाहीत. ”

मला या वेळीं कसेसेच वाटलं. कदाचित् कांही आकस्मिक अडचणीमुळे अडून राहिली असेल असेंहि मला वाटलं.

एकंदर हकीगत ऐकून कोणाच्याहि अंगावर शहारेच यावेत ! पहाटेला दोन वाजतां उठून धन्याला काय हवें नको तें विचारण्याचा गंगारामाचा प्रघात

होता. बहुतकरून बाबासाहेबांना रात्री झोप चांगली लागे. त्यामुळे नर्मला जवळ जागत राहण्याचे कारण नव्हते.

अगदी दोघे बरेच दिवस जात असता आमच्या याच विषया र गोष्टी चालल्या होत्या; कारण मला गंगारामाच्या स्वभावाचा चांगला परिचय करून द्यावयाचा होता. ह्यापून मी त्याच्याशी आज किती तरी बोलत होतो. असा पूर्वी मी कधी त्याच्या धन्याबद्दल बोललो नव्हतो आणि आतां ह बोललो नसतो.

गंगाराम चांगला वट्टवाटलेला, चतुर, बोलका व थोडे शिकलेला—लिह्या-वयास वाचावयास येणारा असा—हुषार नोकर होता. आज तर त्याच्या अंतः करणाला धडा बसल्यामुळे तो अधिकच बोलत होता.

गंगाराम बाबासाहेबाकडे आज दहा वर्षे होता त्याच्या बोलण्याच्या एकदर झोकावरून धनिनीचा स्वभाव त्याला आवडत नसावासे दिसून आले. कस्तुरच्या व माझ्या प्रेमसंबंधाची त्याला माहिती होती; आणि ह्यापूनच आपल्या धनिनीबद्दल बोलताना तो काळजीपूर्वक व जपून बोलत होता. माझी खात्री झाली की त्याला आपल्या धनिनीबद्दल तिरस्कार वाटेच, पण कस्तुरचा स्वभाव देखिल त्याला आवडत नव्हता.

“ अशी सध रात्रीची रात्र तुझी धनीन आपल्या मैत्रिणीकडे बाहेर नेहमी काढते काय ? ”

“ कधी कधी नेहमीच काढतात असे नाही. ”

“ हे तुझ्या धनीसाहेबांना कळते ? ”

“ कधी कधी कळते. केव्हां तरी तेच मला त घरी आहेत की काय ह्यापून विचारित, आणि मी चौकशी करून खर सागत असे ”

या गंगारामाच्या सांगण्यावरूनच उघड आहे की गंगाराम अबुताईच्या नेहमी बाहेर जाण्याची बाबासाहेबांना माहिती देई. कस्तुरचे जे विचार होते त्याच्या विरुद्ध हे गंगारामाचे वर्तन होई. अबुताईची तर चहाडी केल्यासारखेच होत होते. बाबासाहेबांचा हा विश्वासू नोकर असल्याचे मला मूळपासून ठाऊक होते. परंतु असले चाळेढवळे तो करित असेल असे मला वाटले नव्हते. अबुताईकडून श्रुषेत होणारी टाळाटाळ ह्यातान्यास लागून राहिली

असली पाहिजे यात संशय नाही. ते तिची प्रत्येक इच्छा पुरवीत. अबुताईची हर एक प्रकारची हौस पुरविण्यात बाबासाहेबांकडून कधीहि कसूर झाली नाही. आणि त्याचा मोबदला अशा प्रकारचा मिळाल्यावर कोणाला वाईट वाटल्या-वाचून राहिल ?

माझ्या मनात आजपर्यंत जी सकटाची धास्ती भरून राहिली होती ती हीच असे मला आता वाटू लागले. सजीवनने माझी धास्ती थट्टेवारी नेली होती पण आता ? केवळ सत्याकरिता उद्यां सकाळीच बातमी कळण्याबरोबर तो ह्यांत डोके घालणार—नव्हे स्वतः खटपट केल्याशिवाय राहणार नाही, याची मला पक्की खात्री होती. ही सर्व गोष्ट वर्तमानपत्रवाल्यांना कळल्याबरोबर जगजाहीर होणार होती. कुठे काहीं सुट फुट झाले तरी येवढेंच छापून टाकून तितकी जागा भरून काढण्यास भुकेलेले वर्तमानपत्राचे एडिटर आणि त्याचे बातमीदार असल्या महत्वाच्या व भयंकर बातमीच्या प्रसिद्धीकरिता असतील तेथून वास काढीत धांवत यावयाचेच हे ठरलेलें !

गंगारामाकडून मला बऱ्याच गोष्टी कळल्या, पण त्यांत लक्षांत ठेवण्यासारखी ह्मणजे तो आपल्या धनिनीच्या विरुद्ध होता. परंतु याचें मला मोठे आश्चर्य वाटले. कारण अबुताईनो आतापर्यंत त्याला किती तरी चांगल्याप्रकारें वागविले होते. ती त्याला बक्षिशी देई, पोस्त देई, सुटया देई, आणि तिने त्याचा पगारहि वाढविला होता. असे असूनहि तो तिच्या विरुद्ध हें कसे ?

ह इतके विचार माझ्या मनांत येत होते तरी माझे सारें चित्त कस्तुरकडे गुंतले होते. ती किती तरी घाबरून गेली असेल ! अबुताई घराकडे नव्हत्या; नर्स, नोकर व त्यांच्याबरोबर एकटीच कस्तुर असल्यामुळे तिची बोंबडीच वळली असेल !

आम्ही तेथें पोंचल्याबरोबर मी घरांत गडबडीनेच शिरलों. वर जात असतां कस्तुर वाटेंतच मला भेटली आमच्याच वाट पाहत ती राहिली होती. अंघ-रणावरून उठल्यामुळें तिने पांघरावयाची शाल तशीच अंगावरून पांघरून घेतला होती. तिची बाबरलेली मुद्रा तिची घाबरलेली स्थिति दाखवीत होती.

“ मला—वाटलं आतां दुसऱ्या कोणालातरी बोलवावं लागतं. किती वेळ हा ? आणि कसला तरी प्रसंग हा ! ” ती कांपऱ्या स्वरान्त ह्याणाली.

“ इकडे ये, ” मी घाईघाईने तिला एका बाजूस नेऊन ह्वाटलं. “ तुला टाऊक असलेली सर्व हकीगन सांग बघूं मला. ”

“ दोन वाजल्यानंतर गंगाराम गित्याप्रमाणे वर गेला. तेव्हां त्याला सर्व काही आटोपलेले आढळून आले. ”

“ कदाचित् अझूनहि काही धुगधुगी असेल. ” आठवल्यासारखे करून मी एकदम ह्वाटलं आणि तिला तेथेच एकटी सोडून धांवत गेलों तो सरळ बाबासाहेबांच्या खोलीत शिरलों. आजच मकाळीं ते ह्याच ठिकाणी माझ्याशी गप्पा मारीत बसले होते !

मी खोलीत पाऊल टाकले. दृष्टि पडल्याबरोबर खरा प्रकार कळून आला. बाबासाहेबांनी इहलोकची यात्रा संपविली होती. मानवी प्रयत्नाच्या आटोक्यांत आतां काही राहिले नव्हते. त्या सुरकुत्या पडलेल्या चेहऱ्यावरील प्रेतकळा खरा प्रकार दर्शवीत होती.

गंगारामांने सांगितल्याप्रमाणे पांढऱ्या स्वच्छ चादरीवर रक्ताचा डाग पडला होता खरा. पण अधिक रक्त दिसलें नाहीं. लगेच माझी दृष्टि त्या जखमेवर गेली. ही जखम सुमारे पाउण इंच लांब असून ती अति तीक्ष्ण शस्त्राने सफाईदार केली होती. खून करणाऱ्याने आपले काम चाललें असतांना ह्याताऱ्याने ओरड बिरड करू नये ह्याणून तो गाढ झोपेत असतांना योग्य संधि साधून आपले काम उरकलें होतें. त्याने आपले कार्य संपवून तें शक्य हि नेले होतें.

मी मागे वळून पाहिलें तों शाल पांघरलेली, फिकी पडलेली व माझ्याकडे बारकाईने पाहत असलेली कस्तुरी मला दिसली. ती उंबरठ्यावरच कांभरे भरल्यासारखे करीत होती. मृताच्या खोलीत प्रवेश करण्यास ती भीत असावी.

मी चट्टिशीं उठलों व त्या खोलीच्या सर्व खिडक्या तावदानें वगैरे तपासून पाहिलें. खिडक्या बंद होत्या; सर्व ठाकठीक होतें. कोणतीहि वस्तु जाग्यावरून हालकी नव्हती.

मी बाहेर गेलों व खोलीचा दरवाजा झांकून घेतला आणि कस्तुरला ह्मटलें “ गंगारामाला पोलीस चौकीवर जाऊं दे. आपल्याला पोलीसला वर्दी दिली पाहिजे ”

“ पोलीसला वर्दी दिल्याशिवाय चलणार नाही का ? ” ती भीत भीत काळजीनें ह्मणाली. “ तसें केल्यासवर्तमान पत्रांतून केवढा बोभाटा होईल ! जेथल्या तेथें हें प्रकरण बसवतां येणार नाही का ? माझ्याकगितां याचा विचार करावा. ”

“ पण खून झालेला मला धडधडीत दिसत असतां साहजिक मृत्यु आल्याचें सर्टिफिकेट मला कसें देतां येईल ? ”

“ तर मग हा खूनच झाला आहे असंच ह्मणण ना ? ”

“ निःसंशय ही आत्महत्या देखिल नव्हे ”

माझ्या ह्या चौकशीचा तिच्या मनावर परिणाम होऊन ती शेवटीं पृतळ्यासारखी निश्चल झाली. आकस्मिक प्रसंगाने भिड्या स्त्रियाची अशीच स्थिति होते. अशा चमत्कारिक प्रसंगी नेहमीची भीडभाड, लज्जा, विनय, नेहमीच्या आचारांत पाळण्याच्या नियमाचा विसर पडतो त्या वेळीं माणसाचें लक्ष व्यग्र झालेलें असतें मी तिला खाली येण्यास खूण केली ती तिला समजली नाही; ह्मणून हांक मारून खाली बोलावले; तरी देखिल ती जाग्यावरून वळेना. शेवटीं शिष्टाचाराचा मला भंग करावा लागला. मी तिला हातास धरून खाली नेले व तेथून जेवावयास बसावयाच्या हॉलमध्ये घेऊन गेलों. मी ओढीत होतों आणि ती निमूटपणें पावले ठाकीत माझ्या मागून येत होती. मी त्या बाजूस जात असतां मध्येच मला गंगाराम भेटला; त्याला मी पोलीस स्टेशनावर वर्दी घाबयास जायला सांगितलें.

आंत नेल्यावर मी तिला “ अगदी शांतपणें जें कांही घडलें तें तुला जसें ठाऊक असेल तसें, अगदीं बिनचूक, काहीं एक मार्गे न ठेवतां बरोबर सांग. ” असें सांगितलें.

“ म—मला—मला कांहींच ठाऊक नाही. माझ्यापेक्षां जास्त आपणाला कळलें आहे. गंगारामानें दरवाज्याला धक्का दिल्यावर मी घाबरून उठलें आणि त्यानें सांगितलेली गोष्ट ऐकून माझी बोबडीच वळली. ”

“ तोंपर्यंत मागील पुढील सर्व दरवाजे बंद होते ना ? ”

“ होय. बंदच असावेत. गडीमाणसं बरोबर सांगतील ”

“ परंतु, अबुताईनीं रात्रीच्या रात्री बाहेर काढाव्या, हें जरा चमत्कारिकच नव्हे का ? ”

“ तिला काय माहीत की आपल्यामागे आजच असा प्रसंग ओढवेल झणून ? तिला कधी कधी असें सबध रात्र राहावे लागे.

आतां दुमन्यांदा ती आपल्या बहिणीचीच बाजू घेत अमत्याचें माझ्या नजरेस आले.

“ हा सर्व प्रकार कसा घडून आला हें एक कोडेंच आहे. ” वस्तुर द्याली. “ मला रात्री झोप गाढ लागलीच नाही. कारण मी एकाचा ठोका ऐकला. तोंपर्यंत मी जागीच होतें. तोंपर्यंत मला कसलाच आवाज खडबड वगैरे कसलीच गडबड ऐकू आली नाही. माझ्याप्रमाणें नर्सला देखिल कांहीं ऐकू आले नव्हतें ”

ह्या नर्सला मी पुरी ओळखीत होतो. ती एक सदाचरणी आणि सुस्वभावी व कर्तव्यतत्पर बाई होती. डॉक्टर नियोगीहि तिला ओळखीत होते. दोन वर्षी-पुर्वी आझी दोघानीच तिला बाबासाहेबांकडे नेमलें होतें.

तिनें झटल्याप्रमाणें हें एक कोडेंच होतें आणि तें सोडविण्याचें काम आतां पेलीसावरच संपविणें भाग होतें. मी कस्तुरला झटलें:

“ गंगारामाला तिकडून आल्यावर प्रथम अबुताईकडे पाठवावा. पण ती नकी कोणाकडे आहे; तें मात्र कळले पाहिजे. त्यानें खरी गोष्ट न सांगतां बाबासाहेब अत्यावस्थ आहेत एवढेंच सांगितले पाहिजे. नाही तर भलताच बरिणाम होईल. ”

“ तिनें वास्तविकपणें बाहेर जायलाच नको होतें. निदान रात्री परत तरो आले पाहिजे होतें. आतां जन्मभर पश्चात्ताप ! ”

“ पश्चात्ताप जन्मभर केला झणून आतां गेलेला प्राणी थोडाच परतणार ! खून करणारा शोधून काढून त्याचा खून करण्यांत काय हेतू होता हेंहि आझाला आतां जलद पाहिलें पाहिजे. कांहीं तरी हेतू असलाच पाहिजे, कारण जो चार

दोन महिन्यांनी आपोआपच मेली असता अशा रोग्याला इतक्या उताविळपणाने आजच ठार करणे म्हणजे यांत काही तरी हेतू हा असलाच पाहिजे. अर्थात् त्या खून करणाऱ्याला उद्यांचा मृत्यु आज, इतका जवळ आणण्याची आवश्यकता भासली आहे. या गोष्टीचा पोलीसला बराच फायदा घेतां येईल. ”

“ हा खून करणारा कोण असावा ? ”

“ हेच तर कोडे—गूढ तें आणखी ह्याच्याशिवाय कोणतें आहे ? तूं म्हणतेस त्याप्रमाणें घराचे सर्व दरवाजे वगैरे जर यथायोग्य बंद असले तर खून करणारा घरातलाच कोणी तरी असला पाहिजे असें नाही का ठरत ? ”

“ आं भलतेंच ! घरांत मी आणि नोकर माणसे ! आणि आमचा तुम्हाला संशय येतो काय ? ”

“ मला सध्यां कोणाचाच संशय नाही. पोलीसच्या ताब्यांत ही केस घायची एवढेच मला कळतें आहे. म्हणजे मग काय तें आपोआपच बाहेर पडेल. ”

तेथील टेबलावर टेलिग्रफचे फॉर्मस् होते. त्यातील एकावर डॉक्टर नियोगीना ही हकीगत लिहून तो फॉर्म खाशांत ठेवून दिला. सकाळीं मी त्यांना तार करावयाचें ठरविलें.

थोड्याच वेळांत पोलीस इन्स्पेक्टरची स्वारी येऊन दाखल झाली. त्यांच्याबरोबर साधा पोषाख केलेला दुसरा एक ऑफिसर होता.

थोडक्यांत मी त्याला एकंदर हकीगत कळविली, आणि नंतर त्याला वर बाबासाहेबांच्या खोलींत घेऊन गेलों.

त्यांनीं इकडे तिकडे नजर फिरविली; आणि पुन्हां ते बाहेर आले. खाली कोणी येतें कीं काय हें ते पाहत होते. इतक्यांत साधाच पोषाख केलेले दोन असामी आंत आले. त्यातील एक सी. आय्. डी. खात्याचे सार्जंट होते. त्या तीन डिटेक्टिव्हांनीं कान्स्टेबल्ला कांहीं सांगितलें आणि त्याला घराचे सर्व दरवाजे बंद असल्याची खात्री करून मुख्य दरवाजावर राहावयास बजाविलें अशासाठी कीं आंतल्या कोणी बाहेर; अथवा बाहेरच्यानें आंत येऊं नये.

प्रकरण ६ वे.

गहन कोडें उलगडलें !

तदनंतर मी कोण काय वगैरे त्यांस सांगून त्यांच्या मदतीकरितां त्यांच्या; बरोबरच राहिलों.

ज्या शस्त्राने जखम करण्यांत आली; त्याकरितां केलेला शोध फुकट गेला. यावरून तें खुनी इसमानें बरोबर नेलें असेंच ठरले. दोघामध्ये भडपड अथवा तशाप्रकारचें काहीं घडल्याचें कसलेंच चिन्ह दिसत नव्हतें; किंवा तो खुनी इसम चोर अगर धनलोभी दरवडेखोर असून त्यानें तोंड दाबून खून केला असावा असें अनुमान काढण्यासहि काहीं मार्ग नव्हता.

ती खोली ऐसपैस असून तिला दोन खिडक्या व प्रवेश करण्यास एक दर-बाजा होता. ह्या दोन्ही खिडक्या बंद होत्या. म्हातारा विलासी स्वभावाचा होता. त्याच्या खोलींत योग्य व आवश्यक अशा सर्व वस्तू होत्या. आंथर-णाच्या जवळच एक ईप्तीचेअर होती. बरें वाटे तेव्हां बाबासाहेब या खुर्चीवर बसून विश्रांति घेत. त्या खुर्ची समोर एक फूट अंतरावर स्टूलहि ठेविलें होतें टबलाचे खण उघडून पाहिले परंतु काहींच सांपडले नाहीं.

“ घरांतल्याच कोणी तरी हें कृत्य केलें आहे. ” दार बंद आहे कीं काय ही खात्री करून घेण्याकरितां तिकडें एकवार नजर फेंकून इन्स्पेक्टर गंभीर-पणानें माझ्या कानांत बोलला.

“ आतांपर्यंतच्या शोधावरून मलादेखिल तसेंच दिसतें. ” मी म्हटलें.

“ मघां वर येतांना दाराजवळ जी तरुण स्त्री दिसली ती कोण बरं ? ” आपलें नोदधुक काढून डिटेक्टिव सार्जंटनें विचारलें.

“ ती अंबूताईची बहीण कस्तुरी. ”

“ आणि अंबूताई घरांत आहेत का ? ” बरील नांव टिपून घेत असतां त्यानें हा दुसरा प्रश्न केला.

“ नाहीं. तिला आणण्याकरितां आम्ही आतांच बोलावणें पाठविलें आहे, ती कोणा मैत्रिणीकडे गेली आहे काल. ”

“ अहो ! ही येथे लोखंडी सेफ् आहे ! ” सगळीकडे शोध करीत अस-
णाऱ्या डिटेक्टिवांपैकी एक ओरडला. ही सेफ भिंतीत बसविली होती.

“ ती सेफ बंद आहे काय ? ” इन्स्पेक्टरने विचारलें.

त्याने कुलुपाची जागा पाहून होकारार्थी उत्तर दिलें.

“ त्यांनी आपले महत्वाचे कागदपत्र व जडजवाहीर त्यांत ठेविले अस-
तील. ” दुसरा डिटेक्टिव म्हणाला. “ एकदर खिडक्याचा बंदोबस्त व ही
सर्व व्यवस्था पाहिली म्हणजे यांना चोरांची फार भीति वाटत असावीसे
वाटतें. ”

“ ते जरासे लहरी होते. बहुतेक म्हाताऱ्या माणसांचें असेंच असतें. ”
मी म्हणालो “ त्यांच्या गावीं पूर्वी एकदा घर फोडून बंड आंत झिरले व
बरीच चीजवस्त त्यांनी लांबविली त्या वेळेपासून त्यांना धक्का बसला. त्यामुळें
अशा बाबतींत ते जास्त सावधगिरी घेऊ लागले. ”

आम्ही सर्वांनी ती सेफ बाहेरून तपासून पाहिली. तिला चावी देखिल
लावल्याचें चिन्ह दिसलें नाहीं. सेफ आंगठ्याच कुलुपाची होती व किल्ली घाल-
ण्याच्या भोंकावरील पितळी आच्छादनाला किंचित गंज चढू लागला होता.
कित्येक आठवडेपर्यंत त्याला किल्लीचा स्पर्श झाला नव्हता.

खोली तपासण्यांत डिटेक्टिव गुंतले असतां मी बाबासाहेबांकडे जरा लक्ष
भुरविले. उजव्या कुशीवर ते पडले होते. निजतांना जसा घ्यावा तसाच त्यांनीं
आपला एक हात किंचित उचलून डोकीवरून घेतला होता. चेहऱ्यावरून
पाहतां मरणसमयी मृताला कसल्याहि वेदना अथवा आघात सोसावे लाग-
ल्याचें चन्ह दिसत नव्हते. खुनी इसमानें एकाच वारानें आपलें कार्य साधलें
होतें. आणि तो घायहि अगदीं काळजापर्यंत गेला होता; म्हणूनच काम बेमा-
लूम फत्ते झालें. अत्यंत त्वरेनें कार्य साधून खुनी माणूस कोणासहि मागमूस
लागू न देतां पसार झाला होता. बिछान्यावरच्या फ्लंगपोसावरील रक्षाच्या
डागाशिवाय या भयंकर खुनाची कसलीच खुण मागे राहिली नव्हती.

बिछान्याजवळ सतरंजीवर मी उभा होतो. सर्व स्थिति लक्षांत घेतां तो
खुनी इसमहि याच ठिकाणीं प्रथम उभा राहिला असावा. त्याच ठिकाणीं सत-

रंजी आणि माझ्यापायांतील वूट थाच्यामध्य काहा त्या कठाण वस्तू लागली; परंतु शोधता माझे लक्ष पूर्ण गुंतल्यामुळे ती माझ्या ध्वानातच आली नाही. परंतु त्याच जागेवर माझा परत पाय पडला. तेव्हा मी खाली वाकून पाहिले; मला एक पांढरी वस्तू दिसली. मी ती झटकून उचलली.

तिच्यावर माझी दृष्टि जाण्याबरोबर कोणाच्या दृष्टीस पडून नये म्हणून मी ती मुठीत घट्ट दावून ठेविली. नंतर माझ्याकडे कोणाचे लक्ष आढे वी काय ते इकडे तिकडे वळून पाहिले आणि तदनंतर आपल्याला कोणी पाहिले नाहीसे पाहून मी ती जाकिटाच्या खालच्या खिशांत ठेवून दिली. आणि इतकेहि करून कोणी माझी ही चळवळ पाहिलीच असली तर संशय येऊ नये ह्याच त्याच खिशांतले घडयाळ बाहेर काढून किती वाजले ते पाहिले.

माझी नाही जलद चालू लागली, छाती देखिल धडधडू लागली, चेहरा कावराबावरा झाला. कारण आकस्मिकपणे मला खुनाचा तपास करण्यास उपयोगी पडणारी मुद्द्याचीच वस्तू सांपडली होती !

मुद्देमालातील वस्तू म्हटल्यावर मी ती तेथल्या तेथेच तपासावी की नाही ? पण त्या वस्तूकडे पोलीसांचे लक्ष जावे असे अद्याप माझ्या मनांत नव्हते. शक्य तितक्या लवकर संजीवनकडे जावून त्याच्या समोर सर्व हकीगत ठेवून त्याच्या मदतीने आपण स्वतंत्रपणे खुनाचा तपास करावा असा माझा इरादा होता.

मी ती वस्तू लपवून ठेविली आणि तितक्यांतच इन्स्पेक्टरसाहेब बाहेर जाऊन त्यांनी एका कॉन्स्टेबलास बोलाविले.

“नंबर ४६२ ! दरवाजाला कडी लावून चट्टिशी वर ये.”

“होय.” असे बघेरित आवाजांत म्हणून तो कॉन्स्टेबल दरवाजा बंद करून एका क्षणांत वर आला.

“नंबर चारशे बासष्ट ! आजच्या रात्रीत या घरावरून तू किती वेळा गस्त घातलीस ?” इन्स्पेक्टरसाहेबांनी विचारिले.

“अजमासे आठ वेळा.”

“काही दिसले नाही ?”

“जी ड्युटीवर हजर होऊन रात १ घटने वाहेर
डटना मला निसले, खाली उभ्या असलेल्या बाईनी त्याला बिले व
इंटरला बोलवून आणायामुसंगितले ”

“ह, तो गगासम !” मी म्हणले

“तो आडे कुठे ?” इन्स्पेक्टरनी विचारले डिटेक्टिव्हाने नाव तत्काळ
आपल्या नोट बुकात लिहून घेतले

“तो मलाच आणण्याकरिता गेल होता आता कस्तुरबाईनी त्याला अबु
नाईना आणण्याकरिता पाठविला आहे त्यालाच प्रथम ही गोष्ट कळून आली ”

“अस काय ?” साशंक होऊन डिटेक्टिव्ह मार्जंटने आश्चर्याने विचारले “तर
याला ह्या वेळी पुन्हा वेळेस पाठविता नये होता त्याच्याकडून बऱ्याच
गोष्टींचा इन्गडा करून घेता आला अजमा ?”

“एका तासाच्या आतच तो परतेल मला वाटत ”

“खरी गोष्ट पण अशा गोष्टीत प्रत्येक तास किती तरा महत्वाचा असतो
बाबूराव, बाबूराव, ” तो साध्या पोषाखवाल्या एका इसमास म्हणाला
‘असाच स्टेशनवर जाऊन आणखी पोलीस मदत मिळण्याकरिता तार कर
पव हकीगत थोडक्यात कळिव इथे जे काय प्रत्यक्ष दिसत आहे, त्यापक्ष
मतीतरी गूड गोष्टी आहेत असें मला वाटते त्याला मदत पाहिजे ”

बाबूराव आज्ञेप्रमाणे ताबडतोब निघून गेला

“येथील चाकरनोकराविषयी तुम्हाला काय माहिती आहे ?” इन्स्पेक्टरनी
हॉन्स्टबलला विचारले ,

“विशेषशी नाही नंबर ६४८ ची सैपाकिणीवर नजर असते ती चांगली
हाई दिसते तिच्या बापाचीहि माहिती मिळालेली आहे मी येथे अजमा
भाठ घेई काम करीत आहे परंतु त्या मडळीविषयी कोहीच संशय
सारखे नाही ”

“वेर, त्या गडयाविषयी काय—काय त्याच नाव ? गगाराम—गगाराखा
म्हण काय माहिती ?”

“ त्याच्या मी त्याच बाजूच्या दारू दुकानांत । केव्हा म्हणा निकदवरी अन्यायाचा डावरच असलेल्या नवीन स्थापन झालेल्या दुकानातही पाहिल आहे ”

“ दाखड्या अहे ? ”

“ इतका झिज्या नाही बाळा नावाचा एक माळी त्याचा दोस्त आहे माळा दिसण्यात चांगला दिसतो ”

“ तर मग इतक्यात वहिमा मनासच ठरविता येत नाही ना ? ”

इन्स्पेक्टरसाहेब निराश होऊन म्हणजे मुद्द्याच्या चौकशीच्या बाबतीत पोलीसची बहुतेक वेळा प्रयत्नासूनच चूक होते, आणि खरा गुन्हेगार सुख स्वप्ने निसटला असता दुसऱ्या कोणामाह मारून सुटकून गुन्हेगार बनवावा शकतो ? काय करणार विचारे ? नाकम तर बजावला पाहिजे ? बघुटाच ती यांची ! शिकारस तर मिळविली पाहिजे ? नाही तर प्रमोशन कसे मिळणार ? याची समजूत देण्याची हातोटी इतकी अजब असते की एखादा मनुष्य नसला तरी स्वछुर्षाने गुन्हेगार बनतो !

इतक्यात माझा हात जाकिटाच्या खिशावर गला त्या वस्तूचा स्पर्श होताक्षणीच मला मनातल्या मनात आनंद व समाधानाचे झाले या वेळी मला तर किती तरी वाटत होते की पाचव मिनिटाचा एकात मिळावा आणि मी ती वस्तु बहेर काढून पाहवी

इन्स्पेक्टरसाहेबांनी बाहेर पडणाऱ्या कॉन्स्टेबलला दार उघडून देण्याकरितां बालवून दिले आणि नंतर उरलेल्या सर्व घराची व नोकर माणसाची झडती घेण्याचे ठरवले त्याचसाठी आम्ही सारे खाली जवणाच्या हॉलमध्ये उतरलो पूर्वीप्रमाणेच खाद्यावरून शाल घेतलेली कस्तुर मला दादराच्या खाली भेटली तिने हळूच विचारले— ‘ काय झाले ? काय सापडले ? ’

“ काही एक नाही ” मी उत्तर दिले आणि जेवण्याच्या हॉलमध्ये नोकर-माणसे ब नसे होती तिकडे गेलो

नसे ही संधी, सरळ स्वभावाची व उघड्या मनाची एक स्त्री होती तिलाच इन्स्पेक्टरसाहेबांनी प्रथम गांठली तिने साडे अकरा वाजतां झोपट्या औष-

धाचा डोस बाबासाहेबाना आपण दिला व तदनंतर कस्तुरबाईंनी आपणामाझी पाययास जातो म्हणून सांगितले व नंतर आपण आपल्या खोलीत जाऊन निजन्ने तत्पूर्वी आणि दिवाणखाण्यात कस्तुरबाईंशी गप्पा मारीत बसलो होतो आणि गगाराम वर वनीसाहेबाकड होता वगैरे हकीगत सांगितली

“ अबूताई घरी नसल्याचे बाबामाहेबामा कळले होतं काय ? ” इन्स्पेक्टर-साबांनी नसेला प्रश्न केला

“ होय कारण बिछाना झाडताना ‘ इतक्यांत तो घरीं यार्थी ’ असे उद्गार त्यांनी स्वतः शी पण अर्धवट मलाच उद्देशून काढले मी तिकडलक्षच दिल नाही गगारामाने त्यांना अबूताईबद्दल सांगितले असावे ”

“ किती वाजनांची ही गोष्ट ? ”

“ अजमासे साडे दहाचा सुमार ‘ इतक्या रात्री पावसाची नाटकास वगैरे जाईल तर सरदाबिरदी होईल ’ असे काळजीचे शब्दहि त्यांनी काढले होते ”

“ तिच्याबद्दल त्यांना राग आला नव्हता ? ”

“ मुजोच नाही ! तो बाहेर असली तरी तिच्या त्यांना कधीच राग नसे ! ने मला वारवार म्हणत तिचे उझून पोरवयच आहे तिला मनाची करमणूक करून घ्यावीशी वाटत माहि तिच्या आज येत नाही चिमणाबाई ”

चिमणाबाई नसेच्या ह्या शेवटच्या जबाबाने त्या डिटॅक्विटबाइतकेंच मलाहि बुचकळ्यात पाडलें ! मी तर स्वतःची अशी समजूत करून घेतली होती की अबुताईच्या बाहेर जाण्याबद्दल त्या दोघा नवराबायकोमध्ये तटा झाला असावा वृद्ध नवरा व तरुण स्त्री जेथे असतील तेथे अशा खडाजग्या हरहमेश घडावयाच्या ! मी डॉक्टर असल्यामुळे बऱ्याचशा गृहकलहाची बीजे कशी रुजतात याची मला चांगलीच माहिती झाली होती डॉक्टर लोकाना बऱ्याच गुप्त गोष्टी दिसतात व दिसतातच त्याहून किती तरी जास्त कानावर येतात ध्यात खो गेऊ नये म्हणून जी काळजी घ्यावी लागते ती जर एखाद्या डॉक्टर सोडावयास तयार होईल तर गृहकलहाच्या किती तरी गमतीच्या गोष्टी त्याच्यापासून ऐकावयास मिळतील

“ रात्री निजल्यावर तुम्हांला कपला आवाज नाही ऐकू आला ? ” इन्स्पेक्टरनी विचारलें.

“ नाही माझा शोप हलकी व जागृत असत! जरा कुठे सरमर झाले तरी मी जागी होत्ये पण मला मुळीच काही ऐकू आल नाही ”

“ आम्हाला वाटते की खुनी माणूस मृताच्या खोलीकडे जाताना तुमच्याच खोलीतून गेला असला पाहिजे ”

“ होय पण त्या खोलीतला दिवा जळतच होता आणि ह्या खोलीचे दारहि उघडेच ठेविल होते बाषामाहबानी मध्येच केव्हा काही सांगितले तर कळवें म्हणून मी माझ्या खोलीचा दरवाजा नेटमी असाच ठवित अपते ”

“ तर मग खुनी जेव्हा घात शिरून ह्या बाजूस परतला असल तेव्हा त्याला तुम्ही दिसलाच असाल ”

‘ मी नाही त्याला दिसणार ! कारण माझ्या विछान्याच्या टोंकास पन्दा आह पण रात्री इतक्या जवळ माझ्या शेजागी खुनी आला होता हे ऐकून आता मला अधिकच भीति वाटते आहे ’

नर्सकडून काहीच निष्पन्न होत नाही अगें पाहून इन्स्पेक्टरगनी थरथर कापणाऱ्या बाकीच्या चार नोकराकडे आपला मोर्चा फिरविला

एकाशिवाय बाकी सर्वांनी आपण काही ऐकल नाही असेंच मागितले ही गमू नांवाची एक मोलकरीण होती ती झणाली की रात्री आपण वाहणांचा करकर असा होणारा आवाज ऐकला आपल्या निजावयाच्या जागपासून जवळच तो आवाज होत होता हे ऐकून प्रथम आझाला तिकडे लक्ष द्यावेसे वाटले पण जो कोणी खून करायला येणार तो करकर वाजणाऱ्या वाहाणा, चढाव अगर जोडा अथवा बूट वापरील हे शक्यच नव्हते गमूला झालेला हा भास होता असल्या भयकर प्रसंगी स्त्रियाऱ्या भीतीमूलक कल्पनेच्या खुळांनी वस्तुस्थितीस भलतेच स्वरूप प्राप्त होते

अशी जरी आमची समजूत होती, तरी गमू मात्र ते कबूल करण्यास तयार नव्हती ती झणे तो करकर आवाज आपण आपल्या कानांनी ऐकला तो भास अथवा कल्पना नव्हे दुसऱ्या मजल्यावरच्या एका लहानशा खोलीत ती झोपली होती व तेथून ती आवाज आपण स्पष्ट ऐकला असे तिचे झणणे होते

“ तर तो आवाज ऐकल्यावर तू काय केलेस ? ”

“ मा पडल्या पडल्याच लक्ष दऊन ऐकू लागल्ये ”

‘ किती वेळ ? ’

‘ जवळ जवळ पंधरा वीस मिनिटे दीड वाजण्याला थोडासा अवकाश होता तो आवाज ऐकल्यानंतर थोड्या वेळाने खालीच घडयाळात दीडाचा ठोका वाजला असा आवाज पूर्वी कधी मी येथे रात्रीचा एकला नव्हता झणून मला भीति वाटली परंतु मी दाराला नदमीच अतून चागली घट्ट कडी लावून घेतें झणून मला धार होता हळूहळू सामाळून कोणो चालू लागले असता पायातल्या जोडयाचा अथवा वाहणाचा किंवा राजणाच्या घुटाचा जसा आवाज येतो तसा ता “ करररर करररर ” आवाज मी ऐकला ”

“ दरवाजा बंद असताना तुला इतका स्पष्ट जो आवाज ऐकू आला तो दुसऱ्या कोणीच एकदा नाही दे कसे ? ” डिटेक्टिव्ह साजटने सर्वांस उद्देशून झटले

“ लोकांनी ऐकला अमो—नमो, मला एक आला एवढे खर ” गुरू म्हणाली

“ असा किती वेळपर्यंत हा आवाज होत होता ? ”

“ बराच वेळ होत होता जपून सावकाश चालताना टाचाकडे वाहणाचा करकर होते तसाच तो आवाज गगाराम रात्री दोन वाजता धन्याकडे जातो म्हणून आम्हाला रात्री पावलाचा आवाज झाला तरी कही वाटत नाही आणि रात्री दखिल त्या आवाजात ‘ करकर ’ नसती तर माझे लक्ष्य गेलें नसतें मी सुमारे अर्धा तास ऐकत राहिल्ये, आणि तितक्यातच गगाराम आम्हाला उठवायला रोडत सुटला ! ”

“ आतां मला सर्वांला एकच प्रश्न विचारावयाचा आहे ” इन्स्पेक्टरसाहेब म्हणाले, आणि त्या सरळ प्रश्नाचे प्रामाणिकपणे व मनापासून अगदी खरे उत्तर यावे अशी माझी इच्छा आहे तुम्ही सर्व झोपलात तेव्हा एखादा दरवाजा अगर खिडकी उघडी अथवा आतून कडी लाविल्याशिवाय राहिली होती काय ? ”

‘ नाही ’ सैपाकीण म्हणाली, “ झोपण्याच्या पूर्वी चौकीकडे फिरून प्रत्येक दरवाजा आणि खिडकी मी नोट तपासून पाहतें नाही तर मला रायभर झोपच यावयाची नाही ”

“ बर, घरात येण्याचा मुख्य दरवाजा ? ”

“ कस्तूरबाईंनी सांगितल्यावर मी तो बंद केला. ”

“ केव्हां ? ”

“ एक वाजतां. पनीनबईसाहेब कदाचित् आल्याच तर वाट पाहाण्याकरितां तोंपर्यंत साफ बंद केला नव्हता. मीच वाट पाहत तोंपर्यंत जागत बसल्यें होत्यों. ’

“ तर मग पुढचा प्रसंग या नंतर अर्ध्या तासानें म्हणजे दीड वाजता घडला आहे. उठल्यानंतर एखादी खिडकी अगर दरवाजा फोडला आहे की काय ते तूमहीं पाहिलें आहे काय ? ”

“ पाहिलें मी पाहिल्याशिवाय कशी राहोन ? पण मला तसें कांहीं दिसलें नाहीं. सर्व जशाचें तसें आहे. ”

“ मोठेंच आश्चर्य ! खरोखर आश्चर्याची गोष्ट ” आमच्याकडे वळून इन्स्पेक्टरसाहेब म्हणाले. “ आम्हाला याची जास्त शोधचौकशी केली पाहिजे ”

एकंदर झालेल्या झडतीत मुद्याचा प्रश्न एवढाच होता की, सर्व दरवाजे खिडक्या जर बंद होती व तशीच अद्यापहि राहिली आहेत, तर खुनी इसम घरांतल्याशिवाय दुसरा कोण असणार ?

सखू सैपाकणीच्या मागून ऑफिसर दगवाजे खिडक्या तपासावयाला गेले. एक ऑफिसर आणि कॉन्स्टेबल बाहेरच्या बाजूने पाहू लागले. मी त्यांना आंतून मदत करू लागलों. माझ्याजवळ कस्तूर येत होती. तिला कांहीं माहिती विचारण्याकरिता एका डिटेक्टिवने बोलावून नेलें. आणि थोडा वेळ मी एकटाच राहिलों. असल्याच क्षणभर एकाताची मी वाट बघीत होतों माझ्या जाकीटाच्या खिशांत काय आहे तें मला मला पाहावयाचें होतें.

मी लवकर कोनाडयाकडे गेलों बटण दाबला, त्याबरोबर इलेक्ट्रिक दिव्याचा लख्ख प्रकाश पडला. मी खिशांतून ती वस्तू काढली आणि उचडून चांगली नीट पाहिली.

माझी दृष्टि त्याच वस्तूवर खिळून राहिली. माझ्या धमन्यांतील रक्त गोठल्यासारखें झालें मस्तकाला भोंवळ आल्यासारखी झाली. गहन कोडें उकललें !

खरा प्रकार काय तो मलाच प्रथम कळून आला !

प्रकरण ७ वें.

गंगारामाची कबुली.

ती वस्तु पाहत असतांनाच माझ्या माठीमागे कुणाचासा पावलाचा आवाज ऐकूं आला घाई घाईनें मी ती वस्तु पूर्वस्थळीं ठेविली आणि मागे पाहतों तर मला शोधित कस्तुरीच येत होती.

“ पोलीसानी काय ठरविले ? ” तिने विचारलें—अद्याप ती घाबरल्यासारखीच दिसत होती— “ कांहीं मागमूस सांपडला का ? ”

“ कांहीं सुगावा नाही लागत ” एवढेंच मी बोललों. आणि जणू काय आपलें सारें लक्ष्य शोधचौकशीत गुंतून गेलें आहे असें भासवून मी तिला तशीच तेथे एकटी ठेवून पुढें निघून गेलों.

मर्व पोलीस घराची झडती घेण्यांत गडून गेले होते. त्यांनीं कोपन्यान् कोपरा घराचा धुंडाळला. मागची पुढची बाजू शोधून पाहिली आंतून त्याच प्रमाणे बंदेरूनहि हुडकिले. परंतु व्यर्थ. सैपाकघरांतूनच एक दरवाजा परकांत जाण्याकरिता ठेविलेला होता मुंबईत परसूं कमलें असणार ? एक लहानशी नीटनेटकी ती बाग होती. हा दरवाजा पोलीसांना उघडा नसेल आढळला; आणि मी जों त्यांच्याकडे जातो तो त्यांच्यांत खुनी माणसानें याच दरवाजाचा उपयोग करून घेतला असेल कीं काय याबद्दल भवति न भवति चालली होती. सैपाकीण तर झणत होती कीं आपण सा दहा वाजतां तें दार लावून घेतलें. त्या नंतर तें दार पुन्हा आपण लघडल्याच कोणीहि कबूल करीना गंगारामाचा विचारावें तर तो अंबुताईना आणावयाला बाहेर गेला होता.

पोलीसांनीं सगळी उलथापालथ केली. जिन्यावर कोणाची पाऊलें उठलीं असल्यास पाह्यावीं झणून एक जण ओणवा होऊन हातांत दिवा घेऊन पाहत होता. जिन्याच्या पायऱ्या ओलसर होत्या व त्याच्यावर पावलेहि उमटलीं होती, पण तीं कॉन्स्टेबल व डिटेक्टिव्ह वगैरे मंडळीचींच होती. मिळून परिणाम तोच !

ही झडती चालू असतां भिऊन गेलेली कस्तूर आमच्या पाठीमागून होतीच. तिने अंगावरची शाल काढली नव्हती. तिचे केस किंचित् अस्ताव्यस्त झालेले होते. आणि तिच्या अंगावर ती सुंदर शाल तिला तन्नाहि स्थितीत खुलून दिसत होती. मी तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत संधि माधून तिला एक प्रश्न विचारला. पण त्यांत माझा कांहीं गुप्त हेतु होता. अशाच कांहीं हेतूने मी तिच्या खाऱ्यावरून हात फिरविला—शालीवरून हात फिरविला असेंच झणणें माझा हेतु अधिक उघड करील. ही शाल कपली, कोणत्या प्रकारची तें बघण्याचा माझा हेतु होना. मी माझ्या मनाची खात्री करून घेतली. शाल पाहण्याकरिताच मी तिच्या खाऱ्यावर हात ठेवला होता एवढें मात्र मी तिला कळू दिलें नाहीं.

इतक्यांत गाडीचा आवाज ऐकूं आला. दरवाज्याकडे गाडी थांबली व अंबु-नाई खाली उतरल्या. चित्त उडून गेल्यामुळे देहभान विसरलेली अंबुताई दिवाणखान्यांत शिरली आणि तेथून तिने थेट जिन्याचा मार्ग धरिला. तिला मी एकदम आडवा आलों.

“ जाऊं या हो मला वर जाऊं या. प्रकृति अत्यवस्थ आहे असे मला गंग-रामानें सांगितलें. मला वर जाऊन बघूं या. ” तिने बेभान होऊन झटले

“ ताई, जरा थांबा; एवढ्यातच वर जाण्याची घाई करूं नका. थोडें ऐकू प्या. ” गंभीरपणें तिच्याबडे पाहत मी झटले. पोलीसांनीं परत कसून झडती चालविली होती. जिन्याच्या टोंकाला कस्तूर उभी होती.

“ पण असं काय ? मला जायला कोणती हरकत ? ” तो मोठ्याने झणाली.

“ त्यांची प्रकृति अत्यंत काळजी वाहण्यासारखी बिघडली होती, पण आतां ती तशी नाहीं. ” मी द्वयार्थी झटलें. “ आज रात्री आपण आलां नाहीं कशा वरं ? ”

“ माझा घोर अपराध झाला तो. अक्षम्य चूक ! मी कशी व कां झाले नाहीं ते मग सांगेन. त्यांत कांहींच महत्त्व नाहीं. ” नंतर तिने आपल्या खाऱ्यावरलेल्या बहिणीकडे व माझ्याडे नजर फेंकून झटले, “ अशीं काय दिसतां तुम्हीं दोघडि ? काय झाले तें मला अगोदर सांगा—आधीं सांगाना मला ” तिने त्रिकाळी कोडली !

वाईट तोंड करून मी तसाच उभा राहिलों. तिनें एकंदर स्थिति ओळखली आणि क्षणभर ती निश्चल ताठ उभी राहिली; नंतर तिने पुन्हा विंकाळी मारली; आणि तेवढ्यांत धावून तिच्या बहिणीनें आणि मी तिला सांवरून धरिलें नसतें तर ती धाडकन् पडणारच होती. तिचा पोषाख देखिल अस्ताव्यस्तच होता. केंस विंचरल्यासारखे देखिल दिसत नव्हते. झालें; आता तर ती जमिनीवरच पडली होती आणि परसुद्धा अस्ताव्यस्तपणें पडण्याच्या बेतस्त होता तो तिच्या बहिणीने सावरला.

आतांच्या तिच्या वर्तनावरून तिला आपल्या वागणुकीचा पश्चात्ताप होत होता हें उघड होते. मला तिची करुणा जाली ती उघड्या मनाची, आनंदी व हौशी स्वभावाची आणि गप्पा व करमणूक अशात वेळ घालविण्याची संवय जडलेली अशी अद्यापहि अलडशीच तरुणी होती. कोणाहि कुमारिकेचें वृद्ध पतीशीं लग्न झाले तर तिचे आससोयरे तिच्या मनाला खूप ठेवायला जपत असतात. अंबुताईच्या मैत्रिणी देखिल मनांत तिच्याबद्दल कोंव करीत व तिला आपल्या भेळांत शक्य तितका जास्त वेळ घेऊन तिचें मन प्रसन्न ठेवण्याला झटत. परंतु कोणाहि स्त्रीनें आपलें कर्तव्य सोडून आळसांत व चैनीने काळ घालविणाऱ्या बायकांच्या घोळक्यांत मिसळण्याचें टाळावें हें बरें. एकमेकांच्या घरच्या नसत्या उठाठेवी करण्याची आमच्या अशिक्षित व रिकामटेकड्या बायकांस फार संवय असते. अमकीची सासू आपल्या सुनेला असंच कुंकु लाव झणून शिकवते, तर तमकीचा दीर आपल्या भावजशीला शिव्याच देतो. अमकी बाई घरांतल्या माणसांची भीड भाड न ठेवतां हार्मोनियमवर बसून गाते; तर तमकी पाहुण्यांच्या समक्ष आपल्या नवऱ्याशीं बोलायला धजते ! अशा एक ना दोन, ह्या स्त्रीपार्लमेंटांत हजारों विषय चर्चेला येत असतात. ह्या साळकाया घोळकाया स्वतःचा वेळ खर्चून लोकांच्या घरच्या खर्चाचा अंदाज ठरवितात ! आणि शिवाय त्यांतील एखादीची पाठ जरा झाली पुरे कीं तिच्यावर देखिल आपापसात कुजबुजून हवी तशी टीका करायला कमी करीत नाहीत. जिच्यावर अशी टीका होते तिला ती गोष्ट कळल्यावर तिची स्थिति विलक्षण होते. ती त्यांच्याच सारखी एक ढालगज भवानो असली तर त्यांच्या

तोडांस खिलेलच, पण नसली तर तिला आल्या घरातल्या माणसांचा संशय घेऊन ती स्वतःशीच कुडन बगल. अशा रीतीने या बायकांच्या 'रिकामपणाच्या कामगिरी'ने एखाद्याच्या गृहसौख्यात कलह उत्पन्न होतो ! अर्धवट शिक्षित स्त्रियांतहि अशा स्वभावाच्या बायका असतात. आणि अंबुताई ज्या स्त्रीसंघाच्या सभासद होत्या त्यांतील सर्वच सभासद ह्मणजे पोक्त व उदात्त स्वभावाच्या होत्या असें नाही. त्यात काही अशिक्षितहि होत्या. आणि वर लिहिल्याप्रमाणे अशांच्या संगतीपासून जो परिणाम व्हावयाचा तो घडून येतहि होता असा माझा तर्क होता.

तऱ्हास्त्राच्या दृष्टीने पाहिलें तर सदा रोगी, वृद्ध व लडरी नवऱ्याच्या संगतीत एक दोन वर्षे घालिल्यावर अंबुताईसारख्या स्वछंदी स्वभावाच्या तरुणीला किंचित् कंटाळा आल्याशिवाय राहणार नाही असें मनुष्य स्वभावाची पारख असणाऱ्या कोणालाहि वाटेल. अंबुताई देखिल आपल्या बहिणीसारख्याच दिसण्यात सुंदर होत्या. त्यांचे लग्न दुसऱ्याच एका कुणाशीच ठरले होते. ते घर बरें होते. ते स्थळ कसे मोडले कुणास ठाऊक, पण शेवटी अंबुताई बाबासाहेबांच्याच अर्धोगी झाल्या एवढे खरें.

अंबुताई आता वेशुद्ध होऊन पडल्या होत्या, त्यांना भानावर आणण्याचें सोपे नव्हतें. वेशुद्ध होण्यापूर्वी मात्र तिने आपणाला काय खरी हकीकत आहे तें सांगण्याकरितां माझी केविलवाणीपणानें प्रार्थना करून आतां ती मूक होऊन पडली होती.

बराच वेळ तिला वाचा फुटली नाही माझ्या मते तिला प्रथम झिट येऊन नंतर विस्मृति पडली असावी. मूर्च्छेचा भेदूवर परिणाम होतो. नंतर ती भल-भलने बरळें लागली ! पण या बरळण्यांत अर्थ कांहींच नव्हता आणि स्पष्ट शब्दहि उमटत नव्हते !

“ कपाळ माझं-कपाळ गेऽऽ,--माझं कपाऽऽक ! ” मस्तकावरून दोन्ही हात चोळीत ती मोठयाने ओरडली.

“ काय होतं आहे तुमच्या मस्तकाला ? फार दुखतंय काय ? ” मी विचारले.

“ लोखंडाच्या पट्ट्याने माझं मस्तक कोणी का आवळून टाकलं हे ! मला कांहीं आठवत नाहीसे झालंय; मला काही समजत नाही. ”

असे ह्मणून ती रडकुडीस आल्यासारखी दिसली, आणि तिने दीनवाणी-पणाने आमच्याकडे नजर लावली.

“ आतांपर्यंत स्तब्ध बसलेली बहीण—कस्तुर देखिल माधारण आपल्या ताईची ही स्थिति पाहून देशुद्ध झाल्यासारखीच झाली होती. तिने ताईचे दोन्ही हात आपल्या हातात घेतले आणि ह्मणाली—“ ताई—अस काय ग करतेस! ताई—ओ ह्मण ना ? ताई—ताई ” नंतर ती ‘ ओ ’ ह्मणेना तेव्हा कस्तुर माझ्याकडे वळली “ आता कगं करणार ? ताई शुद्धीवर नाही, हो ! तिला माझ्याघरोवर बोलायला लावा. ”

“ कोण हे कस्तुर ? डॉक्टर—मोहनराव ? कशाला आले ओढत हे इथे इतक्या पदांसे ! काहीं प्रकृतीत बिघाड झाला नाही ना ? चल ग आपण वर जाऊं चल. ”

“ आतां वर जाण्याचें काही काम राहिलेले नाही. ” शेवटी मन दगड-सारखें थट करून मी बोललों. खून झाल्याची हकीगत मात्र मी कळविली नाही.

“ हाय रे कपाळा ! ” जमीनीवर आग टांकून तिने हवरडा फोडला ! “मीच चांडाळीण शेजारीं—शुश्रूषेत जवळ घरी राहायचे माझे काम ते मी केलें नाही. ’ इतक्यांत तिने डोळे वर खाली केले; शरिर ताठले आणि एकदम पूर्वीच्या घडघड्या शब्दांत विचारलें—

“ पण मी घरात नव्हतें तर कुठें होय ? मी घरात नव्हत्ये ? मी कुठ गेल्ये होत्ये ? ” हें बोलतांना तिची दृष्टि कुठें लागली होती तेंच आश्वास कळेना !

“ तुझी बाहेर आपल्या मैत्रिणीकडे मावशीकडे गेलां होतां ना ? ” मी ह्मटले.

“ हो—होय. गेल्ये होत्ये खरी ! मला दिसर कशी पडली ? पण मग मी इथें कशी केव्हां आलों तर ? तुझी मला फसवतां. मी घरांतच होत्ये.

पण मला अगोदर तिकडे वर घेऊन चला. औषधाची वेळ झाली ना ? ”
थोडा वेळ ती मध्येच थांबली. पुन्हा ह्मणाली “ मला कुणी आणलं ? ”

“ गंगारामाबरोबर गाडीतून तुम्ही आलांत ” मी ह्मटलें.

“ गंगारामाने ? गंगारामाला मी बघितलादेखिल नाही.—मी निजल्यें होत्यें. दरवाजावर कोणी थाप मारली. मला सांगितले कीं प्रकृति जरा बरीच जड झाली आहे. मी तशीच निघाल्यें, पण त्यानंतरचे मला कांही आठवत नाही. पण तुम्ही तपासून आला का ? ”

“ तिच्या काळजाला धडकी भरली आहे ! ” मी कस्तुरला हळू ह्मणालों.
“ एका खोलींत जाऊन तिला घेऊन बैस पोलीस तिच्या नजरेला पडूं देता नथे. अद्याप तिनें पोलीसला पाहिलेलें नाही. ती लवकरच शुद्धीवर येईल मी तिला हुंगावयाला औषध देतो. ”

असे मी ह्मणून तिला औषध हुंगावयाला दिले. सुद्धा. पण वास्तविकपणें तिच्याविषयी मला स्वतःलाच भीति वाटूं लागली. नवऱ्याची वाईट बातमी ऐकून कोणाहि स्त्रीला मूर्च्छना येईलच. पण असल्या मूर्च्छेबरोबर स्मृतिविभ्रम व वायु भग्न्यासारखे कां व्हावें हें मला उमगेना. तिने मला विचारलेल्या प्रश्नंवरून तिला स्मृतिभ्रम झाला होता हें स्पष्ट दिसत होतें. वास्तविक असें होण्याचें कारण नव्हतें. ह्मणून मला उपचार करावयाचा कसा हेंहि सुचेना. तिला चांगली विश्रांति मिळाली पाहिजे असेंच मी शेवटीं ठरविले. आणि उजाडताच दोघीदि बायांना एकाद्या नातलग्याच्या उगर मैत्रिणीच्या घरी पाठवून देण्याचा निश्चय केला. कारण पोलीसांनीं गजबजलेल्या घरांत आता बायकांना ठेवणें सुरक्षितपणाचे नव्हतें.

अंबुताईनी बावासाहेबांकडे जाण्याचा सरखा अट्टाहासच घेतला होता, परंतु नसै व सैपाकीण यांना बोलावून त्यांच्या स्वाधीन अंबुताईनां केले व त्यांना तिला शांत करावयास सांगितले. कारण कदाचित् तिला पुन्हा पुन्हा मूर्च्छा येण्याचा संभव होता.

“सोडा मला ! ” तिनें मोठ्यानें ओरडून म्हटलें. “मी वर तिकडे जाणार ! सोडा मला. माझा तेथें जवळ बसण्याचा अधिकार आहे. तिथें जाऊ बसण्याचें माझें कर्तव्य आहे. तुम्हीं मला कां अडवितां य ? सोडा मला .”

कस्तुरने दीनपणे माझ्याकडे पाहिले. आम्ही सर्वच अंबुताईची ही अवस्था पाहून भाषावृम गेली.

“तुम्हाला वर जायला कोणीहि हरकत घेणार नाही.” तिला शांत करण्याची खटपट करीत मी म्हटले, “अगोदर जरा शांत व्हा. जरा विश्रांति घेतली पाहिजे तुम्हाला. असें पोरासारखे करून कमें होईल ?”

“डॉक्टर भियोगी कुठे आहेत ?” तिने मध्येच एकदम विचारले. “त्यांना तुम्ही तार दिली की नाही अज्ञून ? मला ते भेटले पाहिजेत.”

“करीन ! आतां सकाळीं मी त्यांना तार करतो.” मी उत्तर दिले.

इतक्या अवधीत कसेबसे करून तिला जरा ताळ्यावर आणली. नर्सने तिची शाल नेऊन ठेवली. बुचड्यावरील आदल्या दिवसाच्या वेणीतील फुले चुरडून गळू लागली होती. एका खोलीत नेऊन तिला बिछान्यावर बसविली.

काही वेळ ती विचारमग्न असल्यासारखी स्तब्ध राहिली; पण थोड्या वेळाने तिची पूर्ववृत्ति उलटली. झोपेतून घाबरून उठावे तसें करून तिने खाडकन् आपले दोन्ही हात जमिनीवर आदळले ! पण पुढचा भाग जमिनीवर जाऊन तळहाताच्या मागील भाग बिछान्यावरच आदळला. आणि हातांतील कंकणे कचाकच फुटली ! त्यांतील एका तुकड्याचें टोंक तिच्या हाताला लागून त्यांतून भळभळ रक्त वाहू लागले !

“आतां संपला माझा अवतार ” ती वेड्यासारखे बरळू लागली. “आतां आटपला बाजार. गेला—माझा माळी गेला—आतां मला फुलेच नकोत !” असें म्हणून तिने केंसांतलीं फुलेहि उधळून दिलीं. “आणि—” इतकें बोलून ती दीर्घ श्वास सोडून डोळे मिटून थकवा आल्यासारखी टेंकावयास मागे ठेकल्या उशीवर डोकें ठेवून निजली.

हिच्या मेंदून कोणत्या प्रकारची विकृति झाली याची मला कल्पना होईना. सौभाग्यचिन्हें ती आपोआपच नाहीशीं करूं लागली ! असें कां ? सौभाग्यचिन्हें इतकीं प्रिय असतात कीं स्त्रियांना तीं आपल्या प्राणाच्या मोलानेंहि घेऊन ठेवावीशीं वाटतात; आणि हा काय उलटाच प्रकार ? मग काय हिला वेडच लागलें ?

तेथून उठून मी पोलीसांकडे गेलों. वर त्या वेळी ते एका सधंवट उघडी असलेल्या खिडकीविषयी बोलण्यांत गढले होते. ही खिडकी इतकी मोठी होती की त्यांतून सहज कोणालाहि आत शिरतां आले असते. सैपाकघराचा मागील दरवाजा गंगारामाने आल्यावर आपण उघडा टाकला असल्याचें सांगितलें. तेव्हां त्याबद्दलचाहि शंका निवृत्ति झाली. कारण बाबासाहेबांकडे आपण पाहिल्यावर इतक्यात येऊन कोणी गेला असेल तर त्याचा पाठलाग करण्याकरितां ह्याणून आपण धावत धावत घाईनें जवळचा मार्ग गाठण्याकरिता सैपाकघराच्या दरवाज्यानेच बाहेर पडलो व आंत आल्यावर दरवाजास कडी लावावयास बिसरलों असें गंगारामानें सांगितलें. त्याची ही हकीगत ऐकून त्याच्या धाडसाची मी तारीफ केली. कारण काळोख्या रात्रीं खुनी इसमाचा, एकट्यानें, जवळ कांहीं हत्यार नसता पाठलाग करणें हें और्यांचेंच काम आहे; असे मी ह्मटलें. त्यावर माझ्याकडे गंगारामाने चमत्कारिकपणें पाहून पूर्वींच्याच आवाजात उत्तर दिलें.

“ माझ्याकडे हत्यार होते. दिवाणखान्यात खुंटीवर टांगलेली ती सुरी मी घेतली होती ! ”

“ आतां आहे कुठे ती ? ” इन्स्पेक्टरनें विचारले. कारण अशा प्रसंगी आपल्याजवळ हत्यार आहे असें कबूल करण्याचा संशय येणे स्वाभाविक होते.

“ होती तेथें नेऊन मी ती ठेविली आणि मग डॉक्टरकडे गेलो. घागेच्या बाजूस मला कोणी आढळले नाहीं. ” गंगारामाने अगदी शांतपणे उत्तर दिलें.

“ कुठें आहे ती मला दाखव पाहू. ” असे ह्याणून मी दिवाणखान्याकडे निघालों. माझ्याबरोबर ते हि आला. खुंटीला लटकत असलेल्या एका सुरीकडे त्यानें बोट दाखविलें. ती लांबडी कावुली सुरी अत्यंत तीक्ष्ण होती. मी ती हातांत घेतल्याबरोबर माझी खात्री होऊन चुकली कीं बाबासाहेबांच्या काळजास केलेली जखम ह्या किंवा असल्याच शस्त्रानें केली असली पाहिजे.

वरवरच पाहत आहे—हेतुपुरःसर नाहीं असे दाखवून मी त्याला ह्मटलें “ हा सुरा तुझ्या हातांत होता तर एकूण ? ” बाकी मीं त्या सुन्याचे बारीक परीक्षण चालविलेच होतें.

“ होय तर, डॉक्टरसाहेब ! शोधता शोधतां प्रथम माझ्या हातास हेंच शस्त्र सापडलें. खूप तिखट सुरी आहे ही. एकदा धूत असता तिने माझे बोट कापले आहे. ”

मीहि तिची धार पाहिली, ती वस्तूच्याइतकीच तीक्ष्ण होती. ह्या सुरीची लांबा सुमारे दहा इंच आणि रुंदी अर्धा इंच असावी. नकशी केलेल्या हस्तिदंताची तिला मूठ होती व तिच्यावर चादीचे कामहि मोठें खुबीदार केलें होतें. पुष्कळ वर्षांच्या ठेवणीमुळें मुळचा शुभ्र हस्तिदंत किंचित् पिवळा झाला होता. शस्त्र खरोखर भयंकर ! त्याला जाभळ्या मखमलीचें परंतु कसरीने कुरतुडलेलें व फाटून गेलेलें असें म्यानहि होतें.

मी मागे परतून डिटेक्टिव्ह होते तेंथे गेलों. आणि चक्र प्रकाशांत सुरीचे पातें चागले तपासलें. ते चकचकित असून नुकतेच धुवून पुसून साफसूफ केल्यासारखे दिसले. खून केल्यानंतर त्याला तेल वगैरे लावून ते धुतलें असेल; परंतु माझ्या दृष्टीनें ते पाने आज रात्री उपयोगात आणले नव्हतें. तशा काही खुणा मला त्यावर आढळल्या नाहींत.

पहिल्या प्रश्नावरोबर गंगारामाच्या घाबरलेल्या मुद्रेकडे पाहून आणि आपण सुरी घेऊन खुनी इसमाचा पाठलाग करण्याकरिता सेंपाकघरातून बागेकडे धावलो या त्याच्या स्वतःच्या कवुली जबाबाने प्रथम मला व डिटेक्टिव्हाना संशय. आला डिटेक्टिव्हानीदेखिल ती सुरी तपासून उलथून पालथून पाहिली. ती सुरी तीक्ष्ण होती पण तिच्यावर रक्ताचा डाग कोणासच दिसेना.

म्हणून मी ती जशीच्या तशी ठेवली. पण खुंदीच्या अडकविलेल्या तारेच्या आंकड्यात सुरीच्या आच्छादनाचा आकडा मला अडकविता येईना. त्यावरून मला सुचलें की गंगारामालादेखिल असेच झालें असले पाहिजे. तर मग कस्तुरनें त्याला माझ्याकडे पाठविण्यास घाई करावयास सांगितलें असता गंगारामानें ही सुरी कशी तरी ठेवून घाईनें पळत सुटावयाचें तें सोडून तो स्वस्थपणें सुरी तारेच्या आंकड्यात गुंतवीत कसा व का राहिला ? सुरी घाईघाईनें चटकन् अडकविता यणें शक्यच नव्हतें; आणि कान्स्टेबलनें सांगितलें होतें

की गंगाराम घाईघाईने दरवाजाच्या बाहेर पंडला झणून ! इथे पाणी मुरत आहे असे मला वाटले.

छे ! गंगारामच खोटे बोलत आहे असे माझे मन मला सांगू लागले. ही सुरी त्याने घेतली होती हे तो स्वतःच कबूल करीत आहे आणि डॉक्टरना जो शस्त्रांचा अनुभव असतो त्या अनुभवाने मला तर निःसंशय वाटत होते की बाबासाहेबाची जखम असल्याच—किंवा ह्याच शस्त्राने झाली होती.

खुनी इसमाला पकडण्याकरिता गंगाराम त्याच्या मागून धांवला ही गोष्ट मला व त्याचप्रमाणे इन्स्पेक्टरलाहि वनावट वाटली. त्यावर आमचा विश्वास बसेना.

लवकर जाऊन टेलिफोन करावयास मी उतावीळ झालो होतो. टेलिफोन कोणला ! माझ्या मित्राला—संजीवनाला मी झटपट निघून येण्याला सांगणार होतो. त्याला रहस्ये उकलण्याचा नाद फार; आणि हे रहस्य जर उकलणे शक्य असेल तर ते त्याच्याच—फक्त त्याच्याच हातून उकलणार असा मला पक्का भरंवसा.

प्रकरण ८ वें.

संजीवनानें मनावर घेतलें !

आतांपर्यंत मला हवा तसा भरपूर एकांत मिळाला नव्हता; त्यामुळे ज्या ठिकाणी बाबासाहेबांच्या बिछान्यापाशी खुनी इसम उभा राहिला होता तेथे सांपडलेली ती वस्तु पुन्हा लक्षपूर्वक पाहण्यास मला अवसर सापडेना. उजाडताच आणखी दोन डिटेक्टिव आले. सर्व कच्ची हकीगत त्यांनी टिपून घेतली, अर्धवट उघडी राहिलेली खिडकी पाहिली, त्यावरून स्वतःची काही मते त्यांनी लिहून काढली आणि ती सुनीहि तपासून पाहिली.

जवळच्याच एका मैत्रिणीच्या घरी अंबूताईला घेऊन कस्तुर गेली. नर्सला व सखू सैपाकिणीलाहि तिने बरोबर घेतलें होतें. बाबासाहेबांच्या घरात पोलीसांचें ठाणें बसले आणि बाबासाहेबांच्या मृत्यूची बातमी हा हा झणता आस पास पसरली. समोरून जाणारा प्रत्येक इसम त्या घराकडे पाही; तेव्हा त्यास एकादा कॉन्स्टबल त्या घरांत शिरतांना अगर दारातून बाहेर पडतांना दिसे, तेव्हां तो विस्मयानें त्याच्याकडे बघीत बघीत पुढे पाऊल टाकी. सजीवन ताबडतोब निघून येईल अशी माझी अटकळ होती, पण त्यालाहि विलंब होऊ लागला. आतांपर्यंत अत्यंत गूढ रदस्ये त्याला जीं काय सांपडली अमतील त्यातच याचीहि गणना करता आली असती. गुन्ह्याचा सुगावा लावण्यात त्याचा हातखंडा होता; आणि पोलीसाना त्याच्या मदतीची अपेक्षा करण्याची आतां संवयच पडून गेली होती.

नऊ वाजल्यानंतर मोठ्या घाईनें तो आला. आंत शिरल्याबरोबर इन्स्पेक्टर त्याच्या दृष्टीला पडले; त्यांना त्यानें नेहमोच्या उत्कृष्टित स्वरानें हांक मारली ती मला ऐकूं आली.

“कसं काय इन्स्पेक्टरसाहेब ! काय हकीगत आहे ? मोहननें मला आतां टेलिफोन दिला.”

“खुनाची केस आहे !” इन्स्पेक्टरसाहेब म्हाणले. डॉक्टर तुम्हाला इथेंच वरच्या मजल्यावर सांपडतील. ते सर्व हकीगत तुम्हांला सांगतील. केस मोठी बिफ्ट बुवा—फारच बिफ्ट !”

“ संजीवन ! तू आलास काय ? ” मी वरूनच म्हटलें. “ इकडे वर ये बघू ! ”
 दोन दोन पायऱ्यांवरून उडया मारीतच तो दम लागेपर्यंत चढत वर आला
 व माझा हात पकडून झणाला — “ कोणाचा खून ? ”

“ बाबासाहेबांचा ! ”

“ अ ? ” तो स्तिमित झाला.

“ सर्वच विचित्र, ” मी म्हटलें “ तीन वाजल्यावर मला बोलावणें पाठ-
 विले आणि लगबगीनेच मी इथें आलों. बिचारे बाबासाहेब मृत्युवश झाले होते ”

“ थांब ! मला बघून येऊं दे हं ! ” असें म्हणून संजीवन तडक तिकडे
 निघाला. गूढ रहस्यांचा तळ गाठण्याची त्याची स्वताची स्वतंत्र पद्धति होती.
 तो पोलीसाना व गुप्त पोलीसांना मदत करी हें खरें; पण तो स्वतः स्वतंत्रपणेच
 गुन्ह्यांचा शोध लावी. कोणालाहि दुसऱ्याला आपल्या मदतीला घेऊ नसे.
 त्याची चलाखी—त्याची हातोटी काहीं निराळीच होती. जातां जातां मी त्याला
 सर्व हकीगत त्रोटकपणें सांगितली.

संजीवन खोलींत गेला आणि जेथें मी उभा राहिलों होतों तेथेंच अचूक
 उभा राहिला. खुनीहि तेथेंच उभा राहिला होता. नंतर त्यानें हातात हात
 घालून ताठ उभा राहून मृताकडे पुष्कळ वेळपर्यंत सारखी नजर रोंखली !

तदनंतर त्यानें मृताच्या छातीवरील जखम पाहिली, मी स्तब्धपणें त्याच्या
 शेजारीच उभा होतों. तो अकस्मात् काड्कन् उठून उभा राहिला आणि त्यानें
 बिछाना व दरवाजा यामधोल अंतर आपल्या पावलांनीं मोजलें. नंतर खिड-
 कीकडे जाऊन त्यानें तीतून बाहेर पाहिलें. ती खोलीहि त्यानें सर्व आपल्या
 तीक्ष्ण नजरेनें तपासली. तिथे असेपर्यंत त्यानें तोंडावाटे एक चकार शब्दहि
 उच्चारला नाहीं. जलदीनें परंतु पूर्ण लक्ष देऊन त्यानें सर्व काहीं तपासलें
 आणि शेवटीं दरवाजाचीं दोन्ही दारें सावकाश उघडलीं आणि तितक्याच
 सावकाशपणे झांकलीं. सावकाशपणें झांकीत असता दारें करकलं लागलीं !

गंगू मोलकरणीला ऐकुं आलेला वहाणांचा करकर आवाज तो हाच होता.
 दार करकरें आहे असें खुनीला आढळून येतांच तो तें हळूहळू जपून बंद करूं
 लागला; त्यामुळें राहून राहून द्वाराचा करररर असा आवाज होत होता. गंगूला

तें वहाणांचें, जोड्याचे अगर स्लिपरचे करकरणें असावें असें वाटलें. परंतु पहिल्याच झपाट्या सरशी संजीवनानें आपल्या शोधकबुद्धीने आह्मांला सर्वांला अडून राहिलेला एक प्रश्न तर सोडवलाच.

संजीवनानें खोली सर्व तपासल्यावर त्यानें मृताचे शरीर पूर्ववत् झांकून ठेविलें. नंतर मी त्याला गंगू मोलकरणीची जवानी सांगितली.

संजीवनाला ते ऐकून हंसूच कोसळलें. कोणता खुनी माणूस अशा वेळीं पायांत करकऱ्या वहाणा घालील ? दरवाजाच तो. पण गंमत अशी आहे कीं उघडतांना तो वाजत नाहीं; झांकतांना मात्र करकऱो. परंतु घरांतलीं माणसें जागीं होईतों दरवाजाची करकर त्यानें सुरू ठेवावी ही गोष्ट मात्र लक्षांत ठवण्यासारखी आहे. खुनी कांदी दुधखुळा नाही. त्याबा यांत देखिल थोडातरी विशिष्ट हेतु होता. ”

“बरोबर, तें त्यानें तसे मुद्दामच केलें असले पाहिजे,” “मी झटलें. आणि तेंच कारण काय त जर आपणास कळेल तर खुनी माणूस कोण हें ठरवावयाला देखिल बरेंच सोपे होईल.”

“खरें आहे ! ” त्यानें विचार करीत झटलें “पण मोहन ! मला एका गोष्टीचें भारीच आश्चर्य वाटतें. ती ही कीं तुला परबांपर्यंत जी भीति वाटत होती व जी तूं मला बोलूनहि दाखविलीस ती शेवटी खरी ठरली. तेव्हा ही जी भीतीची—पुढे येणाऱ्या संकटाच्या भीतीची प्रवृत्ति तुझ्या मनाला झाली त्याला काय कारणे झालीं हें तूं आपल्या मनाशीं विचारून बघ. असें केल्यासहि बराच उलगडा होईलसे वाटते. ”

“अरे ! पण मनाला किती वेळ विचारवयाचे ? माझ्या मनाने प्रथमपासूनच या बाबतीत मूकता स्वीकारली आहे. आतां एक मात्र गोष्ट मला आठवली ती तुला सांगतों; कालच दुपारीं डॉक्टर नियोगीनीं बाबासाहेबांबद्दल बोलावयास सुरवात केली; तेव्हां त्यांनी त्यांचा नामोच्चार केल्याबरोबर माझ्या अंतःकरणांत खळबळ उडाली. याचा मेळ कसा घालावा तें मला कळत नाहीं. असें झालें खरें ! आमचा पेशंट झणून व त्यांला मी वारंवार औषधपाणी करीत होतो झणून असें व्हावें हेंहि संभवनीय दिसत नाहीं. ”

“ तुलाच—तुझ्याच मनाला—बाबासाहेबांच्या भावी संकटाची चिन्हे प्रथम प्रतीत व्हावी हें एक मोठे आश्चर्य वाटतें मला. ”

“ विपरीतच ! मला देखिल विपरीतच वाटते ! ”

“ त्या दोघी कुठे आहेत ? ”

अबुताई रात्री घरांत नव्हत्या. त्यांना, कशा, कोणी, केव्हां आणत्या व पुढे त्यांची कशी स्थिति झाली वगैरे इतिहास मी त्यास निवेदन केला. माझे बोलणे चालू असतां तो तें ऐकत होता पण त्याचें मन खोल विचारांत गढलें होतें.

“ तर मग तिला आपल्या नवऱ्याचा खून झाला हें अद्याप कळलें नाहीं ? मीकपणानेंच एकाएकी वारला अशी तिची समजूत आहे ! ”

“ हो तसेंच ”

मी त्याला घडलेली सर्व हकीगत कळविली. त्याच्याहि विचारांची दिशा माझ्या कलाप्रमाणेंच होती. आम्हां दोघांलाहि अंबुताईची करुणा आली. संजीवनाला अबुताईची माहिती होती. कारण माझ्याबरोबर तो बाबासाहेबांच्या घरी पुष्कळ वेळा आला होता. त्याचा ज्यांत पूर्वी संबंध आला होता अशा गूढ रहस्याच्या कित्येक चटकदार गोष्टी सांगून तो मनरजन करणारा असल्यामुळें त्याशीं बोलणें कोणालाहि आवडे. अमल्या गोष्टी ऐकणें विशेषेकरून बायकांना फार प्रिय वाटतें. अंबुताई व कस्तुर दोघीहि त्याच्या गोष्टी आतुरतने ऐकत असत.

इन्स्पेक्टरसाहेबांनीं येऊन नंतर संजीवनाला गंगारामानें दिलेल्या कबुलीची हकीगत सांगितली. ती ऐकल्यावर संजीवनाला कांहीं सुचले.

“ मूळपासूनच त्या गंगारामाचा मला तिरस्कार वाटतो. ” माझ्याकडे वळून संजीवन म्हणाला. “ बाबासाहेबांचा तो हेर होता; आणि दिवाणखान्यापासून तो स्वयंपाकघरापर्यंत घडणारी बारीकसारीक गोष्ट देखिल तो बाबासाहेबांना सांगत असे. ”

इन्स्पेक्टरनें सैपाकघरांतील उघडया दरवाजाची व गंगारामाच्या धाडसाची गोष्ट संजीवनाला सांगितली. ती ऐकून त्याला पूर्वीसारखेच हंसू आलें.

“ अगदी बनावट गोष्टः सब झूट ! ” सजीवन म्हणाला. “ अशा स्थितींत खुनाला खून पाडावयास असा कुठलाहि नोकर धांवणार नाही. ”

“ कोणीहि धांवणार नाही, ” डिटेक्टिव म्हणाला. “ आतांपर्यंतच्या तपासावरून पाहतां मला त्या गंगारामाचाच वहीम येत आहे. परंतु बाहेर जाण्याची संधि त्याला दोनदां मिळाल्यामुळे पूर्वे तयारी करण्याची त्याला चांगलीच सवड मिळाली. ”

“ तो मोठा धूर्तहि दिसतो. ” मी म्हटलें “ पळून न जातां हजार राहून धोरानें तोड देण्यातच शाहणपणा आहे असें त्यानें ठरविलें आहे जर आगाऊच सर्वच बेत ठरविला असेल तर कार्यक्रम मात्र चोरानी उत्तम रीतीनें पार पाडला यात शंका नाही. ”

“ आगाऊ बेत ठरलाच असला पाहिजे ” इन्स्पेक्टरनीं आणलेली सुरी तपासीत असतां सजीवन म्हणाला. “ मोहन, ही सुरी मायकांसस्कोप मधून पाहा बरें ! ती धुवूनपुसून लख्ख केलेली दिसत आहे; तरी वर एकादा रक्ताचा डाग असल्यास बघा. ”

“ सुरी धुवूनपुसून आपण लख्ख केली असें गंगाराम सांगतच आहे. पण ती तीन दिवसापूर्वी. ” मी सांगितले.

ते ऐकून त्याने सुरी जेथल्या तेथे ठेविली. मात्र माझ्या उत्तराने त्याचें समाधान झाले नाही. त्याला जास्तच संशय आला.

वहिमी गंगारामाशिवाय बाकी सर्व नोकरचाकरांस पोलीसांनीं आपल्या धनिनीबरोबर जावयास परवानगी दिली. मात्र झालेल्या हकीगतीतील एक अवाक्षरहि बाहेर न पडू देण्याविषयी त्या सर्वांस इन्स्पेक्टरनी बजाविलें. कोर्टांत पुढें त्या सर्वांच्या साक्षी व्हावयाचा होत्या; तोपर्यंत खरी बातमी कांहीएक बाहेर फुटू न देण्याची खबरदारी घेणे जरूरीचे होते. अशा नोकरमाणसाच्या जिभा हालल्यामुळेच पुष्कळ वेळां चोर सुटून साव पकडले जातात आणि पोलीसाच्या कामांत व्यत्यय येतो.

गुन्ह्याचा तपास लावण्याच्या कामात संजीवनचें डोकें विलक्षण चाले. संजीवन एका खुर्चीवर बसला आणि त्यानें ह्या केसामध्यें केलेल्या तपासासंबंधी मजकुर-

रानें अजमासें तीन नोट पेपर पाठपोट भरले. त्याची पेन्सिल झरझर चालत होती, व तिकडेच माझी नजर वेधली. त्या वेळीं लिहीत असतां कांहीं शब्दांच्या खालीं त्यानें खुणा केल्या होत्या.

“ इन्स्पेक्टरला गंगारामाचा संशय आलेला दिसतो, ” सुमारें पंधरा मिनिटांनीं संजीवनानें वर मान करून मला म्हटलें. “ मी गंगारामाबरोबर मुद्दामच गप्पागोष्टी करून पाहिलें, त्याचें वर्तन संशय घेण्यासारखें दिसत नाहीं. भाता दुसऱ्या एका ऑफिसराबरोबर तो बाबासाहेबांच्या खोलींत जाऊन त्यांना कांहीं माहिती देत होता. इन्स्पेक्टरसाहेब व डिटक्विटव यांच्याबरोबरहि तो आपल्या धन्याच्या खोलीत गेला होता. आणि खुनी इसम तर ज्याचा तो खून करतो त्याच्या प्रेतासमोर जाण्यास पुन्हा धजत नाहीं. ’’

“ बरं, आतां सगळ्या गोष्टी तुझ्या ध्यानांत आल्याच आहेत, ” कांहीं वेळ थांबून मी विचारलें, “ पुढें शोध करण्यास कांहीं मार्ग तुला दिसत आहे काय ? ’

संजीवन मिशीचें टोंक पिळवटीत होता. डाव्या हाताच्या करांगलींतील आंगठी फिरवीत तो म्हणाला—

“ नाहींरे मोहन ! मला झटकन् उलगडा होत नाहीं. आम्हीं इतकी उलथापालथ केली खरी पण ती फुकट ! आम्ही कुठें तरी चुकतो आहों. आमचा शोध योग्य मार्गानें झालेला नाहीं. वेळ मात्र गमावला. पण योग्य मार्ग कोणता असावा तेंहि माझ्या ध्यानांत येत नाहीं. आमची दिशा चुकत आहे एवढें मी खात्रीनें सांगूं शकतो. ’’

“ तें सर्व राहूं द्या; आधीं मला तूं इतकें सांग पाहूं. खुनी इसम घरांतीलच कुणी असावें असा तुझा तर्क वाहतो काय ? ’’

“ इथेंच मी चोंटाळतो आहे. इन्स्पेक्टरला गंगारामाचा संशय येतो. परंतु पुष्कळ वेळां एखाद्याचा वडीम घेण्यांत पोलीसांचा उतावळेपणा होतो. त्याच्यावर आरोप ठेवण्यापूर्वी त्याच्या हालचालीवर व वर्तणुकीवर बारीक नजर ठेवली पाहिजे तो खरोखरच गुन्हेगार असला तर समजल्याशिवाय राहणार नाहीं. तो सुरा दुसऱ्यांदा घेण्यांत इन्स्पेक्टरनें मोठी चूक केली. कारण त्यामुळें स्वतःचें

कसें रक्षण करावयास काय युक्ति योजावी हें ठरविल्यास तो तितका अधिक सावध झाला. पोलीस तपास निरुपयोगी ठरतो तो अशाच धोरणाच्या अभावा-मुळे. ठराविक पद्धति जी माहिती असेल त्याप्रमाणें आपल्या झडत्या घेत सुटायचें ! नोटबुके उघडून नांवें नोंदायची, टिपणें करायची; एवढे यांना माहीत ! जी खिडकी उघडी राहिली, उघडी राहिली झणून हे सारखे मारे सकाळपासून ओरडताहेत, ती उघडी राहिली नसून कुणितरी मुद्दाम उघडी ठेविली होती !”

“ हूं ” एवढेच मी केलें. माझ्या तोंडाकडेच त्याची नजर बोलत अमतांना लागली होती.

“ हूं काय ? तुला कसें वाटतें ? मी झणतो हें बरोबर आहे काय ?”

“ खुनी त्या खिडकीतून उतरला आणि पुन्हां त्याच खिडकीवाटे गेला असेंच ना तुझें झणणें ? ”

“ माझे झणणें असें की ज्याचा आतां वहीम येत आहे, त्याने स्वतः जरी खून केला नसला तरी खुनीला उतरून पुन्हां जाऊं देण्याच्या बाबतींत घरांतल्या कुणीतरी काणाडोळा करून खुनीला प्रत्यक्षपणे मदत तरी केलीच आहे ! ”

संजीवनाचे म्हणणे खरें होतें. ज्या खोलींत ही खिडकी होती ती दिवाण-खान्याला लागूनच असून मध्यें मध्यतरी फक्त कांचेचा दरवाजा होता व दरवाजाहि नेहमी बंद केलेला नसे. शिवाय खिडकीची रचना देखिल अशीच होती की त्यांतून चोराला आंत येणे कांहीं अशक्य नव्हतें.

तेव्हा संजावनचे म्हणण्यांत पुष्कळ तथ्य होतें. आणि सैपाकिणाने इथे झोंपावयास जाण्यापूर्वी आपण स्वतः सर्व दरवाजे बंद केले झणून ठांसून सांगितले होते; त्या अर्थी संजीवनचे झणणेच खरें होतें ! सैपाकिण दरवाजे बंद करून आपल्या जागीं जाऊन झोंपल्यानंतर कोणी तरी रांगत हळूहळू जाऊन खिडकी उघडी टाकली असावी व अशा रीतीने खुनीस आंत घेतलें असावें.

एखाद्या केसमध्ये एकदां डोके घातल्यानंतर मग संजीवन कुठला रिकामा बसावयाला ? थोड्याच दिवसांपूर्वी त्यानें एक अत्यंत रहस्यमय गूढ केस गुंथा-गुंथीची असूनहि सोडविली होता व लौकिक मिळविला होता. पोलीस बगैरे सर्व त्याच्याच सङ्गाने वागत. एरवीं तो निष्काळजी असा असे. त्याचा एक

चध्मा होता. जेव्हां तो कामांत गढलेला असे तेव्हांच तो तो चध्मा चढवी आतां त्यानें खिशांतून काढून तो नाकाच्या नागोशीवर चढवून दिल्यामुळे मला आनंद झाला. कारण आतां संजीवन ह्या केसचा छडा लावल्याशिवाय सोडीत नाहीं हें मी ओळखलें.

“ जरा थांब हं.” बोटालील आंगठा फिरवीत फिरवीत तो ह्मणाला. “मल कांही नवीनच सुचलें आहे. पांच मिनिटें मी वर जातो.” असे मला ह्मणून तो जिना चढून वर गेला.

तो निघून गेल्यावर मला खिशांतील ती वस्तू पुन्हा एकवार चांगलां निरखून पाहावयास संधि मिळाली. जवळच्या खिडकीकडे जाऊन मी ती वस्तू बाहेर काढून पाहिली. मी आश्चर्यानें मूढच झालों.

ती वस्तू भयंकर नव्हती. काश्मीरच्या पांढऱ्या शालीचा तो एक अर्धा इंच व्यांघ लहानसा तुकडा होता. तरी पण माझ्या हातावर मी पाहत असतां माझा थरकाप झाला ! कारण कस्तुरीनें जी शाल पांघरली होती ती बरीच वापरलेली होती आणि त्याच शालीच्या कांठाकडचा तो तुकडा असून त्याल रक्ताचा डाग लागला होता !

पोलीस कोणाचा वर्हाम घेतात हें जाणून घेण्याची उत्सुकता, घाबरलेली मुद्रा शोधाअंती काय ठरलें हें विचारून घेण्याची उत्कंठा, यांचा आतां मला उलगड झाला. जर कोणा स्त्री गुन्हेगार असली तर ती कस्तुरीच असली पाहिजे अशें माझी खात्री झाली ! पण माझी कस्तुरी दोषी आहे हें मी संजीवनाला ते तुकडा दाखवून सुचवावें कसें बरें ?

प्रकरण ९ वें.

संजीवनची संदिग्धता !

मी समजून चुकलों की माझी प्रेमदेवता—माझी कस्तुर दोषी आहे. मला मिळाली तेवढी माहिती व ती खुणा संजीवनच्या स्वाधीन मी करतो तर तेवढ्यावरून त्याने लागलीच सगळ्या गोष्टींचा तेव्हांच उलगडा केला असता. कस्तुरच्या खांद्यावरून हात फिरवून मी त्या शालीचें सूत आणि घीण पाहून घेतली होती आणि ह्याणूनच माझी खात्री पटली की हा तुकडा देखिल त्याच जीर्ण परंतु उंची शालीचा होता. कदाचित् शालीचा फाटक्या कांठाकडचा भाग पायांच्या टांचे खाली सांपडून लगबगीने उठताना अगर बसताना त्याचा हा तुकडा उडालेला असावा. कसेहि असलें तरी त्याच शालीचा हा तुकडा मृताच्या प्रेताशेजारी पडला आणि तेथेंच रक्ताने माखला होता.

त्या रात्री कस्तुर आपल्या बहिणीची तरफदारी करीत होती तेंहि मला आठवलें. एकदा एखाद्याविषयी वृत्ति संशयित झाली की त्याला बळकटी आणावयास हवें तितके आधार मिळत जातात. त्या वेळीं मला तिच्या बोलण्याचें कांहीं विशेषसें वाटलें नव्हतें; पण आतां मात्र ती तरफदारी कां करीत होती याचें उत्तर मला निराळेंच असावेंसें वाटलें. शिवाय डॉक्टर नियोगी यांनी एकवार मला म्हटलें होते की कस्तुरच्या पूर्व चरित्रांत काहीं किळसवाणें गुपित आहे तेहि शब्द मला याच वेळीं आठवले.

माझी नजर त्या तुकड्यावरच खिळून राहिली. माझ्या मनांत कोणत्या विचारानीं काहूर उठविलें होतें त्याची कल्पनाच केली पाहिजे; शब्दांनीं व्यक्त करणें कठीण आहे. जिला मी अप्सरा, देवांगनेप्रमाणें रूपवती नव्हे स्वर्गीय. देवताच समजत होतों ती खुनशी राक्षसी ठरली ! हाय हाय ! माझ्या आशेचा चुराडाच होणार तर !

ज्या दिवशीं माणसाची आशा सुटेल त्या दिवशीं तो जगांत राहूंच इच्छिणार नाही. जीवितच मुळीं आशामय आहे. दारुण निराशेतहि आशेचा तंतु

असतो, तो नसेल तर मनुष्य आयुष्याचा अंत करून घेईल—आत्महत्या करील. कस्तूर खुनी हा विचारच मला सहन होईना. झोंपण्याच्या वेळीं माझी प्रेमळ कस्तूर आपल्या बहिणीच्या नवऱ्याची प्रकृति पाहावयास गेली असेल त्या वेळीं त्या शालीचा तुकडा, हिसका बसून पडला असेल ! असा मला आशेनें एक विचार सुचविला. पण प्रत्यक्ष परावा निराळाच होता कारण तिनें स्वतःच मला झोंपते वेळीं आपण बाबासाहेबांकडे वर गेलों नव्हतों असें सांगितलें होतें. नर्सनें तिला त्यांना झोंप लागली आहे असे कळवित्यावरून ती वर गेलीच नव्हती.

तरी माझे मन स्वस्थ बसेना. मनाला जी वस्तु अथवा जी व्यक्ति आवडते तिच्या चांगुलपणाच्या गोष्टी त्याला पटतात. तिच्या वाईटपणाच्या गोष्टीवर त्याचा विश्वास बसणार नाही. त्या खोट्या आहेत असें सिद्ध करावयास तें वाटेक तितकी धडपड करील. माझ्या मनानें मला सुचविलें कीं, कदाचित् मंगारामानें बाबासाहेबांची हकीगत कळवित्यानंतर ती घाबऱ्या घाबऱ्या त्या खोलींत शिरली असेल. परंतु चौकशी अंतीं प्रत्येक नोकराकडून मला समजलें कीं त्यानंतर कस्तूर मुळीं मृताच्या खोलींत गेलीच नव्हती; दरवाजापर्यंत येऊन फक्त तिनें आंत दृष्टि फेंकली होती तेवढीच. त्यानंतर ती घाबरून तेथून निघाली ती त्या बाजूला झणून पुन्हा फिरकली नाही. त्या खोलींत आपणास जावयास अब वाटतें असें ती स्वतः झणत होती. त्या खोलींत तिनें पुन्हा पाऊल टाकलें नाही. या सर्व हकीगतीवरून तिच्याविषयीं आलेली शंका माझ्या मनांत दड होऊन बसली. कारण झोंपण्यापूर्वीं ती त्या खोलींत शिरली नाही. बाबासाहेबांच्या मृतूनंतरहि ती त्या खोलींत शिरली नाही; आणि तिच्या अंगावरच्या शालीचा तुकडा मात्र मृताच्या शेजारी रक्ताने माखलेला पडतो. तो तर माझ्या नजरेसमोर प्रत्यक्ष मी पाहात आहे. यावरून कोणास नकळत अशी मधल्याच वेळीं सर्व जणें निजलीं असतांना आंत ती शिरली असली पाहिजे हें उघड होतें. आणि खुनी इसम मग दुसरीकडे शोधावयाचा !

आतां मी मिळविलेली माहिती, माझ्या जबळची वस्तु आणि मी काढलेली अनुमानें हें सर्व साहित्य संजीवनाच्या हवालीं करून त्याचा मार्ग सुगम

असे मला पूर्वी वाटत होतें. परंतु आतां तिचा शोक मात्र ओढून ताणून आणलेला नव्हता. नवऱ्याच्या मृत्यूचे तिला खरोखरीच दुःख झाले. पण तरी देखिल हें आश्चर्यच नव्हे काय ?

अंबुताई झटक्यासरशीं बोलल्या आणि नंतर उठून बाजूस जाऊन स्वतः-शीच गुंगत वसल्या. तिच्याचबद्दल मी व कस्तुर बोलत राहिलों. बोलतां बोलतां कस्तुरनें विचारलें—

“ नर्सनें मला आतां सांगितलं कीं तपासांत तुमचे मित्र ते संजीवनराब-देखिल मदत करीत आहेत, खरं काय ? ”

“ होय, ” मी झटलें. “ मदत अशी नव्हे, तो स्वतंत्रपणेंच स्वतः शोध करीत आहे. ”

“ त्यांचं काय झणणं पडलं ? ” तिनें लगेंच विचारलें.

“ त्याला सुद्धां अद्याप निश्चितपणें कांहींच झणतां येत नाहीं. ” हें माझें उत्तर ऐकून मोकळेपणा वाटल्यासारखें करून तिनें आवरून धरिलेला श्वास सोडला. तिनें संजीवनचें नांव घेतलें तें देखिल अशा तऱ्हेनें कीं त्यावरून तिचा त्याच्याविषयीं प्रतिकूल ग्रह झाला होता असें मला दिसलें. तो खरें तत्व शोधून काढील कीं काय. अशा भीतीनें भरल्यासारखेंच तिचें एकंदर बोलणें दिसलें.

अर्ध्या तासानंतर मी तेथून निघालों आणि पूर्वस्थलीं आलों. एकदां मला वाटे कीं कस्तुरचेंच हें दुष्ट कृत्य असावें. पण पुन्हा या विचारास भरपूर मनास पटेसा पुरावा मिळत नव्हता. कारण बाबासाहेबांना मारून कस्तुरला काय साधावयाचे होतें ? दुसऱ्यांदा वाटे कीं वरून दिसण्यांत जरी गंगाराम निरप-राधीसा दिसतो आहे तरी त्याच काफरानें हें काम केलें आहे.

दुसऱ्या दिवशीं अकरा वाजतां मृताच्या प्रेतावरून त्याच्या मृत्यूची छाननी करावयाचें ठरलें होतें. तेव्हां पोस्ट—मॉर्टेम करावयास पोलीस सर्जनला मी मदत करूं लागलों.

आझीं प्रेताची सर्व तपासणी केली. खुनाची एकंदर स्थितीच अशी होती कीं कशास कांहीं मेळ बसत नव्हता. पण त्याच्याहि पेशां अत्यंत आश्चर्य हें कीं

खून कोणत्या प्रकारच्या हत्याराने केला असावा याबद्दल पुन्हा शंका उपस्थित होऊन कशाचाच थांग लागेना !

वरवर पाहतां जखम साधीच दिसत होती. तिची लांबी एक इंच असून आघात डावीकडून उजवीकडे झाला होता. चवथ्या आणि पाचव्या बरगडीच्या मध्यंतरी कसले तें शस्त्र भोंसकले होते आणि त्यामुळे आंतील काळजाचे दोन भाग झाले होते ! आंतील दुखापतीची तपासणी करीतां हें गूढ शतपटीने वाढलें ! कारण वरून तरी तें शस्त्र एकच ठिकाणी घुसलें होतें तरी आंतून त्याच्या टोंकाचे दोन वार झाले होते व त्यामुळे काळजाचे दोन तुकडे होऊन ते थोड्याशाच आधाराने एकमेकांपासून अलग व्हावयाचे राहिले होते. अशा दुखापतीचे स्पष्टीकरण करतां येणें कठीण होतें. कारण तें शस्त्र बरोबर अचूक छातीत खुपसलें जाऊन त्यापासून आंतील दुखापत बाहेरील वाराच्या आठ पट झणजे जवळ जवळ आठ इंच झाली होती ! आणि इतके असूनहि त्या एक इंच वारापासूनच तें शस्त्र बाहेर काढण्यांत आलें होतें !

आझी ह्या कूटाचा खल करीत डॉक्टर नियोगींची बाट पाहात होतो. गंगाराम जी सुरी झणत होता ती मी पोलीस सर्जनला दाखवून पुन्हा तपासून पाहिली तो अशा प्रकारची बाहेरची जखम त्या सुरीनें करतां येईल असेंच त्यांचेहि मत पडलें. परंतु बाहेरील जखम सकाईदार केलेली असून आंतील दुखापत अनेक वारांनीं चिरलेली होती ! ह्यावरून आझास त्याच सुरीचा उपयोग करण्यांत आला होता कीं काय याबद्दल शंका उत्पन्न झाली. कारण ती काबुली सुरी तर दुधारी होती. याचे निराकरण करण्यास ती सुरी मायक्रास्कोप मधून पाहणेंच अवश्य होतें. कारण त्या लेन्समधून मनुष्याच्या रक्ताचे डाग दिसल्याशिवाय राहत नाहींत.

अशा प्रकारचे आमचे शोध चालले आहेत तोच दरवाजा उघडला जाऊन डॉक्टर नियोगींनीं आंत प्रवेश केला.

आपल्या मित्राच्या प्रेतावर त्यांनीं एकवार नजर घातली आणि नंतर एक श्वास सोडून त्यांनीं माझा हात धरला व झणाले:

“अॅडव्होकेटमध्ये आतांच मी हकीगत वाचिली,” कांपण्या आवाजांत ते झणाले. “हें एक विलक्षण प्रकरण होऊन बसलें !”

“आम्ही आतांच पोष्ट मॉर्टेम् केलें. काय हा विचित्र प्रसंग !” मी झणालें; आणि नंतर] मी सुविख्यात डॉक्टर नियोगीची पोलीस सर्जनला ओळख करून दिली.

डॉक्टरसाहेबांना मी ती जखम दाखविली व सर्व माहिती समजावून देऊन त्यांचें मत विचारलें. त्यांनीं आपला कोट काढून ठेवला, शर्टचे कफूस मागे सारले, चष्मा नीटपणें ठेवला आणि लक्षपूर्वक बाकीक तपासणी केली.

“अरे बाप ! भारीच विचित्र ही जखम !” ते उद्गारले. “माझ्या जन्मांत मी असली जखम पाहिली नव्हती. बाहेरून वार दिसला नसला तर ही स्फोटक द्रव्यांची गोळीच छातींत घुसून तिचा आंत स्फोट झाला असावा असें कोणासहि वाटलें असतें ? बरगड्यांना वार लागला आहे. असलें हें शस्त्र तरी कोणत्या प्रकारचें !”

“आम्हाला कांहीच उमगत नाही ” पोलीस सर्जननी उत्तर दिलें. मी आज इतकीं वर्षे प्रॅक्टिस करतो आहे आम्ही तत्पूर्वी सैन्यांत आमीसर्जन होतो, पण हे असलें मी आजच पाहतो आहे !”

“माझ्या बाप जन्मांत मी असली दुखापत बघितली नाही !” नियोगी पुन्हा झणाले.

“याच्यापासून तसली जखम करतां येईल काय ?” ती काबुलीसुरी दाखवून मी नियोगींना विचारलें.

ती सुरी त्यांनीं बारकाईने पाहिली, जणू आघात करण्याकरितांच की काय अशा प्रकारें उचलून तावडून पाहिली; तिच्या धारेवरून बोट फिरविलें आणि शेवटीं मान हालवून झणाले “उं हुं: मला माहीं वाटत ! कारण जखम करावयास वापरलेलें शस्त्र एका धारेचें आहे; आणि ही तर दुधारी सुरी, आहे !”

त्यांचें झणणें आम्हाला पटलें. आम्हांलाहि असेंच वाटूं लागलें होतेंच; त्याला नियोगीच्या मताचा दुजोरा मिळाला. ती काबुलीसुरी उपयोगांत आणली नव्हती. नंतर डॉ० नियोगींनी जीभ बगैरे तपासून पाहिली पण बाकीची ही हकीगत कशाला हवी ? थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे एकंदरीत निकाल असा होता कीं मृताला आणखी एक वर्ष सन्वावर्ष जगतां आलें असतें. इतका

लवक ! अंत होण्याइतका तो रोग—प्रबळ झाला नव्हता. इतक्यांत डॉक्टर नियोगीना बोलावणें आल्यामुळें ते सहा वाजतांच निघून गेले. काम निकडीचे असल्यामुळें अंबूताईला भेटावयास मिळतां येत नाहीं म्हणून त्यांनीं दिलगिरी दाखविली. जातां जातां दुसऱ्या दिवशीं पुन्हा येण्याचें त्यांनीं अभिवचन दिलें.

सुमारें आठ वाजतां मीहि बिऱ्हाडी जाऊन जरा हुशहुश करीत बसलों; तर इतक्यांत संजीवनची स्वारी आली ! त्याची मुद्रा उल्लसित नव्हती. नेहमीप्रमाणें “ कसं काय मोहनराव ! आज कोणाला मोहनी घातलीत ? यमाचे बंधु-राज आपण ! तेव्हां आज कोणाला आपल्या भावाच्या भेटीला पाठविलात ? ” अशाहि कांहीं विचित्र कोट्या केल्या नाहीत. उलट निमूटपणें आला, टोपी काढून एका टेबलावर फेकली आणि एका आर्मचेअरवर मुकाटयानें बसला.

बराचवेळ गेल्यावर त्यानें विचारलें

“ काय बुवा ! चिरूट ओढायला परवानगी आहे ? ”

“ हो हो ! एकच कां ? बंडलची बंडलें ओढीनास ? पण तूं होतास कुठें ? ”

“ तुम्ही प्रेताची कापाकापी चिराचिर सुरू करीत असतां मी तुम्हाला सोडून निघालों—तो—तो—आतां अगदीं दमून गेलों आहे. ”

“ बरं तूं काय नवीन माहिती मिळविलीस ? ”

“ काय बाबा ! हें प्रकरण अगदींच विलक्षण ! मला माहिती कसलीच नाही मिळाली ” असें म्हणून त्यानें चिरूट ओढावयास सुरवात केली.

“ बरें, तुला कसें काय वाटतें ? ”

“ मला कांहीं वाटत नाही—तुला काय सुचतें आहे ? ”

“ ही गुंतागुंत सुटत तर नाहीच, उलट तिला अधिकधिक गांठी बसत चालल्या आहेत ” मी म्हटलें.

मी त्याला थोडक्यांत सर्व इतिहास सांगितला व एका एनव्हिलपच्या मागच्या बाजूस खुलाशाकरितां आकृति काढून जखम व आमच्या तपासणीचा निकाल समजावून दिला. त्यानें ती आकृति पाहून त्यावरच तो विचार करीत राहिला. मग म्हणाला—

“ हं ! मला असं वाटलंय होतं. गंगागम आणि दुधारी सुरी यावरून पोलीसांनी काढलेली अनुमाने निरर्थक आहेत. डॉक्टर नियोगीचं मत बरोबर आहे, तो असा तसा मनुष्य नव्हे. त्याने पोलीस इन्स्पेक्टराला चांगलाच चकवला; आणि चकवला तोहि मुद्दामच बरं ! ”

“ मुद्दामच ? मुद्दामच कां रे ? ” मी स्तिमित होऊन विचारलं, कारण हा नवीनच मुद्दा या बाबतीत उत्पन्न होत होता.

“ मुद्दाम कां तें आतां सांगितले तर तूं मला हांसशील. मला ज्या शंक येताहेत त्या जर खऱ्या ठरल्या--आणि त्या लवकरच खऱ्या ठरतील--तर मी तुला सर्व कांहीं उघड करून सांगन. ”

“ तू तर अधिकच खोलांत शिरूं लागलास ! असं काय आहे तरी हें ? प्रांगशील की नाही मला ? ”

“ मला एवढां सांगतां येणार नाही. रागावूं नको. त्याला कारण आहे कांहीं. ” इतकेंच झणून त्याने पुन्हा चिरूट तोंडांत धरून झुरके मारले आणि झोलींत धुराचे लोटच्यालोट पसरून दिले. संजीवनची स्वारी विचारांत गडून गेली होती.

प्रकरण १० वें.

वृद्धाला प्रणयपत्रिका !

ह्या केसची हकीगत दैनिक ज्ञानप्रकाशच्या पुरवणीत संक्षिप्त गीतीने मराठीत व टाइम्समध्ये इंग्रजीत सविस्तर रीतीने येत असे. पोस्ट मॉर्टे-मच्या वेळी आझी गोंधळून गेली होती. ती सर्व हकीगत त्यातून लोकांच्या वाचनांत आली होती. त्यामुळे कोरोनरने सभा भरविली त्या वेळी बाहेर लोकांची गर्दी जमली होती. गंगारामाची साक्ष सर्वोना अधिक महत्वाची होती. झणून त्याने जेव्हा, आपण ठराविक वेळेवर लावून ठेवलेल्या घड्याळाने अचूक दोन वाजतां योग्य वेळी अलार्म देऊन आपणास कसे उठविले, मग आपण आपल्या धन्याकडे वर कसे गेली आणि तेथे आपणास काय प्रकार दिसला वगैरे जी हकीगत सांगितली तिकडे सर्वजण-लक्ष देऊन ऐकत होते.

“ तिथे गळचेपी अथवा लड्गालट्टी झाल्याचे कांहींच चिन्ह दिसून आले नाही ? ” कोरोनरने खोंचून विचारले.

“ मुळीच नाही. धनीसाहेब एका कुशीवर झोपले होते; शिवाय नंतर माझ्या दृष्टीस पडला तो रक्ताचा डाग जर नजरेस न पडता तर त्यांना सहज-गत्या निजझ्यानिजल्याच मरण आले आहे असेच मी-मानले-कोणीहि-समजला असता. ”

“ आणि मग पुढे काय झाले ? ”

“ मी हकीगत कळविण्याकरितां खाली उत्तरलों-” गंगाराम झणाला आणि मग त्याने आपण बिजेचा दिवा बटन दाबून कसा लावला, खाली जाऊन सुरी घेऊन मागीलदाराच्या बाटेने परसांत उडी टाकून कसा पाठलाग केला वगैरे सर्व इतिहास सांगितला.

“ परसांत उडी टाकण्याचे प्रयोजन काय पण ? ” कोरोनरने खेदून विचारिले. या वेळी कोरोनरची दृष्टि गंगारामाच्या चेहऱ्यावर अगदीं खिळून राहिली होती !

“ तिथें कोणी तरी दबा धरून राहिलें असेल असें मला वाटलें ” किंचित् अडगळल्यासारखें गंगारामानें उत्तर दिले.

ह्या वेळीं अंबुनाईमार्फत आलेले सॉलिसिटर डटले व ह्याणाले — “ मय-ताच्या कुटुंबातर्फें मी उभा राहिलों असून साक्षीदागस मला एक सवाल टाका-वयाचा आहे. ”

“ हरकत नाही. ” कोरोनर ह्याणाला. “ परंतु मला वाटें प्रश्नाची घाई एवढांशीच धरूं नये, लक्ष्यांत आलें तमच्या ? ”

कोरोनरच्या सूचनेचा अर्थ सॉलिसिटरसाहेबांच्या लक्ष्यांत जाऊन, तेव्हां ते खाली बसले.

नर्स, गंगू मोलकरीण व सख्ख सैपाकीण यांच्याहि साक्षी झाल्या. त्यांच्या मागून कस्तुरला बोलावण्यांत आलें.

ती पुढें येतांच तिची व माझी दृष्टादृष्ट झाली. ती फिकट आणि अशक्त दिसत होती.

“ आरंभीं तूं कोण, तुझें नांव काय; बाबासाहेबांशीं तुझा संबंध काय बगैरे जुजबी प्रश्न विचारून झाल्यावर कोरोनर मुद्द्याकडे वळले.

“ मयताला तुझी अगदीं अखेर जिवंत केव्हां पाहिलंत ? ”

“ रात्रीं दहा वाजतां. डॉ. नियोगीनीं त्यांना पाहून समाधान व्यक्त केलें. डॉक्टर निघून गेल्यावर मी वर गेलें, तेव्हां नर्स त्यांना औषध देत होती. त्या वेळीं ते बसलेलच होते. ”

“ त्या वेळीं ते नेहमीप्रमाणें खुषीत होते काय ? ”

“ होय. ”

“ त्या वेळीं तुमचें दोघांचें कशासंबंधीं बोलणें झालें, तुमची बहीण अंबु-ताई ह्या त्या वेळीं बाहेर होत्या. तिच्याबद्दल बाबासाहेब तुमच्याकडे कांहीं बोलले काय ? ”

“ होय. ते ह्याणाले की थोडथोडा पाऊस पडत असल्यामुळे आज जरा हवत गारठा आहे. अशा वेळीं आज ही बाहेर गेली कशाळा ? ही आपल्या प्रकृतीची मुळीच काळजी घेत नाही. ”

कोरोनरने ही उत्तरे कागदावर लिहून घेतली.

“ त्यानंतर तुम्ही बाबासाहेबानां पुन्हा जिवंत पाहिले नाही ? ”

“ नाही. ”

“ त्यांचा प्राण निघून गेल्यावर तुम्ही त्यांच्या खोलीत गेलां होतां, असेच ना ? ”

“ नाही. मला भीतीच वाटली ! ” ती अडखळत ह्याणाली. मला “ जेव्हां कळलं की त्यांच्या छातीत कोणी कांहीं भोंसकून प्राण घेतला तेव्हां भिन्न गेल्ये. ”

कोरोनरने पुन्हा लिहून घ्यावयास सुरुवात केली. माझ्याकडे असलेला तो शालीचा तुकडा जर मी या वेळीं हजर केला असता तर सर्व जमलेल्या लोकांना काय बरे वाटले असते !

अशा नाजूक प्रकृतीच्या स्त्रीला मृत मनुष्यावर नजर टाकण्यास भीती वाटणे साहजिक आहे असेच त्यांना वाटले पणु जे काय मला ठाऊक होतें तेंच जर त्यांना कळतें तर ही बाई म्हणजे पक्की दोंगी असून भीतीचा आविर्भाव हा तिनें सर्व वरून आणलेला होता व ती मुळीच खरे बोलत नव्हती अशीच त्यांची खात्री झाली असती. तिचा चेहरा माझ्या नेहमीच्या पाहण्यांतला तर मला देखिल वरून आणलेल्या भीतीच्या व गोंधाळलेल्या वृत्तीचा अचंबा वाटला इतका तो बे-लुम होता.

“ त्यांना चोरांची फार भीती वाटत होती असे म्हणतात ! याबद्दल तुमच्याकडे कधीं कांहीं ते बोलले होते काय ? ”

“ हो, पुष्कळ वेळां. देशावर असतानां एकदां घरांत चोर शिरून एकांनें तर त्यांच्यावर पिस्तूल दिखिल रोखले होते म्हणून ते सांगत; पण त्या वेळीं ते बचावले. त्यापासूनच त्यांना अधिक भीति वाटत असवी; कारण त्यानंतर ते आपल्या निजावयाच्या खोलीत नेहमीं एक कसले तरी शस्त्र तयार ठेवीत; आणि

शिवाय त्यांच्या खोलीत बिजच्या कडीहि—म्हणजे घंटेच्या व आलामे वगैरे यावयाच्या—तयार असत. ”

“ परंतु त्या वाजत असल्यामुळे त्यांचा उपयोग होत नसावासे वाटते ? ” कोरोनरने विचारिले.

“ होय. त्या बिघडल्या होत्या, असे गंगाराम वगैरे माणसे झणत. सुमारे पंधरा दिवसांपूर्वीपासून त्यांचा उपयोग होईनासा झाला होता. ”

“ खुनी माणसाला ह्या गोष्टीची माहिती असावीशी वाटते. ” कोरोनर झणाला; नंतर त्याने सॅलिसिटरकडे वळून विचारले—

“ तुमचा काय प्रश्न विचारावयाचा होता ? ”

परंतु सॅलिसिटरनी नुसता नकारच दर्शविला.

तदनंतर कस्तुर आपल्या जागी गेली. तिने माझ्याकडे एकवार पाहिले. माझ्या मनांतले विचार तिने ओळखले असतील की काय कोण जाणे ? तिच्या त्या नजरेत मात्र एक प्रकारच्या समाधानाची छटा दृग्गोचर होत होती.

त्या नंतर डॉक्टरांनी परीक्षांची साक्ष सुरू झाली. डॉक्टर नियोगी पहिल्यांदा पुढे सरसावले. त्यांनी थोडक्यात मुद्देसूद रीतीने त्यांच्या रोगाची हकीगत सांगितली. त्या नंतर पोस्टमॉर्टेमची हकीगत व त्या जखमेची—बाहेरच्या त्रणापेक्षां आंतील जखम कशी अधिक मोठी होती वगैरे सर्व माहिती निवेदन केली.

“ हे तर मोठेच आश्चर्य ” कोरोनर उद्गारला. “ अशा प्रकारची जखम तुम्ही पूर्वी कधी पाहिली होती काय ? ”

“ कधीच नाही. डॉक्टर मोहन व सरकारी डॉक्टर हे दोघेहि माझ्याबरोबर होते. बाहेरच्या दुखापतीने आंतील जखम मोठी झाली अकस्यच नाही याबद्दल आमचे एकमत आहे. ”

“ तर मग ती दुखापत झाली कशी ? तुमचे काय झणणे ? ”

“ ते मला समजत नाही. ”

उन्ट तपासणी बगैर कांही झाले नाही. डॉक्टर नियोगीनी आगल्या जबा-
बात सांगितले त्याचीच पुनरावृत्त मी केली. नंतर पेलीस सर्जनाची साक्ष
झाल्यावर, कोरोनरन ज्यूगला उद्देशून हाटले—

“ आतापर्यंत एकलेल्या हकीमनीवरून हा केस अत्यंत बिकट आहे हे
सर्वांच्या ध्यानांत आलेच असेल. यांनील कांही गोष्टी तर इतक्या असाधारणच
गूढ आहेत की ज्यूगीने आजच निकाल देणे जरा घाईचें होईल असं मला
वाटतें. मयत इसम हा खरोखरच सद्गृहस्थ असून येथें जमलेल्यापैकी
कांहीच्या परिचयाचाहि असेल. त्याला मरण अशा प्रकारानें यावें हा खरोखर
दुःखाची गोष्ट आहे; परन्तु यातील खरा प्रकार कळल्याशिवाय ज्यूरीला आपलें
मत देतां येणार नाही ज्यूगीला आपलें ठाम मत बजवावयाला आज उपलब्ध
असलेला पुरावा पुरेसा नाही. तेव्हां शेवटचा निकाल आज न देतां या केसचा
कसून विचार व्हावा असें माझें मत आहे. ”

इनकें भाषण करून कोरोनर खाली बसले. ज्यूरीच्या मेंबरांत थोडीशी कुज-
बूज झाली, व शेवटीं कोरोनरच्या ह्मणण्याप्रमाणे ज्यूरीनें आपलें मत न देतां
ती केस विचाराकरितां राखून ठेविली. लोक हलुहलू उठून जाऊं लागले. आणि
सर्वांना पूर्वापेक्षांहि ह्या गोष्टीचें अधिक गूढ वाटलें.

ह्या बैठकीला संजीवन हजर होता. परंतु फार तो दूर अंतरावर होता. माझी
त्याची फक्त दृष्टादृष्ट झाली होती. तथापि चौकशी चालली असतां त्यानें माझ्या-
कडे मधल्या लोकांकडून एक चिठी पोंचता केली होती. त्या चिठीत त्यानें चौकशी
संपून सभा आटोपल्यावर त्याला एकठ्यालाच भेटण्यासाठीं त्यानें राहावयास
सांगितलें होतें.

झणून कस्तुरला गाडीत बसविल्यावर व डॉक्टर नियोगीला भेटून त्यांनीं
करावयास सांगितलेल्या गोष्टी लक्ष्यात घेतल्यावर आझी दोघेहि जिकडे कोणाची
विशेषशी गर्दी नव्हती अशा बाजूला गेलों.

जवळपास कोणी न हीसें पाहून संजीवन झणाला “ मी आज सकाळींच
उठलों. आडाच्या पूर्वी मी बाबासाहेबांच्या घरी गेलों होतो. ”

“ कां ? ”

“ रात्री मला सुचलें. असें कांहींतरा सुचले कीं त्याचा छडा लावण्याकरितां मी तत्क्षणीत बाहेर पडलों. ”

“ पण तुला सुचलें काय ? ”

“ तपासणी चालली असतां त्या बाबासाहेबांच्या खोलीत सेफ पाहिल्याची मला आठवण झाली गंगारामानें जबाबांत अथवा एरवीं देखिल केव्हांहि बोलतानां सेफचा उच्चार केलेला नाही. तेव्हां मी सकाळींच उठून तिकडे गेलों. फक्त एकच कॅन्स्टेबल तेथें होता, त्यालाच घेऊन मी चोहोंकडे शोधलें. तुला वाटेक कीं सेफ प्रत्येक श्रीमंत मनुष्याची असते, त्यांत तें काय एवढेंसे ? परंतु त्यांत सेफची किल्ली कोणाचकडे नाही असे तपासमा अंतीं मला समजलें होत. त्या किल्लीकरितां मी पुष्कळ शोधले. किल्ली सापडली नाही. पक्के दोन तास लागले. शेवटीं खोलीच्या बाहेर एका लहानशा चिनीमार्ताच्या बरणीवजा भांड्यांत ठेवलेली किल्ली मला मिळाली. आणि ती त्या सेफचीच होती. ”

“ मग ती सेफ तूं तपासून पाहिली असशीलच ”

“ ती कशी ? मुळींच नाही ! त्या सेफमध्ये पैसाआडका अथवा इतर कांही मोलवान् चीजवस्त असेल. तेव्हां तिन्हाइताशिवाय मला एकटयाला ती सेफ कशी उघडतां येईल ? आतां आपण दोघे मिळून ती तपासून पाहूं. ”

“ पण या बाबतीत आतां आपणाला पोलीसचें मत घ्यावें लागेल. ”

“ आणि मी चौकशी करतों आहे ती कोणाकरितां ? तें पोलीसचेंच काम आहे. घर सध्यां पोलीसच्याच ताब्यांत आहे ना ? झालें तर. त्यांच्याचकरितां आम्हांका सेफ शोधून पाहावयाची आहे. ”

“ इन्स्पेक्टरला ही गोष्ट कळली कीं नाही ? ”

“ नाही. इन्स्पेक्टर कुठे बाहेर दुसरेकडे गेला आहे. आपण आतांच दोघे गेलों तरी कोणत्याहि प्रकारची हरकत नव्हती. ”

आली ताबडतोब दोघेहि गेलों. बंगल्याच्या आसपास अज्ञानहि कांहीं लोक वर तावदानांकडे अगर भिंतीकडे पाहून एकमेकांस बोटांनी दाखवीत रस्त्यांत

येतां जातां त्याच जागी रेंगाळत होते. साळीं संजीवनला भेटला तोच जिपाई
आनांति तेथे होता. त्याने आड्याला आत सोडले. तो लपवून मजरा करून द्यालो—

“ इन्स्पेक्टर साहेबांनी आपणाम कळवावयास सांगितल आहे की काही
महत्वाच्या कामाकरिता आपणास बाहेर जावे लागल आहे; तरीहि दुपारी
साडेतीनच्या सुमारास आपण तुम्हाला भेटू. ”

“ कां बरें ? तुला काही ठाऊक आहे ते कशाकरितां मला भेटणार तें ? ”

“ आजच्या साक्षादारांपैकी एक कुठे फगस झाला आहे ! ”

“ आ ! ” संजीवन आश्चर्यातिशयान म्हणाला “ कोण बुवा ? ”

“ तो नोकर. एका सार्जंटने त्याला पाहिले देखिल. साक्ष दऊन झाल्याबरोबर
तो घाई घाईने ग्रॅटरोड स्टेशनकडे वळला. ”

आम्ही स्तिमित होऊन क्षणभर एकमकांकडे पाहातच राहिलों. शेवटी
संजीवनने मनाशीच कसलासा विचार ठरवून तो जिना चढू लागला. मीहि त्याच्या
मागून वर चढलों.

बाबासाहेबांची खोली गिकामी व उघडीच होती. प्रेत उचलून नेण्यांत आले
होतें. आत गेल्यावर संजीवन माझ्याकडे वळून झणाला “ एकंदरीत इन्स्पेक्ट-
रला गंगारामाविषयी जी शंका आली त्यांत काही तरी तथ्य दिसते खरें. ”

“ तो खरोखरच जर फरारी झाला असेल तर गुन्याची द्यावितो झाल्या-
सारखेच झालें. ”

“ होय. शोध पूर्ण होऊन निकाल मिळण्याच्या पूर्वीच जाणें झणजे त्यांत
काही तरी काळोबेरें आहे खास ! ”

बोलतां बोलतां संजीवननें किल्ली घेतली. किल्लीला थोडासा गंज चढला होता;
त्यावरून तो बरेच दिवसांत वापरण्यांत नसावीसें दिसलें. किल्ली कुठुपाला लावून
पाहण्यापूर्वी संजीवननें ती चांगली तपासून पाहिली. कदाचित् खुनी माणसानें ही
किल्ली घेऊन घाईनें पळवां पळतां त्या भांडण्यांत तर टाकली नसेलना ? अशीहि
आझाला शंका आली. कारण, नाही तर सेंफेची किल्ली इतक्या निष्काळजीपणानें
कोण ठेवीक ? ”

त्या किल्लीला घांसून स्वच्छ केल्यावर कुलुगाला लावून सेफ उघडली. ही सेफ फारच बळकट होती. उत्तम व्यवस्थेगीर रीतीने रचून ठेविलेल्या निरनिराळ्या प्रकारच्या कागदांशिवाय सेफमध्ये विशेष कांहीं एक नव्हतें.

पहिल्यांदा एक पॅकेट मिळालें त्यांत बऱ्याचशा नोटी होत्या. पाकीटावर बाहेर त्या रकमेचा आंकडा घातला होता. त्यानंतर देशावरील मिळकतीबद्दलचे दस्तावेज—गहाणपटे, खरेदीपटे, कबुलायती व कर्जरोखे वगैरे घरेच कागदपत्र होते.

अमदीं सरतेशेवटी एक फारच मनोवेधक नाजूक व गुळगुळीत अशा कागदांचें रेशमी फितीत गुडाळलेलें एक लहानसेच पुडके दिसले. तें बघितल्याबरोबर संजीवन झणाला “ अरे हें बघ काय मोहन ! ह्या त्या ह्यातारबुवाच्या प्रणयपत्रिकाशा वाटतात ! ”

“ त्याबरोबर साहसिकच मी त्याच्या हातांतून तें आपण अगोदर उघडावें झणून काढून घेतलें. मी ती फीत काढून बाजूला ठेवली. आणि पहिलेंच पत्र उचललें. पत्रावरील अक्षर स्त्रीचे होते. ते साधारण माझ्या ओळखीचें असावेंसें वाटले. मी पत्र उघडलें. आंतांल मजकुरावरून मला काहींच अर्थबोध झाला. शेवटीं मी खालीं सही तरी कोणाची आहे ती पाहवी झणून दृष्टी फिरविली. त्याबरोबर माझ्या मुखावाटे एक लहानशी आरोळीच निघाली असें झणावयास हरकत नाहीं. मी एकटा नसून माझ्या शेजारी दुसरें कोणी आहे याचे अंदाज झाला राहिले नाहीं. माझ्या हृदयाचे ठोके अजीबात बंद पडल्यासारखे झाले ! तत्क्षणीच संजीवनने मला आपल्या दोन्ही हातांनीं दाबून धरिलें होते. माझी बला कळून चुकलें कीं माझी मानसिक स्थिती संजीवनच्या ध्यानांत आली ! व त्याबद्दल मला फार वाईट वाटले. मी खट्ट झालों. ती सही संजीवनने दिलेक झणून मी ती माझ्या बोटीखालीं दबवून टाकली. लगेच पत्राचा पत्ता करून मी ती माझ्या खिशांत टाकली व संजीवन दिसकावून घेईल अशा कल्पनेनें त्याला ती न देण्याकरितां जणूं काय त्याच्याशीं झगडण्याकरितांच सज्ज हाऊन राहावें तसा राहिलों. तोंडांतून मात्र शब्दहि निघना !

प्रकरण ११ वे.

प्रणयपत्रिकांची राखरांगोळी.

४४ काय आहे त्यांत ? ” माझी तयारी पाहून संजीवनने शांतपणे विचारले.
“एरवीच—खासगी कांही आहे तें ” मी म्हटलें.

“ झणजे ? मला याचा अर्थ कळत नाही. बाबासाहेबांच्या कागदांत तुझें कसलें आलें आहे खासगी ? ” संजीवन त्रिस्मित होऊन झणाला.

“ माझें स्वतःचें—स्वतःविषयीच कांही आहे. आणि ह्याच्यापेक्षा जास्ती कांही मला सांगतां येणार नाही आणि तूं तें विचारूं नयेस ”

“स्पष्ट बोलल्याची क्षमा कर ” संजीवन झणाला, “आपण दोघेहि एकच उद्देशाने हे खुनाचें गूढ कृत्य उकलण्याकरितां उद्योगास लागलों आहों. त्यांत एकाला दिसून आलेल्या कांहीं गोष्टी जर तो दुसऱ्यापासून छपवूं लागला तर मग ह्यांत कांहीं तरी यश मिळण्याची आशा आहे कां ? ”

“पण ह्यांत दुसऱ्या कोणाचा—माझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचा—कसलाच संबंध येत नाही, याला मी जबाबदार आहे. मी तुला किती वेळ सांगूं. ” मी अगदीं कावून झणालो. “ मला जें कांहीं सांपडलें आहे तें माझ्या स्वतःसंबंधीचेंच आहे. ”

संजीवनने थोडोशी विचारपूर्वक मुद्रा करून माझ्या या कृतीबद्दल चेहऱ्यावर आपली नापसंती दर्शविली.

“ जरी तें तुझेंच—तुझ्याबद्दलचेंच कांहीं गुप्त असलें तरी गुप्त गोष्टी एकमेकांस सांगण्याइतका—एकमेकांपासून लपवून न ठेवण्याइतका—आपला दोघांचा स्नेह आहे, असें मला वाटतें. ” तो झणाला.

“ होय. पण सांगावयाचें तेंहि कांहीं मर्यादेच्या आंतच. ” मी उत्तर दिलें.

“ तर मग असेंच झणेंनास घटकाभर की तुझा माझ्यावर विश्वासच नाही ? ” या बोलण्यानें मला जरा बाईट वाटले.

“तसें नाही, संजीवन तुझ्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. तुझी माझी जशी दोस्ती आहे तशीच ती पुढेंहि टिकावी अशीहि माझी इच्छा आहे. पण हीं

पत्रे अशीं कांहीं चमत्कारिक आहेत कीं ती तुला माझ्यानें दाखववत नाही, मला तूं याबद्दल क्षमा नाहीस करणार ? ”

“ मी तुला एकच विचारतो, आझी हातीं घेतलेल्या कामाशीं त्या पत्रांचा कांहीं संबंध पोचतो काय ? ”

मला स्पष्ट कांहीं सांगतां येईना. पण माझ्यानें खोटे बोलवत नव्हतें हेंहि त्यानें चाणाक्षपणें चटकन् ओळखले.

“ आहे, त्यांचा कांहीं तरी संबंध आहे खास; हें तुझ्या मौनावरून उघड दिसतें. आणि तसें असेल तर तीं पत्रे मला दाखविणें हें तुझें कर्तव्यच आहे. आहे ना ? ” तो अस्थिरपणानें झणाला. मी नकार दर्शविला. पण त्यानें अनेकप्रकारें युक्तिवाद आरंभिला. वास्तविकपणें मी त्याच्यापासून तीं पत्रे चोरून ठेवणें चुकीचें होतें हें मला ठाऊक होतें. परंतु तीं पत्रे झणजे माझ्यावर वज्राघातच होय. माझें हृदय विदीर्ण झालें होतें. तें पत्र उबडून पाहतांक्षणींच माझे अंतःकरण शतधा फाटून गेलें होतें हें त्यानें ओळखिलें; आणि माझ्या एकदर वागणुकीबद्दल तो स्तिमित होऊन राहिला.

“ माफ कर, संजीवन, रागाऊ नकोस—” मी झणालों. “ जर तूं हें पत्र वाचशील तर मी तें कां तुजपासून लपवितों हें कळून मग तूं माझ्यावर खात्रीनेच रागावणार नाहीस. जर तूं ह्या वेळीं इथें नसतास तर मी हीं सगळीं पत्रे जाळून टाकून त्यांचा मागमूस देखिल मी येथें ठेवला नसता. ”

शेवटीं नाइलाज होऊन मी तें पत्र त्याच्या हातांत दिलें. त्यानें ते घेऊन मोठया उत्सुकतेनें वाचलें. वाचून झाल्यावर खालीं सहीवर दृष्टी जातांच माझ्या-प्रमाणेंच त्याचीहि स्थिति झाली. त्याच्यानें कांहीं अटकळ करवेना. त्यानें निमूटपणेंच पुन्हा तें पत्र माझ्या हातांत दिलें.

“ आतां कसें वाटलें तुला सांग बरें ? ” मी विचारलें.

“ अगदीं तुझ्याच प्रमाणें, मोहन ! ” माझ्याकडे पाहत संजीवन हळ-हळं झणाला.

“ फारच आश्चर्यकारक—विचित्र—भयंकर हें ! ”

“ मग ह्या गन्याच्या मुळाशीं मत्सर आहे असें सिद्ध होवें नाहीं कां ? ”

“ ह्या पत्रावरून तर तसे दिसते खरे ” तो धोगऱ्या स्वराने झणाला. “ ती सर्वच पत्रे माझ्याकडे दे. मला तपासून बघू दे सारी. खरोखर तुझ्या काळजाला हा मोठाच धक्का बसला असेल.” माझ्याबद्दल तो कळवळून झणाला.

“आकस्मिकपणे उघडकीस आलेल्या या गोष्टीने मला तर कांहीच सुचेनासे झाले आहे ” मी अडखळत म्हणालो व ते पत्रांचे पुढकें त्याच्याकडे दिलें. त्यानें तें टेबलावर ठेवलें आणि पुन्हा सरसावून नीटपणे बसून एकामागून एक पत्रे उलटून तीं तपासण्यास त्यानें सुरवात केली.

ह्या व्यवसायांत तो निमग्न झाला असतां मी तें पहिलेंच पत्र उघडून पुन्हा अगदी ‘ श्री ’ पासून अखेरपर्यंत नीटपणे वाचूं लागलों. कित्येक दिवस-पर्यंत चालू असलेल्या पत्रव्यवहारांतलें तें शवटचें पत्र होतें. सर्व पत्रें तारखे-प्रमाणें कालानुक्रमानें लावून ठवण्यांत आलीं होती. हें पत्र सर्वांच्या शेवटीं होतें. पत्रावर तारीख नसून फक्त दिवसच—गुरुवार—लिहिला होता. बहु-तेक पत्रे मुबई मुकामाहूनच लिहिण्यांत आलीं होती.

“ अशाप्रकारे आपल्या वचनाला हरताळ फासणाऱ्याबद्दल तिरस्कार व्यक्त करण्यास पुरेसे शब्दच नाहीत. सुमारें एका वर्षापूर्वी आमच्या घरीं आपण पाहुणे म्हणून आलांत, त्या वेळी आपण ‘ माझ तुझ्यावर प्रेम आहे ’ असे मला सांगून मला आपल्याबरोबर लग्न करण्याविषयीच आग्रह केलात. तुमच्या या मागणीनें तर मला प्रथम हंसूच आले परंतु तुमचा तो खरोखरीचा निश्चय आहेसें पाहून आपल्या दोघाच्या वयांतील भयकर अंतर मी तुमच्या नजरेस आणून दिले. त्यावर तुम्ही एकाद्या ताज्या रक्ताच्या तरुणाइतक्याच उत्कट-तेनें मी तुझ्यावर प्रेम करतो, तूच माझे सर्व कांहीं आहेस, इतकेंच नव्हे तर याबद्दल तुला पश्चात्ताप करण्याचा कधीहि प्रसंग येणार नाही, असेंहि सांगून टाकलेंत. ह्या शब्दांवर माझा विश्वास बसला. गुप्तरीतीनें आपण जें खोख्या शब्दांनीं लटक्री प्रीति व्यक्त करून पत्र पाठविलेंत त्यावर माझा विश्वास बसला. आपलें हें गुपित तिसऱ्या कोणालाहि माहीत नव्हतें. आणि आपण आपल्या शब्दाला कोणत्या प्रकारें जागलांत ? आजच बाधांकडून मला कळलें कीं तुमचें अंब्रताईबरोबर—माझ्या वडील बहिणीबरोबर—लग्न ठरलें आढे. माझ्या

मनाच्या स्थितीची कल्पना तुझीच घटकाभर करून पाहा. बाबांनीं मला आनं-
दानें ह्मणून ही खबर कळविळी. या बातमीवरून मला देखिल त्यांच्या इतकाच
अनंद होईल ही त्यांची बापड्यांची कल्पना ! पण माझ्या हृदयाला होणाऱ्या
वेदनांची कल्पना त्यांनां कशी होणार ? एका स्त्रीच्या प्रेमाची आणि आशांची
अशा प्रकारें राखरांगोळी करावयास आपल्या मनाच्या लहरीला फारस विचाराचे
प्रयत्न पडले नसतील ! पण माझ्या मनांतील वेदनांचे पीळ आतां कसे उलग-
डतल ? माझ्या जागीं दुसरी एखादी स्त्री असती तर तिनें ही तुमचीं सर्व पत्रें
अंबुताईच्या हातात ठेवून कोणत्या प्रकारच्या कवढीमोल माणसाशीं तुझा
जन्माचा संबंध जडतो आहे तो नीट डोळे उघडून पाहा असें सांगून तिला
लग्नापासून परावृत्त केलें असतें. मी असेच करीन असें तुझाला वाटतें का ?
नाहीं मी असें करणार. नाही याबद्दल तुमची खात्री असूं या. माझी ताई ह्या
संबंधानें सुखा होत असल, तर तिच्या सुखाच्या आड मी येणार नाहीं. माझ्या
मनाची तळमळ अशा कृत्यानें उत्पन्न झालेला द्वेषाच्या अंगारावर फार
तर राखाडीचें आवरण; दिसेल पण आतील ठिणगी आतां कधींच विझून
जाणार नाहीं. तुझाला सहजासहजीं एका स्त्रीला लालूच दाखवून तिच्या
आशांचा चुराडा केल्याबद्दल पश्चात्ताप करावा लागेल. तुझाला याबद्दल प्रायश्चित्त
भोगावे लागेल तें अशा प्रकारें आणि अशा वेळीं कीं, त्याची तुझा स्वप्नांत
देखिल शंका येणार नाहीं. हीं पत्रें दुसऱ्या कोणाच्या हातांत पडूं नयेत अशी
तुमची इच्छा असणें सार्हाजकच आहे. आणि ह्मणूनच तुमचीं हीं सर्व
पत्रें मी आज तुमच्याकडे परत करतो आहे. मार्गील ह्या घडलेल्या गोष्टींचा
मी पुनरुच्चार कधींहि करणार नाहीं. मी कांही ह्यातारी झाल्यें नाहीं. ईश्वर
मला अनुत्पन्न असा सदाचारशील व सन्माननीय—ज्याला आपल्या शब्दाची
किंमत आहे—असा पति देईल. तुमचें वार्धक्य मात्र तुमच्या केंसांना धरून
तुझाला बरबर उचलित आहे. एवढेच पुरें !

“ कस्तुर. ”

चार वर्षांपूर्वीं अंबुताईचें लग्न जुळलें त्या वेळचें हें पत्र होतें. अंबुताईचें
लग्न होण्यापूर्वीं बाबासाहेबांशीं कस्तुरचें लग्न होणार होतें. अथवा तसें त्या

दोषांनीच परस्पर संमतीने ठरविले होते ही गोष्ट प्रथमच मला ह्या वेळीं त्या पत्रद्वारा कळली. जिच्यावर मी प्राणापलीकडे प्रेम करीत होतो तीच ही माझी-माझ्या जिवाची धनीन-कस्तुर. बाबासाहेबांनी तिच्या प्रेमाची अवढेलना केली आणि ती तिच्या अंतःकरणास नेहमी डंबवीत होती आणि पत्राच्या अखेरीस तर सूडाची दहशतहि घातलेली होती. सूड घेण्याचा तिचा आधार सर्व पत्रांवरच असता तर तिने ती पत्रेच परत केली नमती. पण तिने ज्या अर्थी बाबासाहेबांचीं सर्व पत्रे त्यांच्याकडे परत केली त्या अर्थी तिचा सूड घेण्याचा मार्ग निराळाच आणि तोहि फारच भयंकर असावा असे अनुमान काढतां येण्या सारखे होते. बरे पुढे आपल्या थोरल्या बहिणीशीं नंतर बाबासाहेबांचे लग्न लागले त्यासहि तिने खो घातला नाही, आपला द्वेष गिळून टाकला आणि ती आपल्या सूडाकरितां पत्रांत बजाविल्याप्रमाणे योग्य संधीची वाट पाहात बसली.

डॉक्टर नियोगींच्या शब्दांची मला आठवण झाली. खरोखर कस्तुरबद्दल त्यांनी जे संशयित उद्गार काढले होते ते खरे आहेत असे आतां मला वाटूं लागले. आतां मला त्यांच्या शब्दांची सत्यता पटूं लागली. माझी खरी काळजी बाळमणारा व माझे बरे इच्छिणारा प्रामाणिक वृत्तीचा मनुष्य कोणी असेल तर ते डॉक्टर नियोगीच होत असे आतां मला वाटूं लागले. माझ्या ध्यांत मला हल्लीं जे यष्टा लाभू लागले होते त्याचे अर्धे अधिक श्रेय त्यानांच देतां येण्यासारखे होते, आणि माझ्या खासगी गोष्टींत सुद्धां मुद्दाम लक्ष घालून ते मला आपला पोक्त सल्ला देत. पण ती मात्र मी नेहमीच कानावर घेत असें, असें नाही. आतां ते कांहींसे लहरी व विचित्र वर्तनाचे होते खरे, पण त्यांच्या-स्वभावाशीं मला काय कर्तव्य होते ?

संजीवनने तपासून खाली ठेवल्यावर मी एकेक पत्र उघडून वाचूं लागलों ! त्यावरून मला कळून आले की, तीं पत्रे हणजे एखाद्या तरुणीने एखाद्या घनात्म्य गृहस्थास आपल्या प्रेमपाशांत अडकविण्याचा व त्याच्या इस्टेटीची मालकीण होण्याचा स्वार्थ बुद्धीने व नीच वृत्तीने केलेला प्रयत्न तरी असावा एक, अथवा त्या खोची प्राणापलीकडेहि त्या गृहस्थावर प्रीति असावी एक; अशीच त्या पत्रांतली भाषा होती. त्या पत्रांतली कांहीं मजकुरांत तर त्या प्रयत्नाच्या

प्रीतिबद्ध अंतःकरणांत वास करणाऱ्या काव्याचे प्रवाह उच्छृंखळपणें वाहत असलेले दिसत. कस्तुर निरनिराळ्या वेळीं आपल्या मामाच्या घरी, माव-शाच्या घरी वगैरे जेथें जेथें गेली असेल त्या त्या निरनिराळ्या ठिकाणांहून ही पत्रे पाठवलेलीं होतीं हें पत्रावरील मुकामावरून स्पष्ट होतें. कांही कांही पत्रांत तिनें बाबासाहेबाना नुसतें “ प्रिय ” अशा अक्षरांनीं संबोधिलें होतें. पण तीं प्रथमचीं होतीं. पुढे पुढे तर “ प्रियकर ” असें ह्यापेक्षापर्यंतहि मजकूर पोचली होती. पत्राच्या अखेरीला आपली सही करतांना तत्पूर्वी “ आपलीच ” “ सर्वस्वी आपलीच ” असेहि शब्द कित्येक पत्रांत लिहिले होते. ह्या पत्रांनीं तर मला अगदीं दिडमूढ करून सोडलें. जर हें उत्कट प्रेम असेल तर ते किता तरां कळकळीचे होतें, तें छुट्टुपुट्टूचें नव्हतें. तिचें प्रेमच बाबासाहेबांवर त्या वेळीं अतिशय होतें असे त्या पत्रावरून कोणासहि वाटलें असे.

कस्तुरचीं गात्रें जशीं चारुतम तसेंच तिचें प्रेमहि अत्यंत भावनाप्रधान. नास्तविक पाहता तिच्या ह्या प्रेमपत्रिका ज्यास गेल्या होत्या त्याच्या बाप-ज्याच्या अंतःकरणांतलें प्रणयाचा शेवटचा स्फुलिंगहि विश्रून जाऊन त्याची राख बनली असेल ! परंतु तरी देखिल त्यांतलें मजकुरावरून तिचें प्रेम निःस्वार्थबुद्धीचें, उत्कटतेचें आणि फारच पवित्र ह्याणून उच्च दर्जाचें असे वाटे. प्रथम प्रथम नुसतीं पत्रे चाळीत असतां मला वाटलें होतें कीं ह्या नटवेखोर छचोर पोरीनें धनलोलुपनेनेंच केवळ त्या धनिक बाबासाहेबांस आपल्या कहातां आणण्याकरितां ह्या प्रणयपत्रिकांचें जाळें पनरलें असावें. परंतु अखेरी अखेरीचीं पत्रे वाचल्यावर व विशेषतः तें शेवटचें पत्र पाहिल्यावर तिच्या प्रेमाचा उत्कर्ष कसा होत गला व शेवटीं भन्न झालेल्या प्रेमाचा परिस्फोटहि किती भयंकर झाला हें कळलें आणि त्यावरून तिच्या उत्कट प्रेमाची चांगलीच जाणीव झाली.

कस्तुर खरोखरीच असाधारण तरुणी होती. मोहकता आणि प्रणय हीं दोन्ही तिच्या सर्वांगांत नुसतीं खेळत होतीं. आजूबाजूस घडणाऱ्या बऱ्या वाईट गोष्टींची जागृति बाळगून पुन्हा आपल्या योजनेच्या साफल्यकरितां, अंतस्थ वृत्तींची खळबळ उडवून सोडविणाऱ्या परिस्थितींतहि मनाची रियरता ठेवून देणें ही गोष्ट जरा अगदींच अशक्य नाहीं तरी फारच थोड्या माणसांच्या

वाटणीच येते. माझी पक्की खात्री झाली होती की, कस्तुरची मानसिक शक्ती-बळवस्त्र होती, पण त्यांत देखिल जे उदासिनतेचे रगमिश्रण केव्हां केव्हां दिसून येई तेव्हां मी स्वतःशीं त्याच कारणाबद्दल विचार करीत राही. तिच्या उदासिनतेचे कारण मला आतां उमगले.

परंतु बाबासाहेबांशीं अंबूताईंचें लग्न झाल्यावर देखिल ती त्यांच्या घरांत येऊन आपल्या बहिणीच्या सोबतीस झणून राहिली आणि ती देखिल अशारीतीनें कीं मनांत धुमसणाऱ्या द्वेषाग्नीच्या धुराचा देखिल कोणाला संशय येऊं नये अशा प्रकारची शांतता धारण करून ! यावरून तिच्या ठिकाणीं दिसून येणारें गांभीर्य आणि शांतता हीं प्रेमभंगाच्या सुढांनेच उत्पन्न केलेलीं होती हें उघडच झालें.

हें सगळें कोडें मुळींच उलगडतां येण्यासारखे नव्हतें. बाबासाहेबांनां तें दहशतीचें पत्र पूर्वीच गेलें असतांहि त्यांनीं कस्तुरला आपल्या घरांत राहण्यास निमूटपणें परवानगी द्यावी म्हणजे काय ? हें माझ्याप्रमाणें संजीवनलाहि गूढ पडलें. तितकीच आश्चर्याची दुसरी गोष्ट म्हणजे अंबूताईला कस्तुरच्या द्वेषाचा कधीं काळीं सुगावा देखिल लागत नाहीं ! प्रच्छन्नद्वेषी कस्तुरनें आपल्या कूर्मवुद्धीनें खरोखरच दोघांसहि फसविले !

मनोविकार आणि तदुद्भूत कल्पनेच्या लाटा यांतूनच वैषयिक प्रेमाची उत्पत्ति आहे. अरेरे ! ही वरून शांत दिसणारी कोकीळकंठी, हंसगमना सुंदरी, माझ्यावर अलोट प्रेम करीत आहे असें मला वाटलें ! हाय ! शेवटीं ह्या पत्रांनीं मला तो आभास आहे असें निदर्शनास आणून दिले. दिसतानां ती कितीहि गरीब, प्रामाणिक, शांत, निरुपद्रवी, पवित्र आचरणाची अशी दिसली तरी खरोखरच ती खून करणारी कृत्याच होती !

“शांतच काय तें आहे,” हा नाजूक पत्रव्यवहार उघडकिस आश्रयान्या पत्रांच्या ढिगाऱ्यावर पडलेलें वर दिलेलें पत्र झेपें त्या पत्राकडे बोट दाखवून संजीवन म्हणाला, “शांतच सारें आहे ! ही एक विचित्र नवलकथाच आहे ना ! ”

“ तर मग तीच दोषी आहे अस तुझें म्हणणें ? ” मी योगन्या आवाजांत विचारलें. त्यानें भुवयां वक्र करून चेहरा विचारमग्न अमन्याप्रमाणें करा, परंतु माझ्या प्रश्नाला उत्तर दिले नाही.

मध्यतरीच्या ह्या वेळांत मी त्याच्याकडे पाहिलें तों त्याने आपली मान किंचित् उजव्या बाजूकडे वांकवून हनुवटी छातीवर टेकली होती, कपाळाला भोंठ्यां धातल्या होत्या, डोळेहि किंचित् विस्तृत झाले होते आणि एका हाताची बोटे दुसऱ्या हाताच्या बोटांतील आंगठीशीं खेळण्यांत गढून गेलीं होती!

“ आतां पुढें ? ” शेवटीं एकदाचे मी झटलें. “ पुढें काय करावयाचें ? ”

“ पुढें ? पुढें काय ? त्या बाईचें बरें वाईट करण्याचें आतां तुझ्या इच्छेवर अवलंबून आहे. ”

“ माझ्याच कां ? ” मी विचारलें. “ तुझ्या सुद्धां. ”

“ नाही रे बाबा, नाही ! ” माझा हात आपल्या हातांत घेऊन आणि तो प्रेमळपणें दाबून म्हणाला. “ मुळीच नाही. तुझ्या मनांत कसली कालवाकालव सुरू झाली आहे ती मी ओळखतां. साधारण स्त्रियांहून भिन्न, पवित्र आणि प्रामाणिक अशी ती आहे अशी तुंझी आतांपर्यंतची समजूत होती. संसारांत सांगातीण करण्यास—पत्नीपदावर आरुढ करण्यास—योग्य झणून तूं तिला मनापासून निवडलें होतेंस. आणि तुझेंच कां, माझें देखिल अगदीं असेंच मत होतें. तूं तिच्याविषयी ज्या ज्या कल्पना केल्या होत्यास त्या कल्पना अगदीं खऱ्या गोष्टी आहेतस असेत माझ्याहि मनाला वाटत होतें. चेहऱ्यावरून जर मनुष्याचा स्वभाव उघड होत असेल आणि तसा उघड होणारा स्वभाव मानणें योग्य असेल तर मला वाटतें दुष्ट जगाच्या दुर्गंधाचा कस्तुरच्या निर्मळ कायेला अद्याप स्पर्श देखिल झालेला नाही. ती पवित्रच आहे. मुखपरीक्षा शास्त्र मला वांगलेच अच्युत आहे. आणि त्या शास्त्रांतील माझ्या अनुभवावरून विचार करितां इतक्या निर्मळ व नितान्त सुंदर चेहऱ्याच्या ठिकाणीं इतकें दुष्ट खुनशी हृदय मला कधींच आढळून आलेलें नाही. आणि झणूनच, मी आपला सगळ्या शोकांत, तुझ्याप्रमाणेंच, किंबहुना तुझ्याहूनहि अधिक ह्या पत्रांनीं मला बुचकळ्यांत पाडलें आहे. मला आपलें वाटतें की—”

“छ रे !” मी ओरडून त्याला मध्येच आडविलें. “माझा नाही त्यावर विश्वास बसत. संजीवन खरेंच सांगतो तुला; मला हें मुळीच पटत नाही. तिने खून केला—ती खुनी—छ ! मुळीच खोटी गोष्ट—अगदीच असंभवनीय. तो तिचा चेहरा खुनी छानाचा नव्हेच मुळी. तिच्या चेहऱ्यांतच खूनशीपणा नाही. ”

“हः हः ! चेहरे फमवतात बाबा पुढे ल वेळा !” तो शांतपणें हंसून झाला. “फांबाज स्त्री खोट्या गोष्टींवर पांघरूण घालून अशा छिन्नाकीने ती खरी आहेशी भासवील की त कठल्याहि मी म्हणणाऱ्या पट्टेच्या धूर्त पुरुषाला साधणार नाही. मी सांगतो हें लक्ष्यांत घे. तुला पुढेमागे याचा अनुभव येईल.” माझ्या चेहऱ्यांतली चलबिचल पाहून तो म्हणाला.

“आहे—मला ठाऊक आहे— तें कांहीं नवीन लक्ष्यांत घ्यायला नको. पण इतक्याने सुद्धा—असल्या लगंड्या पुराव्याने माझी खात्री होणार नाही ”

“जरा शांत हो ! भल्या गृहस्था ! जरा धीरानें घेशील ?” तो पूर्वीच्या इतक्याच शांतपणें झाला, “कस्तुरवर तूं जितकें प्रेम करीत आहेस, तितकें प्रेम करणाऱ्या कोणत्याहि पुरुषाला आपल्या प्रेमभाजनीभूत स्त्रीविषयी अशा प्रकारचा संशय घेण्याला मन नाहीच तयार होणार ! तें मी जाणतो. तूं मर्द आहेस. ह्या क्षुद्र संकटाच्या भाराखाली छाती वांकवूं नकोस. मर्द हो. मर्दासारखा वाग. ”

“मी हा आहे तयार !” मी निश्चयपूर्वक म्हणालों “पण मी स्पष्ट, उघ. डपणें, कुठेंहि, केव्हांहि, कोणासहि सांगू शकेन की, तिने खून केलेला नाही. ही पत्रें ! होय ! ही पत्रें आहेत खरी. बाबांसाहेबांशी तिचा प्रीतिविषयक पत्र-व्यवहार झाला होता. परंतु बाबांसाहेबांनी शेवटीं तिला सोडून तिच्या बहिणीला वरिलें. पण म्हणून काय झालें ? ह्यांत एवढें असाधारण तें काय झालें ? झालेला प्रणयभंग निमूटपणें सहन करून निर्मलपणें राहणाऱ्या चांगल्या स्त्रिया जगांत नाहीतच की काय ? ”

“आणि तें शेवटचें धमकीचें पत्र ? त्याबद्दल काय ? ”

“वाहवा रे गाजी ! असेल—तें पत्र असलें म्हणून काय झालें ? प्रणय-भंगाने झालेल्या निराशेच्या पहिल्या उसळीसरशीं तिने तें पत्र लिहिलें आहे.

एबहेच फार तर म्हणता येईल. तिने जे शब्द पत्रांत लिहिले आहेत ते तिला आतां स्मरत देखिल नसतील. आणि शिवाय, ती आज इतके दिवस बाबासाहेबांच्याच घरांत राहून, त्यांच्या घरांतील कामकाजावर व नोकर माणसांवर देखरेख करून, इतकेंच केवळ नव्हे, तर बाबासाहेबांच्या सीकपणांत अंबू-ताईच्या गंरहजिरीत त्यांची शुभ्रुषा करून तिनें जो आपला सच्छीलपणा, प्रेमळपणा, व्यक्त केला आहे तो ? तो कोठें जाईल ? तो खुनाच्याच हेतूनें वाटतें ! ”

माझे इतकें आवेशाचें बोलणें ऐकून संजीवनानें काय केलें ? तर नुसता फक्त हांसला ! त्यामुळें मी विरमून गेलों. मलाहि कळून चुकलें कीं माझा बुद्धिवाद तर्कशास्त्रास धरून नव्हता. तरीहि मी तसें न दाखविण्याकरितां महाम म्हणालों !

“ आणि तुझेंहि असेंच मत नाहीं काय ? ”

“ कोण म्हणतो ? माझ मत असें नाहीच मुळीं ! ” त्यानें म्हटलें.

“ तर मग आतां काय करावयाचें बुवा ? ” जरा थांबून मी म्हटलें.

“ तें सर्व तुझ्या स्वाधीन. मी प्रथमच तुला सांगितलें होतें. इतका वाद करून शेवटीं तूं परत त्याच पूर्वपदावर आलास. तुझ्या जागीं दुसरा कोणी असता तर त्यानें काय करावयाचें तें ताबडतोब करून टाकलें असतें. ”

“ काय तें, त्यानें काय केलें असतें ? ” मी उत्सुकतेनें विचारलें.

“ ही सर्व पत्रें घेऊन मी त्या तिथें रचून जाळून टाकण्याचें काम त्यानें प्रथम केलें असतें. ” तो म्हणाला.

अशा प्रकारची कल्पना तो सांगेल असें मला वाटलें नव्हतें. बाकी ही कल्पना माझ्या डोक्यांत प्रथमच आली होती. बरं मी होऊन ती त्याला सुचवावयास तयार नव्हतो. कारण त्यामुळें खरें पाहतां न्याय मिळविण्याचा—खरें शोधून काढण्याचा एक मुख्य महत्वाचा मुद्दा आपण होऊन नाहीसा केल्यासारखा होत होता.

“ तर मग तें काम जर मीच केलें तर तें गुप्त राखशील असें वचन मला देतोस काय ? ” मी चटकन् विचारलें. “ पण ध्यानांत ठेव कीं हें कृत्य बेकायदेशीर—गुन्हाच होत आहे. ”

“मी तुला वचन देतो की, ह्या खोलीतून बाहेर पडतांक्षणीच मी ही पत्रे पाहिल्याचें विसरून जाईन.” असें म्हणून त्यानें आपला हात पुन्हा एकवार माझ्या हातांत दिला. “ह्या बाबतीत तुला फक्त मदत केली पाहिजे एवढेंच मी जाणतो. तूं समजतोस त्याप्रमाणें कस्तुर जर निरपराधी असले तर ही पत्रे जाळून टाकल्यानें कांहीहि होणार नाही. बरें, ती खगेसरीच दोषी असली तर तो गुन्हा कधीहि तिला लपवून ठेवतां येणार नाही. स्त्री कितीहि धूर्त असो नि खऱ्या कांही पचवून टाकतां येणार नाही हे निःसंशय !

‘तर मग हीं पत्रे नाहीशीं करून टाकण्यास तुम्ही कांहीं हरकत नाही ना’ आणि यद्बलचे एक अवाक्षरहि तू बाहेर फोडणार नाहीस ना ?’

“नाही—खोखर नाही. अथवा असे म्हणाला ‘घे-घे बघू—’” सें झणून तो स्वतःच ती इकडे तिकडे अव्यवस्थितपण मगलेंली पत्र गोळा करूं लागला.

“आतां आपणाम मलीच वेळ नसावना नय, नाही तर कोणी तरी पोलीस, अथवा दप्तर कोण दळूच खालून वर येयचा.”

नंतर त्याच्या सूचनेवरून आणि त्याच्याच मदतीने मी तीं सर्व पत्रे गोळा करून त्याचे राई एवढाले तकडे करून फाडून टाकलीं, आणि नंतर ते सर्व एकत्र करून त्यांस काडी ओढून लावली. एकदम चकन् प्रकाश पडला. आणि शेवटी तेथें थोडीशी काळी राख राहिली.

मी ती सर्व राख एकत्र करून तिचें रूड करून बाहेर फेकून देण्याकरित म्हणून खिशांतच घालून ठेवली. आणि ती जागा अगदीं साफसूफ करून इतकी कीं तेथें कागद जाळल्याचा कुठ्याला सुद्धां वास येऊं नये; मग माण-साला उमगण्याचें तर बाजूलाच राहिलें.

अशा रीतीनें सर्व पत्रांची वासलात लावल्यावर आणि त्यांचा मागमूस देखिल नाहीसा करून टाकल्यावर आणि ती तिजोरी पूर्ववत बंद करून देवल्यावर आम्ही दोघेहि खालीं उतरलों; परंतु खालीं गेल्यावर प्रथम पोलिसांना मात्र संजीवनने आपण म्हणजे आम्ही दोघांती काय काय केलें याचा संशय घेतां येणार नाही अशी बहुतेक बनावट हकीगत सांगितली, आणि त्यांचाहि तिच्यावर विश्वास बसला.

प्रकरण १२ वें.

अनपेक्षित भेट.

पूर्वी दहाव्या प्रकरणांत जाहीर झाल्याप्रमाणें कोरोनरची व ज्यूजीची सभा पूर्वस्थळीं नेमलेल्या दिवशीं भरली. आणि लोकहि पूर्वीपेक्षां कितीतरी पटीनें जास्त जमले. शेवटीं पोलिसांस आपापल्या कबरेचें सोटकें घेऊन पुढें सरावें लागलें. माला मजेपासून आतांपर्यंतच्या दरम्यानच्या काळांत वर्तमानपत्रांच्या एडिटरानां भागपले सुपीक मवतून काढल्या अनुमानात्मक गोष्ट बऱ्याच पिकविल्या होत्या; आणि त्याचेंच पुनः पुनः चर्चितचर्चण करून प्रत्येक माणूस सोमसुख असा आतां शेवटचा निकाल ऐकावयास उतावीळ झाला होता.

ह्या रहस्यातला मुख्य चरित्रां मध्ये मी गृहपणजे बाबासाहेबांच्या मृत्यूला कारण झालेली ती विचित्र जखम होय. आणि डॉक्टर लोकांच्या साक्षीत त्या जखमेबद्दल जीं विधानें करण्यांत आलीं होती त्यावरून तर त्या जखमेचें गूढ अधिकच खोल होतें चाललें होते. डॉक्टर नियोगी व मी दोघेहि चकित होऊन गेलों होतो. आम्ही दोघांनीं त्या मुद्यावर कितीतरी पेक्षां चर्चा केली होती, परंतु अशा तऱ्हेची जखम कोणत्या प्रकारच्या शस्त्रानें करतां येईल हें काहीं निश्चितपणें उमगेना.

हल्लीं हल्लीं डॉक्टर नियोगींच्या चर्येत आणि दिनचर्येत बराच फरक पडत असला दिसूं लागला. पाहार्चें तेव्हां ते खिन्न, उदासीन आणि विचारमग्न दिसत. ते झणजे एरवीं पाहिलें तर नेहमीं गडबडीत असावयाचे. त्याचप्रमाणें रोम्यांशीं बोलतानां ते एकदम मुख्य मुद्यासंबंधींच तेवढें बोलत. त्यांचा अलीकडचा पलीकडचा अराळकराळ ऐकून घेत नसत. डॉक्टर लोकांच्या पद्धतीच्या हें काहींस विरुद्धच होतें. कारण मनुष्याच्या सहनशीलतेची कसोटी पाहणारा वैद्यकीसारखा दुसरा कोणताच धंदा नाही. डॉक्टर लोकांना बरपांगी समाधान वृत्ति आणि शांतता धारण करावी लागते. रोगी एकदां का आपलें प्रकृतिमान आणि

रोग उद्भवण्याचें कारण सांगूं लागला कीं पूर्वीं अमुक एका वेळीं अमुक एका ठिकाणीं, अमुक एका प्रकारचें अमुक अमुक पद्धतीनें अमुक वस्तु कशी खाल्ली आणि त्यापासून पुढें परिणाम काय झाला व शेवटीं हा रोग आपणास कसा जडला वगैरे चन्हाट तो सांगोपांग वळूं लागेल, तें धांवतां धांवणार नाही. बरें तें ऐकून न घेतलें तर डॉक्टरनें आपली हकीगत ऐकल्याशिवाय झणजे रोगाचें योग्य निदान केल्याशिवाय औषध दिलें असा रोग्याचा दड समज होऊन बसणार आणि त्यापासून धंदा नीट प्रकारें चालणार नाही. फार प्रसिद्धोला आलेले डॉक्टर असतात ते मग “ डॉ. आतां एवढें पुरे; असे झणून रोग्यांच्या चर्पटपंजरीस आळा घालूं शकतात; परंतु साधारण प्रॅक्टिसीच्या डॉक्टरानें आपलें कागदावर पेन्सिलीचें टोंक ठेवून आणि टेबलावर कोपर टेंकलें, डाव्या हाताच्या तळहातावर मस्तक किंचित कलतें टेंकून आपण ऐकतो आहों असे निदान भासवलें तरी पाहिजे. नाहीतर गिऱ्हाईक बिथरलेंच झणून समजा !

असो, तात्पर्य काय कीं या पद्धतीच्या विरुद्ध वागणूक डॉ. नियोगींची होती कारण ते एक बडे डॉक्टर होते. परंतु त्यांच्या सर्वच वागणुकींत हल्लीं करक दिसूं लागला. त्यांच्या बाहेरच्या विद्वजितसहि हल्लीं बंद पडत चालल्या. ते बाहेर कुठें जाईनातसे झाले. आपल्या क्लबमध्ये मात्र ते बहुशः वारंवार जात. प्रॅक्टिसीकडे त्यांचें दुर्लक्ष होऊं लागलें. झणजे त्यांचें काम मजबूर पडूं लागले. परंतु याचा मला अचंबा वाटूं लागला. मधून त्यांच्या वृत्तींत मला घाबरेपणाचीहि चिन्हें दिसून येऊं लागलीं.

आरंभी सांगितलेली चौकशी सुरू होण्याच्या आघत्या दिवशीं संध्याकाळीं मी सहज त्यांना झटलें कीं तुमची प्रकृति नीट दिसत नाही. त्यावर त्यांनीं शिस्तपणें उत्तर दिलें—

“ नेले बिचारे बाबासाहेब ! मला राहून राहून त्यांच्याबद्दल फार बाईट वाटतें. माझा त्यांचा फारच स्नेह.”

माझीहि अशीच अटकळ होती. एकंदरीत ते आपल्या मित्राच्या मृत्युमुळें उदास झाले होते हेंच खरें असें मी ठरवलें.

दुसऱ्या दिवशी चौकशीच्या वळीं सुरुवातीच्या पूर्वी एक क्षणभरच ते आले आणि माझ्याच शेजारी बसले.

मागील हकीकत कळवून झाल्यावर कोरोनरने पोलीसाला काही पुरावा गोळा केला असल्यास तो पुढे आणावयास सांगितले. स्पष्टपणे नवीन पुरावा असा कोणीच काही पुढे आणला नाही. पण त्या पोलीस इन्स्पेक्टरने पुढे येऊन झटले.

“लोकांसमक्ष सांगता यथ्यासारख असें आम्हापाशीं काहींच नाहीं. अझून चौकशी मात्र कसून चालू आहे.”

या वाक्याने लोकांस अधिकच गूढपणा दिसून आला.

‘‘भरें. डॉक्टरांनी तपासणीचा काही विशेष पुरावा तरी आहे काय?’’ हें वाक्य कानांत पडल्याबरोबर मी डॉक्टर नियोगीकडे वळून पाहिलें, पण त्यांच्याकडे वळून पाहत असतां त्याच बाजूस परंतु फार दूर अंतरावर उभी असलेल्या एका स्त्रीवर माझी नजर गेली. ती मोठ्या आतुरतेने आली होती. तिचे काळजीने काळवंडलेले डोळे कोरोनरकडे लागलेले होते. त्याच्या प्रत्येक शब्दाकडे ती लक्ष देऊन ऐकत होती.

“काही पुरावा नवीन असा आमचेपाशीं नाही. ” पोलीस इन्स्पेक्टरने झटले. क्षणभर शांतता पसरली. प्रत्येक वर्तमानपत्रांतली खरी खोटी विधानें व अनुमानें वाचून व ऐकून उत्कंठेने जमलेल्या लोकांची फारच निराशा झाली. एखादी चटकदारशी साक्ष तरी ऐकावयास सांपडेल अशी त्यांची आशा होती. मग त्यात सत्य असो अगर नसो पण गंमत तरी ऐकावयास मिळावी. परंतु पोलीसच आपला पुरावा गुप्त ठेवीत आहेसें दिसल्याबरोबर त्या केसचे गूढ कमी होण्याच्या ऐवजी अधिकच वाढलें.

शेवटी कोरोनरने स्वतः उठून व ज्युरीस अनुलक्षून भाषण केलें:—
“सद्गृहस्थ हो! एकंदरीत आपण इथपर्यंत घडलेल्या सर्व गोष्टी व लागलेला शोध सर्व काही ऐकून घेतलेच आहे आणि आतां ते बढावून मर्यादाचा मृत्यु कशा प्रकारें घडून आला—खुनशीपणानें किंवा आकस्मिकपणानें याचा

निवाडा तुझास करावयाचा आहे. आतां एकंदर हकीगत लक्षांत घेतां निकाल देणें झणजे विशेष अडचणीचें आहे असे मला वाटत नाही. ही केसच मुळीं भीमगंडीची, रहस्यमय गुंतागुंतांची आहे ही गोष्ट तर खरीच. मग्न इसमास रोग झालेला होता, तो श्रीमंत होता व तो फार दिवस वांचलाहि नमना. त्या गेगामुळें तो फार दिवस वांचणार नाही ही गोष्ट त्याला स्वतः, त्याच्या घरांतील काहीं माणसांना व त्याच्या इष्टमित्रांना पूर्णपणें माहीत होती. इतकें असून त्याचा अंत झाला आहे तो अशा तऱ्हेनें कीं सर्व हकीगतीवरून हा बुध्याच केलेला खून आहे असें गृहीत धरून चाललें असतां आपल्या लक्ष्यांत येईल कीं ह्या खुनी माणसाला-मग तो कोणीहि असो-मयताला लवकर ह्या जगांतून नाहीसें करण्यास फार अगत्याचें वाटलें आहे. तेव्हां त्याला कारणहि तसेंच काहीतरी जबर असलें पाहिजे. कारण त्याला ठाऊक असलें पाहिजे कीं आणखी काहीं महिन्यांची वाट पाहिली तर आपलें काम साधेल पण तितकी वाट पाहाण्याइतका त्याला धीर नव्हता. परन्तु हें कारण शोधून काढण्याचें काम आपलें नव्हें. हा खून आहे किंवा नाही एवढ्याच प्रश्नाचा आपणास निकाल लावावयाचा आहे. जर हा खून आहे असें तुझास वाटत असेल तर तसा निकाल जाहीर करून केस पोलीसच्या स्वाधीन करावी झणजे पुढचा मार्ग पोलीसखातें पाहीलच. ह्या खुणासंबंधी इतर गोष्टींची चर्चा करणें भाइया मजें निरर्थक आहे. तसें करण्याची मुळीच जरूरी नाही. आतां आपल्यासमोर आलेल्या माक्षीदारांच्या जबान्या मी लक्षपूर्वक वाचून पाहिल्या आहेत; आणि त्यांपासून पुष्कळशी माहिती मिळत आहे. विशेषतः डॉ. नियोगी व डॉ. मोहनराव यांच्या साक्षी तर फारच महत्वाच्या आहेत. कारण ते दोघेहि आपल्या घंटांत निष्णात असून शिवाय मयताचे अगदीं खास स्नेही होते. आतां यावर आपण जो निकाल घाल त्यासंबंधी मला एवढेच सांगायचाचें आहे कीं तो निकाल देतांना निरभिराळ्या वर्तमानपत्रांत जीं निरनिराळीं विचित्र विधानें केेली आहेत, व नानाप्रकारचीं अनुमानें काढली आहेत, तिकडे लक्ष देऊन मात्र मनाचा समतोलपणा बाळगून नका; तर निःपक्षपातपणें समोर आहे तशी केस पाहूनच त्याजवर योग्य तो विचार करून आपले स्पष्ट मत लवकर कळवावें.”

हं. कोरोनरचें भाषण चालूं असतां जी निस्तब्धता पसरली होती ती हळूहळू लोकांच्या चुळबुळीनें भंग पावूं लागली. याच वेळीं मी कस्तुरकडे नजर फेंकली; ती पुतळीप्रमाणें निश्चल, निस्तब्ध बसली होती ! तिचें सारें लक्ष्य निकालाकडे लागलें होतें !

ज्यूरीच्या मेंबरांत कुजबूज सुरू झाली: पण ती कोणास ऐकूं येण्यासारखी नव्हती. वर्तमानपत्रांचे रिपोर्टरदेखिल एकमेकांकडे विस्मयानें पाहून नंतर कांहीं बोलूं लागले ! त्यांना विस्मय कशाचा वाटणार ? एकादाहि कॉलम भर-प्याइतकी आज बातमीची “ कॉपी ” मिळाली नाही झणून त्यांची निराशा झाली होती.

ज्यूरीच्या मेंबरांत कुजबूज सुरू झालेली पाहतांच कोरोनरनें हाटलें—

“ काय निकाल द्यावा याबद्दलचा जर आपणास खल करावयाचा असेल तर आपल्या चेबरमध्ये जाऊन खुशाल करावा ”

परन्तु ज्यूरीचें कांहीं तसें मत दिसलें नाही. एकहि मेंबर जाग्यावरून हालला नाही. शेवटीं ज्यूरीच्या फोअरमनने आपला निकाल कळविला—

“ आमचें मत असें आहे कीं मयताचा कोणी तरी एका अथवा अनेक व्यक्तीनीं मिळून खूनच केला आहे. ”

हा निकाल ऐकतक्षणींच मी कस्तुरकडे नजर फेंकली. तिनेंहि त्याच वेळीं चट्कन् मान वळवून चुकून माझ्याकडे पाहिलें. नंतर ती एकदम बाईनें उठली, आणि गर्दीत नाहीशी झाली. तिचा चेहरा बाबरला होता व ओठ तर सुकूनच गेले होत. तिच्या तोंडचे पाणी पळाले होतें.

संजीवन समोरच बसला होता, पण तो त्याच बाजूनें उठून गेला, तेव्हां मला त्याच्याबरोबर बोलावयास मिळालें नाही. जातां जातां त्यानें माझ्याकडे एकदां अर्धपूर्ण दृष्टीनें पाहिलें होतें आणि त्यावरून त्याच्या मनांत त्या वेळीं काय आलें हेंहि मी ताडलें होतें. माझ्याप्रमाणेंच त्याच्याहि मनांत त्या वेळीं तें आझी जाळून टाकलेलें सेफ्मधील पत्र आले होतें यांत मुळीच शंका नाही.

त्याच दिवशीं रात्रीं सुमारे नऊ वाजतां मी डॉ. नियोगीच्या डिस्पेन्सरी-मधून माझ्या घरीं यावयास निघालों होतो तोंच रस्त्यांत माझ्यामागे मला

संजीवनची शीळ ऐकू आली. तो माझ्याकडे येत होता. आझी दोघेहि बरोबरच आत गेली. नंतर मी दिवा लावला आणि दोघेहि खुर्चीवर बसलो. आंगाला आळसाचे आळेपिळे देत संजीवन झणाला—

“ क्षणागणिक ह्या खुनानं रहस्य गूढतर होत चाललें आहे बुवा ! ”

“ कसे तें ? ” मी विचारलें

“ मी आज खाली गांवदवीकडे गेलों होतो, ” तो संदिग्धपणें झणाला; “ वास्तविक मी माझ्या ऑफिसांत जायचा निकाल एकल्याबरोबर, तो तिकडे न जाता खाली जावेंसे वाटलें झणून लगेंच गिरगावच्या ट्रॅमन तिकडे गेलों. ”

“ बरें, मग ? कांहीं नवीन विशेष ? ” मी विचारलें.

“ आहे, नवीन आहे आणि विशेषहि आहे. एक दोन गोष्टींची भर पडली. ”

“ कोणत्या म्या बुवा ! ऐकूं या तरी ! ” मी झटलें.

“ अहं ! तेवढे मात्र विचारूं नको. त्या अद्याप गृहीत धरलेल्या आहेत. म्यांची सत्यता जेव्हां अगोदर माझ्या मनाला पुरती पटेल, तेव्हां मग त्या तुला सविस्तर सांगेन. तोंपर्यंत जरा दम धर. मला माझ्या मनाप्रमाणें पुढें शोध सुरू करावयाचा आहे. ”

त्याला काय दिसलें तें त्याचा मला न कळविण्याचा इरादा कां असावा हें मला कळेना. मला मात्र त्याबद्दल वाईट वाटलें. कारण एवढी तेवढी सर्व हकीगत तो मला कळवीत आला होता, आझी एकमेकांपासून गुप्त असें कांहीं ठेवलेच नव्हतें. आणि आज मात्र एवढीच गोष्ट तो मला कां कळवीत नाही ? मला याचें कांहीं कारण समजेना.

“ पण या केसमध्ये आपण एकमेकांपासून कांहीं लपवून न ठेवलेलें बरें नाही का ? ” मी झटलें.

“ माफ कर ! मोहन ! माझी आपली अशी समजूत आहे की, आपले बेत, अगोदरच बाहेर फोडले तर आपल्या इच्छेप्रमाणें मग तें तडीस जात नाहीत, तेव्हां मला तूं पुनः पुन्हा ‘ नाही सांगत ’ झणावयास लावूं नको ! ”

“ संजीवन, संजीवन, पाहा बरें ! मला देखिल तुला असेंच कांहीं तरी सांगून तें कस्तुरचें पत्र दाखविण्याचें टाळतां आलें असतें, परंतु आपणा

दोघांचें उद्दिष्ट एकच आहे हें मी आणून मी तें तुझ्याकडे दिलें ना ? ”
मी काकुळतीनें विचारलें.

“ आणि तसें केलेंस तें ठीकच केलेस ! ”

“ तें कसे काय ? ”

“ कारण तें मला पाहावयास मिळाले आणि मला पूर्वीचे कांहीं चुकीचे ग्रह अजीबात आतां बदलून गेले. आणि शोधाचा मार्गहि आतां मला त्यामुळे बदलला लागला. ”

“ शोधाचा मार्ग बदलला झालेस ? ”

“ होय. ”

“ पण अजून कस्तुर त्या मार्गात आहेच ना ? ”

“ तसेंच काहीं निव्वळ झालां येत नाही. ”

मी त्याच्या तोंडाकडे पाहिले. त्याच्या चेहऱ्यावरून तो गूढ उकळण्यांत गढून गेला होता. त्याच्या चेहऱ्यावरून त्याच्या अंतस्थ विचाराबद्दल कोणालाहि नक्की अनुमान करतां यावयाचें नाहीं. या वेळीं तर तो मला खरें सांगतो अशी कांहीं तरी सांगून खऱ्या गोष्टीचा मला सुगावा लागूं नये झालेच असेल नावें सांगून फसवो आहे यांचा उलगडा मला होईना. तो घु होता, अनुमानें बसविण्याची त्याची बुद्धिमत्ता असाधारण होती. रहस्य आपल्या मित्रापासून लपवून ठेवण्यांत जो दमदारपणा लो त्याच्या ठिकाणीं विलक्षण होता हें सर्व मला ठाऊक होतें. तथापि आयुध्याशीं ज्याचा संबंध जडला आहे त्याच्याबद्दलचा आपणाला लो सुगावा त्यानें माझ्यापासून लपवून ठेवावा हें मला कसेसेंच वाटलें. त्या खरोखरच जर कांहीं नवीन गोष्टीचा सुगावा लागला असेल तर तो त्यानें मला सांगणें इष्ट होतें, नव्हे तो जाणून घेण्याचा माझा हक्क होता.

“ खुनी माणसाबद्दलचा तुझा ठरलेला ग्रह बदलला आहे काय ? ” मी मध्येच प्रश्न केला.

“ तसें मुळीच नाहीं. ” आपली सिगार पेटवीत तो झाला, “ तसें कसें होईल ? आझी जाळलेलें पत्र विसरून चालेल काय ? ”

“ तर मग मत्सरानेंच हें खुनाचे कृत्य घडलें आहे—तिनेच—”

“ छे-छे-मत्सर नव्हे-मत्सरानें नव्हे. ” तो माझे भाषण मध्येच थांबवून झणाला. “ मला कळून आलेल्या हकीगतीवरून ते कृत्य केवळ मत्सरानें घडलेलें नाही. ”

“ तर मग द्वेषानें ? ”

“ नाही-द्वेषानेंहि नव्हे. ”

“ तर मग कोणत्या हेतूने ? ”

“ हं. तें मला अद्याप ठरवितां येत नाही. ” अंमळशाने तो झणाला. सिंगारच्या मुखावरून चाललेल्या धुगांच्या वेटाळ्यांवर त्याची नजर ठरली होती “ थोड्याच दिवसांत कोणत्या हेतूने ते मी तुला सांगू शकेन. ”

“ मला तूं आपल्या मदतीला घेवील ना ? मी कांहीं तुझ्या बाहेर नाही. ”

“ नाही, तसें मात्र आतां मला करतां येणार नाही. तुझी अझूनहि त्या कस्तुरवर प्रीति आहे. क्षमा कर, मला तुला मदतनीस घेतां येणार नाही. ”

मी एक उसासा टाकला. तो झणाला तें अक्षरशः खरें होतें. तिला देवीप्र-
णे समजून माझ्या हृदयाच्या देवालयांत मी तिची मूर्ति स्थापन केली होती
चाहि आरंभिली होती. मी तिचा उपासक बनलों होतो धंद्यात
णें, धनसंपत्ति जमविणें वगैरे माझे सर्व व्यवहार तिच्याचकरितां—

कीकरितां चालले होते. नंतर ह्या नवीन खुनाच्या चौकशीत पडल्या-
जी प्रणयपत्रें माझ्या दुर्दैवानें माझ्या मजरेस पडलीं तीं समग्र वाचून
यावर तरां माझी प्रणयसेवा मला सकलंक आहेसी भासूं लागली, तरी
यावर माझ्या उपास्य देवतेचा इतका परिणाम झाला होता कीं तो कलंक
गे अनुकूल विचारांच्या जलानें क्षणोक्षणीं धुवून पुसून टाकूं लागलों व तिच्या
वरची माझी प्रीती किंचितहि कमी होऊं दिली नाही. प्रत्यक्ष प्रेमापेक्षां
गतायुष्यांतील प्रणयाची स्मृतिच अधिक सुखकारक असते.

मी उत्तरादाखल झणून कांहीं बोलणार इतक्यांत दार उघडलें आणि माझा
नोकर आंत आला आणि झणाला—

“ कोणी बाई भेटावयाला आली आहे. ”

“ बाई ! ” आम्ही दोघेहि एकदमच उद्गारलों.

“ होब, जी. ” असें ह्मणून त्यानें माझ्या कानांत भेटावयास आलेल्या व्यक्तीचे नांव सांगितलें. त्यामुळें संजीवन जावयास निघाला. संजीवननें भेटावयास कोण आलें ते ताडलें असावें.

“ बस्स्. मी आतां जातो ” तो उठून ह्मणाला. “ तिने मला इथें बसलेला पाहतां नये. हें बघ, तुला जें कांही मी सांगितले आहे तें ह्या बाईला मात्र कळतां नये एवढें बरीक लक्षांत ठेव. खरोखरच आतां तर पूर्वीचें सर्व रूप पालटलें आहे ह्या केसचें. पण आतां आम्हाला उमगलें ह्याच्याहून अति विस्मयकारक, गूढतम व भयंकर भाग तो पुढेच आहे हें ध्यानांत धरून जपून वाग ह्मणजे झालें. मी जमलें तर उद्यां भेटेनच ! ”

कानांत सांगितलेंलें नांव ऐकून मी आधींच आश्चर्यचकित होऊन गेलो होतो. कारण अशा वेळी मला तिची गांठ घेणें ह्मणजे अगदी तिरस्काराई वाटत होतें. तशात संजीवनची ही बजावणी ऐकून तर मी गर्भगळितच झालों.

प्रकरण १३ वें.

“ आल्ये आपली सहजच ! ”

स्व जीवन मला इशारा देऊन निघून गेला आणि थोड्याच वेळांत हिरेवी शाल व पांढरें शुभ्र पातळ नेसलेली कस्तुर आत आली.

आंत येण्याबरोबरच तिने सुरवात केली—

“ अशा अवेळी आपणास भेटण्यास आल्याबद्दल क्षमा होईल ना ? वास्तविक ही भेटावयास येण्याची वेळ नव्हे, पण आल्ये झालं आपली. ”

मी तिला बसावयास सांगितले, पण न बसतां ती माझ्याच खुर्ची शेजारच्या दुसऱ्या खुर्चीला धरून उभी राहिली.

मी तिच्याकडे नजर फेकली. तिचे काळेभोर पाणीदार डोळे खोल गेले होते. नेहमी लुशलुशीत दिसणारे गुलाबी गाळ फिकट झाले होते. आणि तिच्या गोंडस हातावरचें बाळसेंहि निघून गेले होतें.

“ कां—आज कोणीकडे अशी एकटीच ? ” मी विचारले.

“ मला एकटीला यावयाला का या मुंबई शहरांत कोणाची भीती आली आहे ? ” येण्याचें कारण सांगण्याचें टाळले.

“ कांहीं नवीन सांगण्यासारखें आहे काय ? ”

“ नाही कांही तसं विशेष. आल्ये झाले आपली मी सहजच. हल्लीं दोन दिवस आपण त्या बाजूस फिंकलांत देखिल नाहीं. त्यामुळे मला या गुंतागुंतींत सांपडल्यामुळे कुठली झक मारली आणि ताईच्या घरीं मी येऊन राहिल्ये असें मला वाटूं लागलें आहे. ”

“ झाली खरी बुवा जरा हयगय आमच्या हातून. ” मी ह्मणालों. “ तथापि हयगय अशी नव्हेच कांहीं. कारण ह्या विचित्र प्रसंगानें अगोदरच माझे डोकें ठिकाणावर नव्हतें; आणि तशांत मागे रेंगाळत राहिलेल्या किर्येक निकडी-

च्या केसी पाहतायच्या होत्या. हल्लीं डॉक्टर नियोगी जरा अस्वस्थ आहेत. तेव्हां त्यांचेहि काम मलाच करावें लागत आहे. ”

“ नियोगी ! ” भीतिजनक स्वरात ती पुटपुट शि. तो स्वर माझ्या कानास जरा चमत्कारिकच लागला. “ डॉक्टर नियोगीचा सहवास सुटण्यासारखा नाही काय ? ” तिने विनवणीच्या स्वरांने माझ्याकडे पाहत विचारलें.

“ कां बरं ? ” मी आश्चर्यचकित होऊन विचारलें. पूर्वी डॉ. नियोगीनीं हि अनेक वेळ कस्तुरविषयी मला दिलेली इशारात मला याच वेळीं नेमकी आठवली. या दोघांचे असें वैमनस्य कां हें मला समजेना.

“ कारण मला देतां येणार नाही. ” माझ्या टेबलावर असलेल्या सर्जरीच्या पुस्तकांतील डायग्रॅम्सकडे नुसती नजर फिरवीत ती उत्तरली. बोलतांना तिच्या भुवेंचा किंचित वक्र होऊन तिरस्कार दर्शवीत होत्या. “ कारण काय हें मला सांगतां येणार नाही. पण त्याच्या सहवासात आपण राहूं नये अशी माझी विनंति आपणास आहे. ”

“ पण, हें पाहा !—हें मत तुझें एकटीचंच बरं कां ? डॉ. नियोगी ह्याणजे बाणेदार वर्तनाचा, वजनदार, अब्रूदार गृहस्थ आणि एवढ्या अफाट मुंबई शहरांत पहिल्या प्रतीचा डॉक्टर असें सर्वांचे प्रामाणिक मत आहे. ”

“ मग मी कुठें नाहीं ह्याणत्ये. एखादा राजाचें ऐश्वर्य भोगीत असल, पण अंतःकरणानें तो तुरुंगांतील गुन्हेगाराइनाचाच दोष असूं शकेल. ”

मी थोडासा हासलो. सर्वच नाहीं तरी बहुतेक माझी प्रगति ज्याच्यावर अवलंबून त्याच्यापासून अलग राहण्यास मला कस्तुर सांगत होती, हें उघड आहे. आणि असें का बरें ? मला वाटले, हिचा पूर्वतिहास सर्व त्या गृहस्थास माहीत असल्यामुळे न जाणों, तो एखाद्या वेळीं ती सर्व आपली हकीगत माझ्याकडे बोलून जाईल, या भीतीनें हिची ही सर्व खटपट असावी.

“ संदिग्ध सूचना संशयोत्पादक असतात, ” मी म्हटले. “ नियोगीशीं मी कटकून कां बागावें हें मला नाहीच कां सांगतां येणार ? ”

“अहं, नाही. मी सांगितलं तर स्त्रीजातीवरील स्वार्थाचा—आपमतर्लबी पणाचा ठराविक दोषारोप आपण मजवर कराल.” माझ्याकडे अविचलित नजर लावून ती ह्मणाली.

तिच्याकडे पाहिलं ह्मणजे मलाच की काय, कोणालाहि अशीच भूल पडावी; कीं स्वर्गीय देवता जर खून करूं शक्तील तरच हिच्या ठिकाणीं खुनशीपणा असल्याचा संशय ध्यावा. अगदीं निर्व्याज, निर्मळ, सौंदर्य तें ! किती सरळ, आणि किती मोहक ! तथापि तिच्यामागें सारखे भीतीचें भूत लागावें तशी तिची वागणूक ! त्या क्षणों मात्र आपल्या पूर्वीच्या गोष्टी छपविण्याचा प्रयत्न करण्याच्या तयारींत ती होती. नियोगीवरील माझा अढळ विश्वास आपल्या स्वतःच्या गतगोष्टीचें गुपित बाहेर फोडण्यांत परिणत होईल हेंच तिच्या अंतःकरणाला बंवीत होतें.

“नाहीं. तसं तुला वाटत असेल तर तें चुकीचें आहे. यांत तुझा कांहीं स्वार्थ असेल अशी मला मुळीं शंकाच आलेली नाही; ” मी ह्मणालों. “तूं जें काहीं मला सांगशील तें सर्व माझ्या हिताकरितां असें मी समजलों. आतां तरी सांगशील का ? ”

“मला—मला—आणखी कांहीं अधिक सांगतां येण्यासारखें नाही.”

“पण कां तें ? ”

“कारण, उघडपणें शाबीती होण्याजोगा स्पष्ट पुरावा आपल्यापाशीं असल्या-शिवाय एखाद्यावर एकाद्या गुन्ह्याचा आरोप कुणालाहि कसा बाई करतां येईल तरी ? ” त्याच बुकाचीं पाने चाळीत ती ह्मणाली.

“मला नाही समजलं तू काय ह्मणालीस ते ? ” मी गोंधळून विचारलें.

“त्यांत समजायचं तें काय ? सध्यां मजपाशीं असलेली माहिती अपुरती आहे; परंतु जेव्हां पुरती माहिती माझ्याजबळ होईल व जेव्हां तीच सर्व मी उघडकीस आणीन; तेव्हां तरी कृपा करून आपण त्यांचा सहवास तोडावा.”

“सध्यां तुला नुसंती अंदेशां ओंहे ह्मणत्येस ? ”

“होय, तसंच ह्मणाना ! ”

“ पण कसेली ती ? ”

“ अशा एका गोष्टीची मला अंदेशा आली आहे की पुढें ती ऐकण्याबरोबर आपल्या अंगावर शहारे उभे राहतील व ती ऐकत असता शरीराची हालचाल करण्यास, श्वासोच्छ्वास देखिल घेण्यास आपण खात्रीने विसराल ! ”

आमची नजरेला नजर भिडली. मघांपासून दोघाचीहि चुकवाचुकव चालली होती. हा नंजरेचा खेळ कांहीं मारू आहे. ह्या खेपेस मात्र मला तिच्या नजरेंत माझ्याविषयीची कळकळ स्पष्ट—अगदी स्पष्ट प्रतिबिंबित झालेली दिसली. हिचा रोंख अशा कोणत्या गुप्त गोष्टीवर असावा ? आणि हें माझ्या भोंवतीं सारेंच गुपिताचे जाळेंच पसरलेले ! हें काय प्रकरण तरी ?

“ खरोखर, मला तूं घोंटाळ्यांत घालते आहेस, ” हासण्याचें मिष करून मी झणालों; “ खरोखरच तर मग डॉ. नियोगी इतका भयंकर आहे असें झणतेस तूं ? ”

“ झणजे, माझ्या सांगण्याची अझूनहि शंकाच घ्यावी ना ? माझ्यांत आपणाला असें वाईट तरी काय दिसते की आपणाला माझ्या प्रत्येक सांगण्याची शंका यावी ? देवा शपथ ! मी आपणाम विनवून सांगतें ना की आपण त्याची संगत सोडावी, कल्याणाकरितां सोडावी. ”

“ तसें नव्हे, मला तुझ्याबद्दल शंका येत नाही. परंतु तुझे हें बोलणें भारीच विलक्षण वाटतें बुवा ! ”

“ विलक्षण दिसत असेल तर दिसो बापडें; पण एक दिवशी आणि तेंहि लवकरच—हातच्या कांकणास आरसे नकोत कांहीं—एक दिवस मी सांगते आहे या शब्दाची आपणास प्रचीती येईल; या रात्रीची, या माझ्या येण्याची आपणास आठवण होईल. ”

“ झणजे ? तूं झणतेस तरी काय ? ”

“ मी झणतें काय ? मी—झणतें कीं ज्याच्यावर आपण पूर्ण भरंवसा ठेवून स्वस्थ राहिलां आहांत—जी उशी थंडगार भासते आहे झणून आपण आराम

घेत पडला आहांत,—ती उशी नसून सापाचे वेंटाळं आहे—तो माणूस तुमच्या नाशाला टपला आहे हें तुमच्या लवकरच अनुभवास येईल. सशयानें का पाहतां ?—हो खात्रीनेच येईल. ”

“ तो माझ्याच नाशाला टपला आहे—तुझ्या नाही ना टपलेला ? ”

“ होय, तो माझ्या देखिल नाशासाठीं टपलेला आहे. ”

हा कबुली जबाब मात्र खरोखर खरा होता. त्याबद्दल मला मुळींच शंका नव्हती; परंतु ह्या दोघांमध्ये हें वैर कसे ? हें गूढ मला उकलत नव्हतें. डॉ. नियोगीचा व कस्तुरचा मूळपासूनचा परिचयच नाही. तथापि डॉक्टर नियोगी व बाबा साहेब हे मात्र एकमेकांचे खरे स्नेही. तेव्हा कस्तुरचा बाबासाहेबांशी झालेला प्रणयव्यवहार बाबासाहेबांकडूनच डॉक्टर मजकुरांस समजला असावा. कदाचित् ह्या जुळत आलेल्या संबंधांत डॉ. मजकुरांनींच खो घातला असल, आणि असेंच जर असेल तर ह्यांच्या वैराचें हें गूढ उकलणें अवघड नव्हतें.

तिच्याकडे पाहत मी बसलो असतां हे व अशा प्रकारचे विचार माझ्या डोक्यांत येऊन गेले. तिचे रिकामे हात पुस्तके चाळण्याचा अथवा कलम-दानावरील पेन घेऊन तें पुन्हा जागच्या जागी ठेवण्याचा रिकामपणाचा व्यवसाय मधून मधून करीतच होते.

“ डॉ. नियोगीशीं तुझे भांडणबिंडण झालें आहे काय ? ” मी विचारलें.

“ भांडण ? काय बाई विचारणें तरी ? त्यांच्याशी भांडण्याचें माझें काय नडलें आहे ? ” ती स्वतःशीच बोलल्यासारखे ह्मणाली. एखाद्या विचारलेल्या भेदक प्रश्नाच्या उत्तराची उडवाउडवी करण्याची समयसूचकता तिच्या ठिकाणी अप्रतिम होती.

“ पण त्यांची तुझी थोडी तरी ओळख होती ना ? ”

“ ओळख—ओळख होती. कारण बाबासाहेबांकडे तो वारंवार येत असेच. परंतु मूळपासूनच मला त्याचा तिटकारा. ”

“ अंबुताईना त्याचा तिटकारा नव्हता. बाबासाहेबांचा—तिच्या नवऱ्याचा तो पक्का दोस्त. ”

“ तिचें तसचें आहे तें. बाबासाहेबांच्या मित्रांविषयीं तिला कसलीहि शंका येत नसे. बाबासाहेबांचा मित्र झाला कीं त्याच्याबद्दल हिलाहि कांहीं वादें नये. नवऱ्याचे स्नेह झाले झणून काय झालं ! सर्वच कांहीं सारखे नसतात.”

“ पण खुद्द बाबासाहेबांच्याच बाबतींत तुझ्या ताई अखेरी अखेरीस हलगर्जीपणा कशा दाखवूं लागल्या! हें मला कांहीं केल्या कळत नाही. ”

“ मला या सान्या गोष्टी ठाऊक आहेत, पण आज सांगतां येण्यासारख्या नाहीत. माझ्या ताईचें गुह्य मी आजच बाहेर फोडणें सुरक्षितपणाचें नाही. परंतु खरी गोष्ट काय ती मी जाणून आहे, आणि ती जेव्हा जगजाहीर होईल तेव्हां आजच्याप्रमाणें—जग तिला दोषी, ठरविणार नाही अशी माझी खात्री आहे. तिचा तसाच कांहीं हेतु होता. ”

“ नवरा आजारी असतांना गावांत फिरण्याचा हेतु ? ” म. उद्गारला. “ हेतु असेल तर कामाला! त्रासून वेळ घालविण्याचा ! आणखी दुसरा कोणता हेतु असावयाचा आहे ? आणि तेहि एका अर्थीं खरेंच आहे. जेव्हा जेव्हां असा हा जरठ-तरुण संबंध येतो तेव्हां तेव्हा असाच प्रकार घडावयाचा. देशावर काय किंवा कोंकणांत काय; मुंबई शहरांत काय अथवा खेड्यांत काय; मनुष्य स्वभाव एकच. नवरा बायकोच्या वयात अंतर असलें तर आवडीनिवडींत व स्वभावांत अंतर हें पडावयाचेंच; आणि स्वभावात अंतर झणजेच फूट. ही फूट मग भरून निघते -- ”

पुढेंच शब्द मी उच्चारले नाहीत—ते उच्चारणे योग्य नव्हतें. ती स्तब्ध होती. तिनें नजर आपल्या पायाच्या आंगठ्याकडे लावली होती. आपल्या ताईची कड घेण्याचा झालेला विपरीत परिणाम बघून ती अस्वस्थ झाली होती

“ आपले दोघांचे विचार असेच बाहेर यावेत, झणजे तें बरें असतं; झणून मी झणत्यें कीं आपलं झणणं खरं आहे. मला देखिल तें पटतें. खरोखरच पुरुषापेक्षा बांयको अधिकांत अधिक दहावर्षांहून अधिक लहान नसावी. विकारी मनानें उतावळेपणाने केलेली प्रीति चिरस्थायी असेलच असें नाही; तो वेळो-वेळीं बदलूं शकते. शिवाय आझा बायकाना दुसऱ्यांकडून वाखाणणी करून

वेणें इतकें सुखकर वाटते कीं त्याच्याच करितां कित्येक स्त्रियांची सारखा धडपड सुरू असते. बायकांना लोकांचे स्वतःविषयीचें मनोगत बहुधा तेव्हांच ताडतां येतें. ह्याणूनच वृद्धाशीं लग्न करणाऱ्या स्त्रीचे मन पूर्वीच परिपक्व व सुनिश्चित झालेंलें नसलें तर खात्रीनें तें तिचें पाऊल केव्हां आणि कसे घसरेल हें सांगतां येणार नाही. अशी स्त्री आपल्या वृद्ध पतीबरोबर आयुष्य घालवित असतां तिच्या त्या आयुष्यकमाकडे पाहून कोणी सद्धानुभूतिपूर्वक आश्चर्य व्यक्त केल्यास तिचें मन हेलकावे खाऊं लागतें. अशा स्थितीत तिनें आपला आयुष्याची मर्यादा वांकडें पाऊल न टाकतां कंठली तरी तिनें खूप मिळविली असेंच ह्याणवें लागतें. ”

हें भाषण बोलतांना तिच्या आवाजांत एक प्रकारची कळकळ दिसत होती. आणि तिच्या भाषणावरून तिच्या मनावर वहिणीबद्दलच्या काळजीचें दडपण किती पडलें होतें हेहि दिसून येत होतें. तिच्या अंतरंगांतील स्वभावसमुच्चयाचे पृथक्करण करण्याचे माझे सर्व यत्न फुटक गेले होते. या वेळीं मात्र बोलताना तिचा प्रयत्न आपल्या ताईवरचा वैवाहिक स्थितीतील दोष धुवून काढण्याचा होता. हा खून घडून येण्याच्यापूर्वी तिनें एकवार असाच प्रयत्न केला होता; परंतु तसें करण्याचा तिनें हेतु मात्र कळविला नव्हता.

“ आम्हां बायकांचे आरंभीच चुकतें, ” ती पुढें ह्याली. “ लग्नांत नवऱ्याला नारायण स्वरूपी झटला कीं आम्ही त्याला खरोखरच सदोदित नारायण स्वरूपी मानूं लागतो. आम्हाला तो लक्ष्मीस्वरूपी मानीत असतो कीं नाही तें पुरुषांनाच माहीत. ” या वेळीं तिनें माझ्याकडे एक तीक्ष्ण कटाक्ष फेंकला. “ आणि एकवार पतीला नारायण स्वरूपी मानल्यावर त्याच्या ठिकाणीं असोन वा नसोन पण सर्व सद्गुणैश्वर्यसंपन्न आपला पति आहे अशा सात्विक हिंदु स्त्री भावना धरून बसते. मला वाटतें सर्व सद्गुणांचा आरोप आपल्या पतीवर करण्यांत हिंदु स्त्री एक प्रकारची चूक करीत असते. आपणाला माझें ह्याणणें खरं वाढो वा खोटं वाटो, परंतु मला तर वाटतं कीं आम्ही हिंदु स्त्रियांनीं देखिल आपल्या पतीच्या ठिकाणचे गुणदोष पूर्वीच ओळखून त्याच्या ठिकाणचे जे

मद्गुण दिसतील तेवढ्यांतच समाधान मानून दोष घालविण्याचा आपल्यापरी प्रयत्न सुरू ठेवणें हेंच अधिक श्रेयस्कर. उगीच नसलेले देखिल गुण त्याच्यांत आहेत; अशी वृथा कल्पना करून मग एखादे वेळीं निराश होण्यांत फायदा कोणता ? ”

“ खरंच ते, ” मी तिचे तें तत्त्वज्ञान ऐकून हांसून ह्मणालों, “ असें होईल तर स्त्री जातीचे पुढचे बरेच क्लेश वांचतील. पतीच्या ठिकाणीं अढळ निष्ठा हा पतिव्रतेचा बहुमोल अलंकार आहे. तथापि स्त्री जी आपल्या नवऱ्याला सर्व गुणैश्वर्यसंपन्न समजते तें कांहीं तिच्या नवऱ्याच्या ठिकाणच्या अस्युत्कट प्रीतीचेच केवळ द्योतक नसावें. मी स्पष्ट बोलतो ह्मणून राग येण्याचें कारण नाही; मला वाटतें स्त्रियांच्या ठिकाणीं पोकळ डौल मिरविण्याची जी एक हौस असते तिचाच हा परिणाम असला पाहिजे. ही पोकळ डौल मिरविण्याची हौस जशी बाह्य आचरणांत तशी अंतःस्थ विचारांत देखिल असते. ह्या वृथाभिमानामुळेच ती आपल्या पतीच्या ठिकाणीं पुरुषजातीला भूषणभूत ह्मणून जे कांहीं मद्गुण आहेत तेवढे सर्व असल्याचे दर्शविते. आणि त्याचा हेतु हा कीं अशा प्रकारच्या नवऱ्याची आपण वायको असा मान आपल्या लोकांकडून मिळावा ” माझे बोलणें सुरू असता मी तिच्याकडे मधूनमधून बघीत होतोच. माझे बोलणें पडत होतें अमेच बाह्य मुद्रेवरून तरी मला त्या वेळीं वाटलें.

“ होय, खरच गडे, मला दिखिल अगदीं असेंच वाटतें. ” तोंडावर बलेंच हस्त आणून परंतु श्वास सोडून व गांभीर्यानें ती ह्मणाली. “ पदरी पडलें नि पवित्र झालें; खऱ्या आर्य स्त्रीनें विवाहानें आपल्या पतीशीं बद्ध झाल्यावर तो आहे त्याच स्थितींत आपल्याला पूर्णपणें अनुरूप आहे असें समाधान मानण्यांतच शोभा आहे. त्याच्या ठिकाणचे दोष हळूहळू जपून दूर करण्यांत ती खटपट करणारच. पण जरी दुर्दैवानें दोष दूर न होतां ते अधिक वाढले, जरी लोक त्याला हिणवूं लागले, त्याची निर्भत्सना होऊं लागली, तरी— तरी देखिल आपलें मन चढूं न देतां आपल्या पतिदेवाच्या ठिकाणीं निःसीम निष्ठा ठेवणें हेंच आमचें हिंदु स्त्रियांचें—मग आझांस आधुनिक शिक्षण मिळावेलें असो वा नसो—कर्तव्य. जर आझी पति प्रथमच सकलगुणांनीं युक्त आहे असें

मानलें तर पुढें ती समजूत खोटी झाल्यावर निष्ठित कमजोरपणा येईल. तेव्हा प्रथमच काल्पनिक समजूत होऊं न देणें बरें—”

“अशा प्रकारचीं मते बनविणारीं कुमारीका स्वतः तरी सहजासहजीं फसणार नाही. ” तिचें शेवटचें वाक्य पुरें होण्याच्या अगोदरच मी खोंचून ह्मटले.

“मी—मी नाहीच फसणार, ” ती माझी खोंच ओळखून ह्मणाली. “मी नाहीच फसायची. सर्व सद्गुणांनीं युक्त असे मी आपणास मुळीं मानीतच नाही. खऱ्या प्रेमाचे घटक सर्वत्र सारख्याच स्वरूपाचे असतात. त्यांचीं एकमेकांस ओळख पटते. हा प्रेमाचा मोबदला आहे. पण मोबदला हा शब्दच मेला वाईट ! ही प्रेमाची प्रतिक्रिया आहे ह्मणावं पाहिजे तर. दोन अंतःकरणे आपले रुचि-स्वभाव, आवडनिवड इत्यादि अंगोपांगासहित एकमेकांशीं जुळलीं की बाहेरच्या शरीरांचे मळतच नाहीसे होतें. बाहेरची शरीरें ही जगाला देहाचे भिन्नत्व दाखविण्याचीं लोकांक साधनें. दोन मनाचे एकीकरण होऊन तो दोन प्रेमसरितांचा प्रवाह एक होण्याकरितां वाढत वाढत जात असता आतां संगम होणार तोंच—तोंच—”

तिला जोराचा हुंदका आला, डोळे पाण्यानें भरून आले कंठ रुद्ध झाला व तिने हात हमाल चटकन् डोळ्याला धरला आणि माझ्याकडे मान पाठमोरी फिरवून मटकन् खालीं बाकावर बसली. आतापर्यंत ती उभी राहून बोलत असता मी पुनः तिला बसावयास सांगावयास विमरलोंच होतो. हा आकस्मिक प्रकार बघून मलाहि वाईट वाटलें.

“काय ? तोंच काय झालें ? ” मी घाईनें विचारलें.

“तोंच काय ते माझ्याचकडून का बदविण्याचे मनांत आहे ! सांगतें तर. तोंच हा पोलीस तपासाचा खेळखंडोबा सुरू झाला. हा—हा खुनाचा पर्वत आढ येऊन त्याने ते दोन प्रवास पुन्हा परतवून लावले. तसें नव्हे—” ती आपले वाक्य सुधारीत स्फुंदत स्फुंदतच बोलूं लागली. “त्यांतल्या एक प्रवाहाची दिशा कायमच होती व अद्याप आहे; पण दुसरा प्रवाह मात्र आपली दिशा फिरवून बळगें घेऊं लागला आहे. ”

“काय-वळणें घेऊं लागला आहे?” मला न समजल्यासारखे करून मी ह्मणालो.

“हाय !” ती अधिकच उसळी देऊन ह्मणाली “आपण मनमोकळेपणानें बोलावें आणि मी ऐकावं इतकी माझ्यात अद्यापदिखिल आपल्या दृष्टीनें पात्रता आली नाही. आपण मला दूर करण्याचा—ढकल्याचा—विसरून जाण्याचा प्रयत्न करीत आहां, असें मला खात्रीनें वाटतें.” तिने आरंभी येतनिंच आमच्या दोघांशिवाय आसपास कोणी नाही ही खात्री करून घेतली असतां हि ती इकडे तिकडे भित्रेपणाने पाहात बोलत होती.

पुनः एकवार हातरुमालानें डोळे पुसून झाल्यावर ती पूर्ववत् बसल्या बसल्याच माझ्याकडे तोंड करून कुठल्याहि वस्तूकडे अद्भुतपणे वेड्यासारखी पाहात राहिली. तिचा चेहरा उदासीन आणि चिंताक्रांत झाला होता. अशा सुंदर निर्विकार स्वरूपाला खुनशी अंतःकरणाची सांगड असेल असें मलाच कां—प्रत्यक्ष चित्रगुप्ताला देखिल वाटले नजरे. चित्रगुप्ताला ! परंतु स्त्रियाच्या सौंदर्यानें पुरुषाच्या पौरुषाला गोग गगाईचा मवाळपणा देऊन पौरुषाला मानीमोल करून टाकलें आहे. ह्या जगांत तरी काय ? स्त्रियाच्या सौंदर्यानें आणि मानभावीपणानेंच राज्याची उलथापालथ आणि इतिहासाची उलटामुलट केली आहे. आणि पुरुषाचा मर्दपणा तरी कुठवर ? खंबीर पुरुष देखिल स्त्रियाच्या चुंबनानें हुरळून जाणारें, हाताच्या स्पर्शबरोबर मारूं लागणारें आणि दोनच अश्रूंच्या प्रवाहाबरोबर विरघळून वाहून जा. मातीचें कळसूत्री बाहुले नव्हे काय ? कैकेयीच्या दशावर विचाऱ्या दशावाला पुत्रप्रेमाला आचवावें लागले ! संभार्जीसारखा सिंह तुळशीपुढें माऊ राच्या पिलासारखा भोंवतीं भोंवतीच फिरूं लागतो ! बलाढ्य सैमसन्धी दशा डेलिप्लाच्या डोळ्यांतल्या अश्रूंनी काय केली हें मिस्टन्चे Sonson Agonist वाचणाऱ्यांस सांगावयास नको. आणि आनंदीबाई प्रेमळ नव्हती तर ती क्रूर होती असे अमूनहि जरी राघोबादादा पेशवे असते आणि त्यांच्या वाचनांत येतें तर काय गत होती त्याचा वाचकांनींच विचार करावा. मग तो इतिहास मुलांकरिता ह्मणून गोष्टीरूप लिहिलेला असे की वॉलेजांतल्या निद्या-कीकरिता निबंधरूप असो. गर्भाशयाच्या पिशवीबरोबर कारस्थानीपणाची

पिशवीहि ब्रह्मादेवाने स्त्रियांच्या उदरांत घालून ठेविली असली पाहिजे. आणि प्रत्येक स्त्री जरी राजघराण्यांत पडली नसल्यामुळे राज्याची उलथापालथ करू शकत नाही तरी प्रेमाच्या प्रांतांत शिरल्याबरोबर ती देखिल नटी बनून कारस्थानाची सूत्रे चाळवावयास लागतेच लागते.

मला या वेळीं मी त्या रात्री वाचून फाडून टाकलेल्या पत्रांची आठवण झाली. ती आपले गुपित मजपासून दडवीत होती. बाबासाहेबांच्या इस्टेटीची मालकीण होण्याच्या तिच्या इच्छेच्या आढ तिचीच बहीण आली होती. बाबासाहेबांना जर असल्या धमक्या तिने दिल्या होत्या; तर अंबुताईबद्दल तिच्या मनांत कांहीच किमिष नसावे हे तरी कितपत संभवनीय आहे ? असे असूनहि जेव्हां पाहावे तेव्हां ती आपल्या बहिणांच्या दोषांवरच पांघरूण घालण्यास तयार ! यांतलीच गोट्ट काय ती मला कळत नव्हता.

“ माझे प्रेम कमी होत आहे असे तुला तरी कां वाटते ? ” बोलावयास कांहीच न सुचल्यावरून मी हाटले.

“ काय सांगू मी ? ” ती अडखळत झगली. “ कां वाटते ते मला कस येईल ? पण मला मात्र पुढच्या भवितव्याची काळी छाया एवढीपासून लागली आहे. संसाराच्या सागरावर तरंगणाऱ्या दोन प्रगयनौका एकमेकां-
ां येऊन सांगड जुळवीत असता झंझावात सुरू होऊन त्याने त्यांना दुभाग-
ाऱ्यामुळे त्या एकमेकांपासून हेलकावत दूर होऊ लागल्या आहेत. त्यातली एक तर ओरवा करून राहण्यासाठी अशक्त असल्यामुळे ती आता एखाद्या खडकावर आपटून फुटते की काय याचाहि नेम नाही ! ”

ती बोलली ते खरे होते. स्त्रीप्रेमांत दाक्षिण्य आणि चाणक्षपणा कमोलीच असतो. पुरुषांचे लटकें प्रेम त्यांना फसवू शकणार नाही.

तिच्या मुद्दाम येण्याचा हेतु शेवटीं मला उमगला. माझे हृदय तिने ओळखिले होते. आणि माझ्या मनांतली चलबिचल ओळखून ते पुनः स्थिर करण्याकरितांच ती या वेळीं आली होती. मात्र कां आलीस झणून विचारल्यावर तिने

“ आल्ये आपली अशीच ” असें स्वभाववास अनुसरून पहिलें उत्तर दिलें. एवढेच !

तिला येऊन फार वेळ कांहीं झाला नव्हता. गिरगांवाकडे जाणाऱ्या ट्राम-गाड्या सारख्या चिंकार भरून चालल्या होत्या. ती जाण्याकरितां उठली तेव्हा मीहि उठलों. तिला पोचवें त असतां मी द्याटलें---

“ त्या दिवशींच्या प्रसंगानें उगीच घाबरून जाण्याचें कारण नाही. तो प्रसंग, ती रात्र विसरून जावें हें बरें अं: ? ”

“ विसरून जाऊं ! ” तिनें निराशेनें खालीं पाहतात परंतु जोरानें विचारलें.
“ ती रात्र विसरून जाईन ? ती रात्र—तो प्रसंग विसरणें अशक्यच ! ”

प्रकरण १४ वें.

आणखी एक विचित्र प्रकार !

हळूहळू वसंतऋतूला सुरवात झाली. थोडथोडा उकाडा होऊं लागला. आईस-क्रीम, कुलपी मन्डईचे साद ऐकू येऊं लागले. अझूनहि खुनाच्या खटल्याचा निकाल लागेना. पोलीसचा शोध निष्फळ झाला. लोकांनाहि हें एक रहस्य होऊन राहिलें. संजीवननें आपल्यापरी निराळाच तपास चालविला होता; गुप्तपोलीसहि गंगाराम व इतर नोकरचाकर यांच्या पाळतीवर होतेच. तथापि कशाचाच उपयोग झाला नाही. गंगाराम जो एकाएकी नाहीसा झाला तो त्याच्या भावाच्या आजारीपणामुळें असें शेवटी उघडकीस आलें. खरा खुनी कोण आणि दुधारी सुरीनें व्हावी तशी जखम मयताच्या कुशीत कशी झाली याची कांहीं फोड झाली नाही.

माझी स्वतःची तर आताशी फारच त्रेधा उडत होती. प्रथम सरदी झाली असें डॉक्टर नियोगीकडून लिहून आलें होतें, पण त्यांचाहि सीकपणा आज जवळ जवळ एक महिनापर्यंत लांबला होता. त्यामुळें ते बोरीवलीच्या बंगल्यावरच असत. ते मुबईत आलेच नाहींत ह्मणून मला रात्रंदिवस कशी जरा सुद्धा फुरसत नसे धरें संजीवनहि मला हल्ली बरेच दिवसांत दिसला नाहीं. त्याचा भागीदार बाहेर गेल्यामुळें दुकानांत त्यालाच स्वतःला देखरेखी-करितां जावें लागे. रविवारी केव्हां तरी माझ्या नजरेस तो पडे.

मी कदाचित् त्याचेकडे खुनाची गोष्ट काढलीच तर त्याने तत्काळ भुंवया चढवून, मुद्रा विचारी करून, शीळ घालीत सुस्कारा टाकावा आणि शेवटी सांगावें की आपल्या आटोऱ्याच्या बाहेर ती केस गेली. एक दोन वेळां त्यानें कस्तुरचें नांव काढलें होतें; पण त्यामुळें मला स्वतःला वाईट वाटेल ह्मणूनच असावें त्यानें उघड असें कांहींच सांगितलें नाहीं. तो धिम्म्या स्वभावाचा असल्यामुळें त्यानें अद्याप त्या केसचा पिच्छा सोडला नसावा असें मला वाटे.

त्याला कदाचित कांदी नवीन माहितीहि मिळाली असेल; पण मला मात्र त्याने कांदीच कळू दिले नाही. “ हें मोठे गूढच आहे ” असे त्याने वारंवार मज-पाशीं ह्याणावे एवढेच.

कस्तूरलाहि मी हल्ली भेटलो नाही. कस्तूर हल्ली आपल्या एका मावसबहिणीच्या घरी राहत होती. तिच्याच घरी खून झाला त्या रात्री अंबुताई गेली होती, बाबासाहेबांच्या घरांतील सामानसुमान सर्व बाहेर काढून ते भाड्याने घावयास तयार केले होते. अंबुताईला स्वस्थतेकरितां ह्याणून वाड्याच्या मावशीने बोलावून नेले होते.

मी मात्र मोठ्याच पेचांत सांपडलों होतो. वाचक ! माझे कस्तूरवर खरे-खरे—प्राणापलीकडे प्रेम होते. परंतु—परंतु त्या बाबासाहेबांस पाठविलेले ते तिच्याच हातचें पत्र ना ? तर मग ती मी समजतो तितकी पवित्र नव्हती. खास—आपल्या भाषणावरून भासविते तितकी ती सुशील नमावी. मनाने तरी तिने प्रथम बाबासाहेबास आपला पति मानिले होतेच की नाही ? तिच्या अतःकरणांत द्वेषाभीचा वणवा पेटत होता.

याचकरितां मी हल्ली तिला भेटण्याचें बंद केले होते. जेव्हां जेव्हां मला कस्तूरची आणि तिच्या माझ्या मधून मधून घडून आलल्या थोड्याशा सह-वासांतल्या गोष्टींची आठवण होई; तेव्हा तेव्हां कसले ना कसले काम काढून त्यांत वेळ घालवावा व त्या गोष्टी विमरण्याचा मी प्रयत्न करावा. प्रेमभंग झालेल्या प्रणयीजनांचें असेच असतें. डॉक्टर लोकांचें—विशेषकरून अविवाहित डॉक्टरांचें आयुष्य मोठे रहस्यमय असते अनेक प्रकारच्या स्वभावाच्या माणसांशी त्यांस वागणें भाग पडल्यामुळे एका ना एका मार्गाने तरी त्यांची फमणूक होतेच. लोकांच्या मजीवर अवलंबून असणारा डॉक्टरीसारखा दुसरा कोणताहि धंदा नाही. आपले कळू राखून धरणे हें डॉक्टरांचे मुख्य कर्तव्य असतें. रोगी लोकांत अविवाहित प्रौढ कुमारिका असल्या आणि डॉक्टरहि जर का अविवाहित असला, तर केवळ उत्साह जाणण्याकरितां ह्याणून उच्चारलेला एखादा शब्द मुद्दाम ह्याणून न उच्चारल्यामुळे स्वतः डॉक्टर विचारा

विसरून जातो, परंतु त्याचा भलताच अर्थ करून ह्या आजकालच्या कादंबऱ्या नाटके वाचून प्रणयी बनलेल्या कुमारिका त्यांतच प्रणयाचें बीज शोधून त्याचा वृक्ष करून वाढवित असतात. त्यांना त्यांतच एक प्रकारचा आनंद वाटत असतो. बरें, ह्मणून फाजील गंभीरपणा आणि मितभाषीपणा धरून बसावें म्हटलें तरी कांही रोग्यांची मर्जी खप्पा होतेच होते. तेव्हा थोड्या सहवासानें प्रत्येकाचा स्वभाव ओळखून त्याप्रमाणें वागणूक करणे डॉक्टरास भाग पडतें. कारण खूप अथवा नाखूप होऊन गेलेलें प्रत्येक गिऱ्हाईक आणखी पन्नास रोग्यांस पाठवील अथवा परतवील हें खास ! तथापि ही भीती आपल्या इकडल्यापेक्षां तिकडे युरोपांतल्या राष्ट्रांतच फार. तितकी सामाजिक शिथिलता अजून इकडे सुरू झाली नसल्यामुळे असे प्रसंग क्वचितच घडून येतात. तिकडे तर अशा कांहीं बायका असतात कीं डॉक्टरला बोलावणें म्हणजे एक करमणुकीचें साधनच असें त्यांस वाटतें; इतकेच नव्हे तर मर्जीस येईल तेव्हां आजारीपणाचें ढोंग करून डॉक्टरला बोलावणें पाठवून गप्पासप्पा करणें हें आपलें त्यांचें नेहमींच चालू असतें.

आतांपर्यंत घडलेली ही जी विचित्र कथाप्रसंगाची परंपरा मी तुम्हास सांगितली, त्यांत वाचक हो ! असत्याचा लेशहि नाही. पुढें आतां जें कांही मी तुम्हांस आश्चर्यानें थक होऊन जाण्यासारखें सांगणार आहे तेंहि सर्व खरें खरें घडलेलें आहे. ह्या साऱ्या माझ्या आयुष्यांतल्या गुह्य गोष्टी मी तुमच्यावर पूर्ण विश्वास ठेवून तुम्हास गुप्तपणें सांगत आहे. त्यांत मी कांहीं तुम्हापासून चोरूनहि ठेवणार नाही, कीं कशास तिखटमीठ लावूनहि सांगत नाही; जे जसें घडलें तसेंच मी तुम्हास सांगत चाललों आहे. विलायतची परीक्षा पास होऊन आल्यामुळे, डॉक्टर नियोगींचा सहकारी बनल्यामुळे व कांहीं आंगच्या बऱ्या-वाईट गुणामुळे जरी मला लोक नामांकित डॉक्टरांत गणू लागत होते तरी मी कांहीं कोणी असाधारण धन्वंतरी नव्हतों. माझ्यासारखे नव्हे माझ्याहून हुषारीनें व अनुभवानें श्रेष्ठ असे असंख्यत डॉक्टर मुंबई शहरांत पडून गेले होते. तथापि आमच्या या इहलोकींच्या थोड्याशा जीवितावधींत आमच्या धंद्यांत आम्हास यशापयशाचे वांटेकरी करणारी, आमच्या सुखदुःखाचीं सूत्रें हातांत

धरून आम्हाला बाहुल्यांप्रमाणे नाचविणारी एकादी कोणी तरी खीच असते—
एकादी यःकश्चित खी !

तिने त्या दिवशींच्या भाषणांत सांगितल्याप्रमाणे खरोखरच आमच्या दोषांच्या जीवित--नौका दोन बाजूस वाहून जात होत्या; त्यांचा संगम घडून येण्यापूर्वीच त्यांस आपापली दिशा बदलावी लागत होती; अथवा तिचेच धावणें खरें मानलें तर मीच तिचा नाद सोडून देऊं लागलों होतो.

मे महिन्याचा रविवार. सकाळींच मी आर्मचेअरवर नुकताच आलेला अयु-
र्वेदाचा अंक चाळीत बसलों होतो. रविवारी काय ती थोडीबहुत विश्रांति
मला मिळालीच तर मिळावयाची. पण आज देखिल ती मला मिळावयाची
नव्हती. माझा नोकर आंत आला. श्रीमती सरस्वतीबाई ढगे यांचा माणूस
आपल्या धनिणीचें आमंत्रण घेऊन आला होता. या वेळीं बाहेर जाणें अगदीं
माझ्या जिवावर आलें होते. परंतु श्री. सरस्वतीबाई ह्या डॉ. नियोगींच्या
महत्वाच्या पेशंट्पैकी एक; तेव्हां जाण्याचें टाळणें कांहीं शक्यच नव्हतें. ती
नेहमींचीच आजारी असावयाची. तिचें बोलावणें आलें कीं खुद्द डॉ. नियोगी
देखिल बाकी सर्व केसीस् बाजूला ठेवून तिकडे जावयाचेच. तेव्हां मी निमूट-
पणें कपडे करून तिकडेच गेलों.

तिला पाहण्याबरोबर मला केस जरा अवघडच दिसली. आणि बाईच्या
सीकपणांत प्रथम पासूनच डॉक्टरसाहेब स्वतः त्यांना तपासीत असल्यामुळें
प्रकृतींत एकाएकीं झालेला बिघाड मला समजण्यासारखा नव्हता. ही विधवा-
बाई एका खानदानीच्या श्रीमंत घराण्यांतील असून हिच्या ओळखीनें डॉक्टर
साहेबांस आरंभीं आरंभीं बरेच रोगी मिळाले होते. सुमारें दोन तास मी तेथें
बसून राहिलों. परंतु एकंदर चिन्ह कांहीं ठीक दिसना. तेव्हां बाईची रजा
घेऊन मला डॉ. साहेबांच्या बंगल्यावर बोरीवलीस जाणेंच इष्ट जाहले. कारण
बाईची उपेक्षा करतां येण्यासारखी नव्हती. माझ्या मनांतील हा बेत मी बाईस
कळविल्यावर त्याहि खूप झालेल्या दिसल्या. तेव्हां रात्री दहा वाजेपर्यंत येनों
असें सांगून मी बोरीवलीस जाण्यास निघालों.

डॉक्टरसाहेबाचा बंगला उत्तम होता. डॉक्टरांच्या रोजच्या कटकटीस कंटाळून जाणाऱ्या डॉक्टरास कांही दिवस विथांति घ्यावयास योग्य अशाच हवाऱरी ठिकाणी तो बांधला होता. मुंबईच्या त्रासाच्या वस्तीस कंटाळल्यावर अशा खंडगांवांला एकात स्थळीं राहण्यांत फारच मौज अमते. मी या ठिकाणीं पूर्वी कारणपारत्वे अनेकवार आलों होतो. ह्याणूनच मी आंत गेल्याबरोबर नोकरांनै त्या वेळीं वंद असलेला डॉक्टर नियोगींचा बसावयाच्या खोलीचा दरवाजा उघडून दिला.

“ डॉक्टरसाहेब आंत आहेत. आपण आल्याची वंदी मी त्यांस देतो ” असे ह्याणून तो निघून गेला. मी त्या खोलीत एकटाच राहिलों. ही खोली प्रशस्त दिवाणखान्याच्या मागच्या बाजूस होती. मी समोरील खिडकीकडे गेलों. पलीकडे लहानसा बर्गचा होता. तिकडे जातांना डॉक्टरसाहेबांच्या टेबलावर माझी नजर गेली. टेबलावर एक कोरा कागद पडला होता. त्याच्यावर कांही बिरकून टाकलेलें मला दिसलें. ह्याणून मग मी मुद्दाम तेथें जाऊन वांकून पाहिलें, तो काय साराच विचित्र प्रकार !

कारण त्या कागदाच्या शेजारी मी स्वतः डॉक्टरास पूर्वी पाठविलेलें एक पत्र पडलें होतें. आणि त्या कोऱ्या कागदावर माझ्या अक्षरासारखे हुंहुंब अक्षर काढण्याची प्रॅक्टिस चालली होती. वऱ्याच ओळी माझ्याच अक्षरासारख्या अक्षराच्या दिसत होत्या.

माझ्या अक्षरांतील विशिष्ट खुब्या बरोबर ओळखून त्याच वळविण्याचा प्रयत्न केलेला स्पष्ट दिसला; पण हें एवढें कशाकरितां ?

मी खालीं वांकलों आणि तीं अक्षरें किती काळजीपूर्वक वळविलीं होती, तें पाहूं लागलों. तोंच शेजारच्या दिवाणखान्यांतून एका स्त्रीचा शब्द माझ्या कानीं आला. त्याबरोबर दिवाणखान्याच्या भिंती शेजारी जाऊन त्या खोलींतून कानोसा घेऊं लागलों. कारण डॉ. नियोगींच्या घरांत बायको माणूस कोणी नव्हतें, हें मला ठाऊक होतें.

मला वाटलें, कोणी तरी स्त्रीरोगी भेटावयास आलें असावें. पणु पुढे तर तीं दोघेहि एकमेकांशीं भांडत असावीं असें वाटूं लागलें. प्रथम प्रथम दोघां-

चाहि स्वर हळें होता, त्यामुळे ती काय बोलत होती हें समजत नव्हतें तथापि पुढें पुढें तो स्वर वाढत चालला व शेवटीं तर एखादे बेड बाहेर फुट त्यामुळेच जशी कांहीं भीती वाढून त्या स्त्रीनें किंकाळल्यासारखे केलें.

“ समजलें ! समजलें बरं मला सारं कारस्थान आतां ! ” ती स्त्री ओरडून झणाली, माझा विश्वासघात केला आहेस तूं ; भेकड कुठला ! स्वतःला पुरुष झणवतोस ? स्त्रीचा आत्मा कसायाला विकणारा भेकड स्वतःला पुरुष मानतो !

“ तोंड आटोप ! ” हे घोसऱ्या व बसक्या आवाजाचें परंतु धमकीनें व रागाने जोरांत उच्चारलेले शब्द डॉक्टर नियोगींच्या तोंडचे होते, हें मी तेव्हांच ओळखलें. “ कोणी ऐकेल एकादे ! हा गोष्टीच्या गुप्तपणावरच तुझा सुरक्षित पणा आहे हें विसरूं नकोस. ”

“ राहूं या ! मी खरं तेंच सांगणार. ” ती करारी स्वानें झणाली.

“ हरकत नाही ! ” डॉ. नियोगी हांसत तिरस्कारानें झणाले. “ खरं सांग आणि स्वताचा सत्यानाश करून ध्यावयास तयार हो ! ”

प्रकरण १५ वें.

नवी माहिती.

ह्या आंत चाललेल्या गडबडीने डॉक्टरसाहेबांच्या चेहऱ्यांत बराच फाक घडवून आणला होता; कारण बाहेर येतांच माझी व त्यांची दृष्टादृष्ट होतांच त्यांचा चेहरा आणखी अधिक शरमत्यासारखा दिसला.

“एका माथेफिरू माणसाला मी तपासीत होतो ” डॉ० साहेब आपल्या नेहमीच्या समयसूचकनेने बोलले. आंत चाललेला प्रकार माझ्या लक्षांत आला की काय हेहि त्याला पाहावयाचे होते. तेव्हां ते झगले “ही एक माथेफिरू बाई आहे. तिला बंदीत ठेवावी असे तिच्या माणसांचे मत आहे. तथापि सर्जिकल टावर लिहिण्यास जी जी कारणे लागतात तितकीं अद्याप हिच्या वेडेपणांत दिसत नाहीत. त्या खोलीतून आपण ऐकलेच असेल आमचे चाललेले संभाषण ? ” इतके विचारून डॉ० साहेबांनी चष्म्यातून आपली तीक्ष्ण नजर मजवर भेदकपणे रोंखली.

“मला कांही ध्वनि-झणजे बोलत असल्यासारखे आवाज ऐकू आले खरे ! पण स्पष्ट शब्द कांही समजले नाहीत. ” मी मुद्दामच खोटें उत्तर दिलें. कारण माझ्या कानांत पडलेले भाषण इतके विचित्र होते कीं तें मी ऐकले झणून त्यांस सांगणें योग्य नव्हतें.

पहिल्या प्रश्नांत मला इतके तपासल्यावर डॉक्टरसाहेबांस धीर चढून ते पुढे झणतात—“मैंदूच्या बिघडाबिघडीने वेडावलेल्या इतर स्त्रीरोग्यांप्रमाणेच हिलाहि आपणास तपासणाऱ्या डॉक्टराची चीड येते व भीतीहि वाटते. हिला मी झणजे कोणी राक्षस आहे असे वाटते. ” डॉ० थोडेसे हंसून पुढे झणतात “हिच्या बरोबर आणखी एकदोन माणसे होती झणून बरे; नाही तर हिने आतांच माझे नाक ओरबडले असतें. माझ्या नाकावरच हिचा सारा रोंख होता ” इतके झणून डॉक्टर मागे रेलून मनमुराद हांसले. त्या त्यांच्या हांसण्यामुळे त्यांचा मनमोकळेपणा दृष्टोत्पत्तीस येऊन माझ्या मनांत बरील संभा-

पण ऐकून उठलेल्या अनेक शंकाहि बहुतेक नाहींशा होत गेल्या. तथापि त्या अजीबात नाहींशा झाल्या नाहींत. माझ्या जागीं तुझी असतां तरी देखिल त्या नाहींशा झाल्या नसत्या. त्याला कारणहि तसेच होतें. कारण ते शब्द एका स्त्रीचे व डॉक्टर नियोगीचेच केवळ नव्हते; तर त्या स्त्रीचा आवाज माझ्या परिचयाचा होता. परिचयाचा शब्द परिचित माणसाम तेव्हांच ओळखता येतो. मी ऐकलेला आवाज माझ्या समजुतीप्रमाणे तर माझ्या कस्तुरचाच होता. व याबद्दल मला शंका नव्हती !

तथापि याबद्दल उगाच संशय व्यक्त करून डॉक्टरसाहेबास अगोदरच सावध करून ठेवणें उचित नव्हतें. या गोष्टीचा छेडा मागून लावला पाहिजे असा निश्चय करून मी ज्या कामासाठी आलो होतो तें बोलणें काढिलें आणि डॉक्टरसाहेबांचें मत घेऊन मी संध्याकाळीं मुंबईस गेलों.

डॉक्टरसाहेबाच्या बिन्हाडी त्यांच्या सैपाक्यानें आणून दिलेला चढा घेत असतां मी डॉक्टरसाहेबांशीं वेड्या माणसाच्या अनेक प्रकारच्या खोड्याविषयी बोलत होतो. पण डॉक्टरसाहेबांनीं कांहीं या विषयांत विशेषसें लक्ष घातले नाहीं. त्यांच्या तुटक उत्तरावरून त्यांना त्या वेळीं त्या विषयावरील बोलणें रुचत नसावेंसें वाटलें आणि त्याचा निरोप घेऊन बाहेर पडत असतानाची त्यांची वागणूक तर फारच चमत्कारिक दिसली ! डॉक्टर ह्मणजे जरासे तन्हेवाईकच होतें. त्यांची तब्येतीची तक्रार, लहरी स्वभाव वगैरे सर्व कांहीं मला ठाऊक होतें. परंतु या वेळचा प्रकार काहीं निराळाच होता. दवाखान्यांत ते मरदीतापाच्या सीकपणामुळें येत नव्हते; परंतु तसे बिन्ह कांहीं मला उमगले नाहीं—सीकपणा असलाच तर तो सदीतापाचा खास नसून दुसरा कांही तरी असला पाहिजे असें माझें मत ठाम ठरलें.

रविवारी संध्याकाळीं मुंबईला येणाऱ्या गाड्या अगदीं गर्दीच्या असतात. बाहेरून येणारीं उतारू माणसे, त्यांतच शनिवार रविवारच्या सुटींत आसपासच्या आपआपल्या गांवीं गेलेले सरकारी नोकर, व आठवड्याच्या रजेनें बाहेर टिूप करून येणारे लोक वगैरे लोकांनीं रविवारच्या गाड्या चिकार भरलेल्या अस-

तात. आजच्या रविवारीहि असाच प्रकार होता. बोरीवली स्टेशनवर गाडी आली, त्या वेळी मला स्टेशनवर येऊन पोचावयास जगासा. विळंब झाल्यामुळे माझी घाई झाली होती. बोरीवली स्टेशन कांहीं मोठेसे नाही. पण नेहमीच्या मानाने पाहता आज गर्दीहि बरीच होती. मुंबईतील लोकल गाड्यांना नेहमी फिरणारे व निर्ढावलेले पॅसेजर थर्डक्लासचे तिकिट काढून अगर तिकीटहि न काढतां एकदम सेकंडक्लासमध्ये बसणारे बरेच असतात. मी घाईघाईने जाऊन एका सेकंडक्लासच्या डब्यात जाऊन बसत आहे तोच माझ्याच डब्याकडे चुकून धांव घेणाऱ्या एका स्त्रीकडे माझी नजर गेली. आपली चूक लक्षात येताच ती तिथून परतून स्त्रीकंपार्टमेंटकडे वळली. तथापि तत्पूर्वी मात्र तिला पाहून मला कसेसेच झाले. ती भीतीने गांगरून गेल्यासारखी दिसली. तिची छाती श्वास लागल्याप्रमाणे खालीवर होत होती. दिमण्यात ती जरी सौंदर्यमय नव्हती तरी कुरूपहि नव्हती. जाता जाता तिने चटकन् माझ्याकडे पाहिले आणि ते माझ्या लक्षांत येतांच तिने आपली मान फिरवून खाली घातली आणि तिथून निसटली.

त्याच क्षणी माझ्या डोक्यांत असा एक विचार येऊन गेला की मी तिला पूर्वी कधीतरी पाहिली असावी. कोठे व कोणत्या स्थितीत तें मला नक्की आठवेना. बोलण्यास तयार झाल्यासारखे दिसणारे तें ओंठ, तो काहीसा फिकट चेहरा, गालाच्या खळग्या, अति काळेभोर डोळे ही सर्व अगदी पूर्वी मला पाहिल्याप्रमाणे वाटली. मी सुमारे अर्धा तासपर्यंत डोके खाजवून पाहिले, परंतु मला कांहीं स्मरण होईना. कदाचित् मी तिला सरकारी हॉस्पिटलात पाहिले असेल. कारण मुंबईसारख्या अफाट शहरांतील जगो दवाखान्यात डॉक्टरच्या डोक्याखालून इतकी माणसे जातात की त्यांतील एकाद्याची आठवण राहणे शक्य नसते. रस्त्यांत कित्येक लोकांनी मला नमस्कार करून अगर मला शेक-हँड करून आभार मानले आहेत; पण मला त्यांना पाहिल्याचें देखिल आठवत नाही. आजारी असतांना दहा पंधरा दिवस आथरुणावर पडल्यावर दाढी वगैरे वाढून शरीरात व चेहऱ्यांत पडलेल्या फरकामुळे तोच माणूस सुधारून बरा झाल्यानंतर कांही दिवसांनी नीटनेटक्या पोषाखांत भेटला असतां त्याची

खरोखर एकाएकी ओळख पटणे शक्य नसते हें बऱ्याच जणास कळत नाही. त्याचप्रमाणे केम सुटून अस्ताव्यस्त पडलेले, चेहरा काळवंडलेला, डोळे खोल-वटलेले अशा प्रकारची एकादो आजारी स्त्री माफ बरी होऊन ती कांहीं दिवसांनी सुंदर पोषाखांत जाताना दिसली तर तिला औषध देऊन बरा करणाऱ्या खुद्द डॉक्टरासच तिला ओळखण्याची मात्रा चालणार नाही. आणीबाणीच्या वेळी अव्यत आजाराने कृश होऊन आंथरुणांत भगमळपणे पडणारी स्त्री राणी असो वा तिची दासी असो, दोघो मारल्याच दिसतात.

जाण्यापूर्वी तिने एकदोनदा माझ्याकडे मधून मधून माझी नजर चुकवून आपण पूर्वी पाहिलेल्या माणसास ओळखण्याकरिता जसे पाहतो तसेहि तिने पाहिले होते, व तिच्या उडणाऱ्या धादलीत माझ्याशी बोलण्याची तिला इच्छा झाली होती हेहि मी ओळखले होते. कदाचित् दवाखान्यांत आलेल्या श्रीमंत स्त्रा रोग्याची ती संविक्ता असेल ! कोण असेल ? फीमेलवार्डमध्ये अशा कितीतरी स्त्रिया आमच्या रोज बघण्यांत यावयाच्या.

मी गाडीत बसून गाडी चालू झाल्यानंतर मात्र त्या स्त्रीबद्दलचे विचार थोड्याच वेळात माझ्या डोक्यांतून निघून गेले व बोरीवली येथील डॉ. नियोगींच्या बगल्यातील त्या रहस्यमय सभापणाचा प्रकार मला आठवला. मी विचार करता करता ती बोलणारी स्त्री कस्तुरच होती असें मला ठामपणे वाटं लागले.

एकाद्या माणसाचें लक्ष एकाच विषयाकडे लागलेलें असलें तर व्यवहारांत दाखल त्याला तद्विषयकच संबध असलेल्या सर्व गोष्टी दिसतास. समजा की, एखाद्या दिवशीं तुमच्यापासून फार दूर असलेल्या तुमच्या निकट स्नेह्यासंबंधी विचार तुमच्या मनात धोळत आहेत. कित्येक वर्षे तुम्ही त्याला पाहिलेलें नाहीं. मोठ्या शहराच्या रस्त्यांतून तुम्ही चाललां असतां दर घटकेस शेंकडों लोक तुमच्या कुशीनें चालले आहेत. चटकन विजेच्या कळीसारखा एखादा माणूस तुमच्या समोरून तुमच्या देखत गदींत मिसळून निघून जातो; आणि आश्चर्य असें की त्याच्या सर्व अवयवांचें साम्य तुमच्या दूरच्या स्नेह्याशीं अगदीं

तंतोतंत जुळते ! तथापि तुझाला त्या व्यक्तीला तुमच्या स्नेह्याच्या नांवाने हांक मारण्यास धैर्य होत नाही. कारण तो त्या वेळी त्या ठिकाणी येणे शक्य नाही हे तुझाला पूर्णपणे ठाऊक असते व तो माणूस तुमचा स्नेही नव्हे हेहि तुम्ही जाणतच असता. थोड्या वेळांत पुनः एखादा तसाच दुसरा माणूस दिसतो, पुनः तुमची निराशा होते; तासाभन्याने पुनः एखादा अगदीं हुबेहुब तुमचा मित्रच असा तिसरा माणूस तुम्हाला भेटतो ! असा प्रकार घडलेला तुमच्या अनुभवाचा असेल ! हा मेंदूचा खेळ ह्याणावयाचा कीं काय ? आपल्याला तर घुवा काहीं कळत नाही. ह्याचा उलगडा करणारे मानसशास्त्रवेत्ते पाहिजे. तसा करोत बापडे !

माझी स्थिति अशीच कांहीशी झाली होती. अगोदरपासूनच माझ्या मनांत कस्तुर विषयीचे विचार घोळत असल्यामुळे त्या दिवशीं ऐकू येणाऱ्या शब्दांपैकीं बहुतेक कस्तुरच्या शब्दांसारखे वाटत. ह्याणूनच बोरीवली येथील डॉक्टर नियोगीच्या बंगल्यांत ऐकलेला स्त्रीचा शब्द तो खरोखरच कस्तुरचा कीं काय असा मला भास झाला. ह्याजे माझ्या मेंदूचा खेळ ! अशी शंका आतां जोकावू लागली. कसें असलें तरी कस्तुरप्रमाणेंच त्या स्त्रीनें देखिल डॉक्टर नियोगी-बद्दल तिरस्कार व्यक्त केला होता. आणि नियोगीनी तर तिची हेटाळणी करून आणि कठोरतेनें तिच्या ह्याणण्यांतील प्रत्येक शब्दांची अवहेलना व आपल्या सामर्थ्याच्या ठिकाणीं पूर्ण भरंवसा दिग्दर्शीत केला होता.

ग्रँटरोड स्टेशनवर गाडी येतांच ती गाडीतील फिकट चेहऱ्याची स्त्री तेथेंच उतरली आणि गर्दीत मिसळून थोडक्याच वेळांत दिसेनाशीं झाली. बहुतेक नळ्याजाराच्या बाजूलाच तिनें कोचमनास विक्टोरिया हांकावयास सांगितल्याचा मला भास झाला.

उतरून विक्टोरियाकडे जात असतां तिनें पुनः एकवार मजकडें पाहिलें. तिलाच पाहण्याकरितां मी देखिल टोंकावर बसून खिडकींतून बाहेर तोंड काढून बघितच होतों. माझ्याकडे बघतांना तिनें स्मितहास्य केल्याचा भास झाला. तें हास्यच असें होतें कीं त्यावरून तिनें मला ओळखलें कीं काय असेंच

मला वाटू लागलें मधल्या स्टेशनवर कुठेंहि व केव्हांहि माणसांची चढण्याची व उतरण्याची एकच गर्दी उडत असते. आमच्या दोघांच्या नजरे आड अनेक माणसें आल्यामुळें तिला उत्तरादाखल माझ्या तोडावर आणलेलें हास्य तिच्या नजरेस न आल्यामुळें तें फुकट गेल्यासारखें मला झालें ! अशारीतीनें मला एका नव्या रहस्यात गुंतविणारी ती स्त्री—ती कृशांगी—चट्कन मला विचार करीत ठेवून अदृश्य झाली !

मी बिऱ्हाडी पोंचऱें, तों कस्तुरच्या आईचा निरोप घरी माझी वाटच पाहत होता. काळबादेवीच्या अलीकडे मनसुख बिल्डिंगमध्ये कस्तुर व अंभुताई यांची आई राहत होती. नवऱ्यानें मागें ठेवलेल्या इस्टेटोवर गुजराण करणारी ती विधवा आपल्या मुलीच्या चिंतेनें सुकून जात होती. तिचा नवरा व्यापारी होता. त्याची स्वतंत्र पेढी होती. तो स्वतः फार कंजूष होता. परंतु अंभुताईचें लग्न झाल्यावर फारच थोड्या दिवसांनी तो मेल्यावर मात्र अलीकडल्या पलीकडल्या लुच्चांनी बराच हात फिरविल्यामुळें त्याच्या बायकोच्या पदरांत फारच थोडा ऐवज पडला. परंतु त्याशिवाय त्यानें थोडेंबहुत ब्यँकेंत ठेवल्यामुळें तो कांही अगदीच फसला नाही व हिला उपासमारीची पाळी आली नाही.

तिच्याकडे महिन्या दोन महिन्यांतून एखादी खेप माझी होत असे. ती सुस्वभावी व प्रेमळ बाई होती. आज आतां इतक्या सायंकाळीं जायचें झणजे रात्रीचा मुक्काम तिथेंच होणार हें ठरल्यासारखेंच होतें.

मी लगेच चर्चगेट स्टेशनवरून मरीन लाईन्स स्टेशनवर उतरलों आणि पीर-भॉय मॅनशन्सवरून मनसुख बिल्डिंग गांठली. दादर चढून वर जातांच बाईनीं मला पाहिलें व आंतील तयारीस न्या पुढें गेल्या. मी आंतें जाऊन बसतों तोंच फराळाचें पुढें आलें. शंकरपाळे, शेव, शिरा वगैरेचा समाचार घेऊन चहापान झाल्यावर मी मला बोलावण्याचें कारण विचारलें.

“ मला एका बाबतींत तुझाला कांहीं विचारावयाचें आहे, झणून आज मुद्दाम बोलावणें पाठविलें. या प्रसंगानंतर आपण आजच प्रथम येत आहांत हे. ”

“खुद् तुमच्यावरच्या प्रसंगानंतर आजचा हा दुसरा भयकर प्रसंग तुमच्यावर कोसळला आहे. काय करणार त्याला ? कोणाच्या का स्वाधीनच्या गष्टी असतात त्या असल्या ? ईश्वर ठेवील तमें राहिलें पाहिजे. ” मी शांतवनाच्या शब्दांनीं छटलें. खरोखर बाई आपल्या मुलीवरच्या आपत्तीनें काळजीनें झुरत होत्या.

“ माझ्या जिवाला आतां उतार वयांत हा खेद झाला हो डॉक्टर ! लोक आझाला ह्याताऱ्या नवऱ्याला दुसरेपणाला मुलगी दिली ह्याणून दूषणें देतात. पण खरं ह्याणाल तर हें लग्न नवरानवरीच्या संमतीनेंच झालं होतं. अंबेवर कोणत्याहि प्रकारचा आमचा जुलूम नव्हता. पोरीला एखादं पोरबाळ झालं असतं तरी पुरें होतं, पण तसं दिखिल बघायचं माझ्या नशिवांत नाहीं आणि आतां पोरीच्या जन्माचं मातेरं होऊन गेलं ! काय कील बिचारी. ” बाईनी डोळे पुसावयाम सुरवात केली. “ पोरीवर तर आकाश फाटलं आहे खरोखरच डॉक्टर तुझाला सांगत्यें, ती दोघेंहि सुखासमाधानानं राहत असलेली ऐकून माझ्या जिवाला किती समाधान वाटे ह्याणून सागूं तुझाला ! तिचं आपल्या नवऱ्यावर तसंच प्रेम होतं ! ”

हं ! तिचें नवऱ्यावर प्रेम ! मला पण हे शब्द कमें खरे वाटणार ? तथापि आईची आपल्या मुलीच्या संसारिक सौख्याची कलना अशीच अपुरती असते. आणि मुलीदेखिल होतां होईतो आपलीं घरचीं दुःखें आपल्या आईपासून बहुतेक लपवून ठेवीत असतात. पतिसुखाबद्दलच्या सुखदुःखाच्या गोष्टी-विशेषतः दुःखाच्या गोष्टी बहुतांशी हिंदु मुलगी दुसऱ्या कोणास कवींच कळूं देणार नाहीं. तेव्हां माझ्या मते या बिचारीचीदेखिल अशीच फसवणूक झाली होती.

“ होय ” मी म्हणालों. “ अंबूताईवर आभाळ कोसळलेंच आहे. परंतु तुमच्यासारख्या वडील माणसांनीं अशा प्रसंगां धीर धरून त्यांचें समाधान केलें पाहिजे. त्या तुझीच अशा हातपाय गाळूं लागलांत तर त्यांनीं काय बरें करावें ? ”

“ हल्लीं कळलं का विशेष कांहीं ? ”

“ का—ही नाही हो ! ”

“ अरे देवा ! पोरी तर सारखी जमिनीत चालली आहे ! जसजसे अधिक दिवस होतील तसतशी थोडथोडी विसर पडेल म्हणून मी बघते; तर उलट माझं कपाळ ! तें तिच दुःख अधिकच वाढत जातं काय करूं आतां ? ”

“ अबूताई अजून मावशीकडेच आहेत वाटत ? ” मी विचारलें.

“ नाही, ती आताशा इथे आली आहे. तिला पाहून, तिच्याशी चार शब्द बोलून तिच्याबद्दल आपलं त ध्यावं म्हणूनच मी तुम्हाला आज मुद्दाम बोलावणं पाठविलं. ”

“ म्हणजे ? तिची प्रकृति बिघडलीय की काय ? ”

“ तिला काय होतय तें तिलाहि कळत नाही, मला तर झुळीच समजत नाही. आपल्या नवऱ्याच्याच गोष्टी ती सदान्कदा सारखी पुटपुटत असत्ये. केव्हा केव्हां तर मी तिला आपल्या नवऱ्याच नांव घेऊन हाक मारतांना देखिल ऐकलं आहे ! आणि एखाद्या वेलीं अशी काही खुळ्यासारखी करते कीं हिला खूळच लागलं अस वाटून मी घाबरून जात्ये ! ”

ही हकीगत ऐकून मी तर बुचकळ्यांत पडलों. अंबुताईला आपल्या नवऱ्याच्या मृत्यूबद्दल इतकें दुःख झालं असेल अशी मला कल्पनाहि शिवली नव्हती. मला जी कांदी माहिती होती तीवरून तिला आतां स्वतंत्रता मिळाल्याबद्दल एक प्रकारचें अग सैल झाल्यासारखे वाटत असावे. आणि हा ऐकावा तो भलताच प्रकार ! तर मग माझीच समजून चुकीची काय ? कोणी सागावें ?

“ ताई आतां इथे घरी आहेत ? ”

“ होय, ती आतां या वेळीं आपल्या खोलींत बसली असेल काही तरी वाचीत, चित्रे बघीत, नाही तर बडबडीत. एखाद्या वेळी ती बाहेर पडत्ये ती दोन दोन दिवस घरी येतच नाही. आपल्या मावशीकडे जाईल, एखाद्या मैत्रिणीकडे जाईल याचा कांदी नेम नाही बघा ! ”

“ ह्याजें त्या लहरीच बनल्या आहेत म्हणाना ? ”

“ होय—होय. आतां हिला वेड लागून ती माझ्या हातच्या निसटटे की काय अशी भीती मला वाटते हो ! ”

मी विचार करित स्तब्ध राहिलों. मी बोलत नाही असे पाहून ती म्हणाली “आतां रात्री जेवताना ती तुम्हाला दिसेल. तुम्ही आल्याचा मी तिला सुगावा लागू देत नाही. संध्याकाळी प्रत्यक्ष तिचे सर्व चळे पाहून मग काय तें तुमचें तुम्हीच ठरवा. ”

एकंदरीत माझ्या साऱ्या कल्पनाच चुकीच्या की समजायचे तरी काय ? मला देखिल आता लवकरच वेड लागणार असे माझे मलाच वाटूं लागलें. ती चौकशी पुरी झाल्यानंतर मी अंबुताईला पाहिला नव्हती. काही दिवस आपल्या मैत्रीणीकडे, मावसबहिणीकडे, नंतर वाऱ्यास आपल्या मावशीकडे ती गेली होती एवढेच मला कळले होतें. आणि मीहि तिची चौकशी मुद्दाम होऊन करावयाची सोडूनच दिली होती. कारण माझ्या मनांतून ती उतरली होती. आपल्या अंथरुणास खिळलेल्या आजारी नवऱ्याला तशा स्थितीत ठेवून आपण इकडे तिकडे भटकत सुटणारी स्त्री कोणत्या लायकीची असणार ? आपल्या नवऱ्याबद्दल तिळभर तरी प्रेम असणारी स्त्री अशी कधी तरी हिंडत सुटेल काय ? ह्या एकाच गोष्टीने तिच्या आईने तिच्या पतिप्रेमाचे माझ्या कानात, कितीहि गोडवे गाडले तरी ते फोल ठरत होते.

सध्दि प्रकाश होऊन काळोख पडला. मी गच्चीवर एका बाजूस आजूबाजूचा देखावा पाहत पडलों. माझ्या मनांत अनेक विचारानीं काहूर उडवून सोडिले होतें. बोलता बोलतां बाईनीं मला बरीच माहिती दिली होती. अंबुताईच्या नवऱ्याच्या मृत्युपत्राने अंबुताईला बरीचशी इस्टेट मिळाली होती. चटकन मला एक गोष्ट आठवली. तिच्यासंबंधी दोनच दिवसांपूर्वी कांहीं नवीन हकीगत कोणीशी बोलतां बोलतां मला सांगितल्याचें आठवलें. त्याचा आणि आईनी सांगितलेल्या माहितीचा मेळ बसू लागला. त्याबद्दल मला अधिक चौकशी करावीशी वाटली. ~~क~~ तसें करण्याचेहि मी ठरविलें.

प्रकरण १६ वें.

लताकुंजांतील दंपत्य.

रात्रीची जेवणें वगैरे आटोपली. माझें सारें लक्ष अंबुताईच्या चळवळीकडे होते. पण ती आपल्या खोलीतून बाहेर पडलीच नव्हती. मी मधल्या दिवा-
णखान्यांत खिडकीकडे खुर्ची ओढून सिगार पेटवीत बसलों आहें तोंच कांहीं वेळानें बाई तेथें आल्या. अजूनपर्यंतच्या भाषणांत तिनें कस्तुरचें नांव देखिल घेतलें नव्हतें परंतु आतां मात्र प्रथमच तिनें विचारलें:—

“ कस्तुर अंबूच्या मैत्रिणीकडे आहे वाटतं ? ”

“ मी हल्लीं बरेच दिवसांत तिला पाहिली नाहीं. आजान्यांची गर्दीच फार. ”

“ आमच्या अंबूच्या मैत्रिणीच्या घरचीं माणसें कशीं काय दिसतात तुझाला ? ”

“ फार चांगलीं आहेत तीं माणसे. ”

“ हं ! ” बाईनीं हुंकार दिला. “ मला नाहीं वाटत. अंबूला, कस्तुरला तुमच्याच प्रमाणें वाटतं; पण माझें मत निराळें आहे. माझ्या मुलीनां असल्या सोबतीणी नसाव्यात असं मला वाटतं. आतां मी जुन्या वळणाची ह्यातारी झणूनहि मला तसें वाटत असेल; पण मला कांहीं तीं माणसें तितकींशीं आवडत नाहीं. मी गेलें होतें तिकडे पूर्वीं कित्येक वेळां. त्या मुली देखिल इकडे येत असत हमेशा. ”

बाईचें माहेर कोंकणांतल्या एका खेडेगांवांत होतें. त्या खरोखरच जुन्या वळणाच्या बाई होत्या. म्हणूनच तिचें मन आधुनिक सुधारक मुलींच्या दृष्टीनें कांहींसें कोतें होतें. स्त्रियांना भलतेंच स्वातंत्र्य देण्याचे प्रकार तिच्या मते अनिष्ट होते. वाटेल त्या वेळीं वाटेल तिकडे फिरावयास जाणें, याचा तिला फार रुच्य येई. अंबूच्या लग्नाच्या बाबतींत अंबूताईच्या भावाच्या अनुरोधानेंच सर्व कांहीं चाललें होतें; व त्याला सहजच बाईना मान वांकवावी लागली. लग्नाच्या बाबतींत देखिल अपरिपक्व बुद्धीच्या अलड पोरनीं अधिक स्वातंत्र्य देणें बरें नाही

असें ती समजे. एकामेकांच्या संमतीने विवाह ठरला ह्यानून बापाने संमति दिली. आणि बापानें ठरविले ह्यानून आईने रुकार दिला. तथापि आईचा—ह्या बाईचा दुसरा एक विचार होता. नवऱ्याच्या कुलगोताबरोबर त्याची इस्टेट, जमीनजुमला वगैरे दूर दृष्टीने पाहणाऱ्या जुन्या लोकांतली ती होती. नवीन वळणाच्या मताचीं माणसे नवरा विद्वान्, तरुण व हुषार असला ह्याणजे मग तो घरचा श्रीमंत नसला तरी त्यास पसंत करतात. बाबासाहेब बरेच श्रीमंत असल्यामुळे बाईना एक प्रकारचा आनंद झाला होता. मला न्यांनीं आता तयारीकरितां इशारतीची खूण दिली आणि अंबूताईला हांक मारिली. थोड्याच वेळानें शोकाने फिकट कृश झालेली अंबूताई जड पावलांनीं एकदाची येऊन आपल्या आईशेजारी जमिनीवरच बसली.

“ डाक्टर, ” बाई ह्याणल्या, “ बघा बरं अंबूच्या चेहऱ्याकडे. ती फारच क्षीण होत आहेसं मला दिसलं. ”

“ कशाला आई, मला आतां डॉक्टर ? माझं व्हायचं तें सर्व कांहीं होऊन गेलं. आतां माझं हि एकदांचं बर वाईट झालं लवकर तर तेवढं बरंच मी ह्याणव्हे. आणि तूं हें काय आरंभलं आहेस ? एवढ्याचसाठी डॉक्टर आज आलं कीं काय ? ” तिनें माझ्याकडे तीक्ष्ण दृष्टीने पाहत ह्याटले.

त्याच वेळीं मी तिच्याकडे पाहिले. तिचे ते कुकुमनिककविरहित फःफःतीत कपाळ पाहून मलाहि कसेसेंच वाटलें. तितक्यात बाई म्हणाल्या,

“ हल्लीं पहाटेला केव्हांची उठून तूं फिरायला जातेस ? आज तर खूबच रात्र धरली होतीस; आणि मग संबंध दिवस झोंपून काढलास. मग कायशी वाचीत बसली होतीस. ह्याणून मी तुला त्या वेळीं डॉक्टर आल्याचें कळविलें नाहीं. पण काय हो, डॉक्टर ! सकाळचं फिरून आलं असतानां दिखिल माणसं अधिकाधिक खंगतात का हो ? ”

“ डॉक्टर, ” अंबूताई मोठ्या कष्टाच्या स्वरानें ह्याणाली. “ मी तुझाला सांगेन तेवढं ऐकून घ्या. माझ्याविषयी आई आतां विनाकारण आपला जीव काळजीत घालीत आहे. तिला चार शब्द आपण माझ्याकरितां सांगा. त्या

दवशी माझ्या हातांत तिनं भागवताचं पुस्तक वाचण्याकरितां दिलं मला भाग-
त ठाऊक आहे. रामायण, भारत, भागवत मी जाणते. आतां आणखी तींच
तींच वुंक वाचून मला काय करायचं आहे ? तेव्हां आईला माझ्याकरितां झणून
कांहीं सांगून बघा. तिने मला तपासण्याकरितां किंवा समजुतोच्या गोष्टी सांग
ण्याकरितां झणून तुझाला बोलावलं असलं पाहिजे हें मी समजतें. पण मला
कशाला पाहिजेत त्या गोष्टी ? ”

हें बोलणे चाललें असतां मी तिच्याकडे नजर लावलीच होती; परंतु तिच्या
शरीरावर दुःखाचा परिणाम फारसा झालेला मला कांहीं आढळून आला नाही
प्रेमव्याचा प्रसंग आला झणजे एखाद्या परिचित स्त्रीने परिचित माणसांशीं कांहीं
दिवसांनंतर जशा दुःखपूर्ण स्वरानें बोलावें तशीच ती बोलत होती. केवळ
अतिवात्सल्यामुळें बाईनीं ताईच्या स्थितीची अतिशयोक्ति केली होती असेंच
माझ्या प्रत्ययास आले इतक्या अवधीत ताईच्या मुखांतून एकहि सुस्कारा
निघाला नव्हता. ती अतिशय दुःखी दिसत नव्हती; किंवा वेळ्यांत घालण्या-
सारखी अतिशय आनंदीहि दिसत नव्हती. मधूनमधून ती इकडचे तिकडचे
प्रश्न विचारी. कस्तुरबद्दल तिनें विचारलें तेव्हा मी वरचेंच उत्तर दिलें. नंतर
थोड्याशा वेळानें ती झणाली—

“पोलिसांना पुढें कांहीं सुगावा लागला नाही का ? ”

“कां-हीं नाही ” मी उत्तर दिलें.

“कसले पोलीस आणि कसला तपास ? कोणाचं कोणाला अगत्य. भाडोत्री
पोलीसांना काय ! जीव लावून काम करायचें थोडंच अडलंय त्यांचं ? कुठून तरी
डायरी भरली, पगार घेतला, काम झाले. आपलें कपाळ ! ” असें झणून तिनें
आपलें कपाळ दोन्ही हातांनीं धरलें आणि मान खाली घातली.

“खरेंच, ” बाई बोलल्या “पोलिसांनीं मन लावून काम केलें असतें तर
शोध लागल्याशिवाय राहता ना. ”

“शक्य तेवढा सर्व प्रयत्न विचार्या पोलिसांनीं केला आहे; ” मी झणालों,
“अति प्रख्यात अशा दोन नामांकित डिटेक्टिवांच्या हातांत ही केस बरिष्ठ
अधिकाऱ्यांनीं दिली होती आणि त्या दोघांनींही कसून प्रयत्न केला आहे. ”

“ आणि काय झाले शेवटी ? ” निराशेच्या स्वराने ताई झणाली. “ कांहीं नाही. तुझी कांही झणा अगत्यावांचून सर्व कांही फुकट ! ”

“ माझा मित्र—संजीवन—तुझी त्याला ओळखता—त्याने देखिल त्यांत लक्ष घातले आहे. ”

“ पण त्यांनी का गुप्त पोलिसाचा धंदा केला आहे कधी ? ”

“ होय होय, होय. त्याचे कामच ते पोलीसच्या पद्धतीहून त्याची पद्धत मात्र अगदी वेगळी आहे. तो स्वतंत्र धंद्याचा माणूस असल्यामुळे त्याचा कोणाला संशय येत नाही. तो आपले काम गाजावाजा न करिता करीत असतो. आजपर्यंत त्याने कर्मांत कमी दहा बारा गुन्हे तरी पकडले असतील. ”

“ त्यांनी ह्यांत लक्ष घातले आहे झणता ? ” तिने चमत्कारिक मुद्रा करून मला चटकन् विचारले.

“ होय. होय. ”

“ त्यांना कोणी सांगितले ? ”

“ त्याला कोणी सांगायला नको. त्याला असल्या कामांत मोठीच मौज वाटते. ”

“ असं कसं होईल ? कांहीं तरी स्वतःचा हेतु असल्या शिवाय आपला वेळ आणि चिकाटी इतका कोण धंदेवाला खर्चील बरं ? ”

“ छे ! छे ! त्याला अशा बाबतीत कसलाहि हेतु असावा लागत नाही. ”

“ बरं, त्यांनी तरी काय पुढे आणले ? ”

“ ते मला कांहीं ठाऊक नाही. ” मी झटले. “ आझी दोघे मित्र आहो. पण असल्या गोष्टी त्याची स्वतःची खात्री झाल्याशिवाय तो मला कधीहि सांगायचा नाही. मी मात्र तुझाला खात्रीपूर्वक सांगतो की, तो ह्या कामांत अगदी जवापाड मेहनत करीत आहे. ”

“ हल्ली ते कुठं आहेत ? ”

“ त्याच्या हालचाली दुसऱ्या कोणाला समजावयाच्या नाहीत. तो जाईल एकीकडे, सांगील दुसरेच नांव. परंतु एखाद्या केसीत त्याने मन घातले तर पळ्याला पोचविल्याशिवाय तो बाहेर पडावयाचा नाही. ”

“ त्यांना तरी यश येवो ! ” ती दुःखानें पुन्हा हात डोकीवर ठेवून म्हणाली.
“ जर एकदां पत्ता लागता— ”

“ धीर धरा ताई ! सर्व गोष्टी क्रमाक्रमाने आपोआप ईश्वरकृपेने घडतील. असली कामे आपल्या इच्छेप्रमाणे जुटकीसरशीं होत नसतात. ”

“ पण इतक्या महिन्यांत पोलिसांनीं केलं तरी काय ? ” ती पुन्हा बारकाईने माझ्याकडे पाहत झगाली.

“ जरा धीरानें घ्यावें झगणतों ना ? पोलीस कांढो करोत. माझी सर्व मदार संजीवनावर आहे. तो सर्व कांढी पुरे उघडकीस आणल्याशिवाय स्वस्थ बसणारा माणूसच नव्हे, समजलांत ताई ? ”

संजीवन माझ्याकडे जे वारंवार निराशेचे उद्गार काढीत होता ते मुळींच मी बोललों नाहीं. नंतर पुनः कस्तुरचा उल्लेख तिनें एकवार केला. एकंदरीत तिच्या बोलण्यावरून दोघांहि बहिणीच्या मनांत कांहीं तरी तेढ आली असावी असें दिसलें. पूर्वीप्रमाणे तिच्या मनांत कस्तुरविषयीं नसावेंसें वाटलें. आपल्या विवाहापूर्वी बाबासाहेबांशी कस्तुरचें लग्न त्या दोघांनींच गुप्तपणे ठरविलें होतें, ही गोष्ट आता अंबृताईला कळली असेल काय ? अशीहि शंका एकवार माझ्या मनांत येऊन गेली. ही शंका येतांक्षणीच तिच्याकडे मी पाहिलें. त्या दुदैवी बालविधवेची प्रतिमा करुणास्पद दिसली. नवरा जिवंत असतां त्याची किंमत न कळून तो मृत झाल्यावर पश्चात्ताप पावणाऱ्या स्त्रियांच्या दुःखाची छटा तिच्या मुखावर होती. आई व मुलगी दोघीहि विधवाच. मला त्या दोघींचीहि कीव आली.

बोलत असताना मी तिच्याकडे पुष्कळ वेळां बारकाईने पाहिलें होतें; तिच्या प्रत्येक हालचालीकडे बारीक नजर ठेविली होती. परंतु, तरी देखिल बाईंनीं जें कांहीं आल्याबरोबर मला सांगितलें होतें त्याचें कांहींच चिन्ह दिसना.

हो. एक सांगायला मी विसरलों. बोलतां बोलतां तिच्या नवऱ्याच्या गुणाचा मी उल्लेख केला होता. तेव्हां तिच्या डोळ्यांतून खरोखरच भळाभळ अश्रुप्रवाह सुरू झाला होता. माझे आंथरुण वगैरे घालून तयार असल्याचें बाईंनीं मला

सांगितलें व दाखविलेल्या खोलीत मी निजावयास गेलों. या वंळीं अजमासें दहा वाजले होते.

पलंगशेजारच्या एका आमचेअरवर बसून सिगारेटच्या धुरांत मी थोडा वेळ घालविला. वारा पडला होता व उकाडा तर सारखा होत होता. नुकत्याच बोललेल्या साऱ्या गोष्टी मनांत घोळत होत्या. त्यामुळें झोंप येण्याचें चिन्ह दिसेना. झणून मी “ कोननडॉयल् ” ची एक डिटेक्टिव् नॉव्हेल् वाचावयास घेतला.

मध्यरात्रीचा सुमार झाला. तरी झोंपेचें ठाव ना ठिकाण. खिडकीपाशीं जाऊन मी पडदा दूर केला. रात्र चांदणी होती, पण मधून मधून ढग येत होते. गाळ्यांचा घरघराट आतां बंद झाला होता. लांब कुठें तरी बाणकोटी बाल्याच्या भजनाचें ढोलकें व त्याचें कर्कश ओरडणें ऐकूं येत होतें. मला समुद्रवांठी एखाद्या बांकड्यावर अंग टाकून पडावेंस वाटलें. डोळे तावटून गेले होते. आम्हां डोंक्टर लोकाना कुठलें आले आहे चांदणेन् बिदणें. आज मात्र बाहेर जावेंसेच वाटलें, उष्मा होतच होता. तथापि मां अंगात शर्ट व कोट देखिल घातला. डोकीवर टोपी ठेवली. पायांत फक्त मऊ वहाणच घातला व हातांत काठी घेऊन पायऱ्यांवरून उतरतांना आवाज न करतां मरीनलाईन् स्टेशनच्या बाजूला निघालों. आज मी अशाच घरगुती पोषाखानें बाईच्या घरी मुकाम करावयाचा असल्यानें आलों होतो.

हळूहळू रेल्वेच्या गेटमधून मी पलीकडे गेलों व एका बांकावर बसलों. तरी मला हवा तसा वारा येईना. आकाश अभ्राच्छादित होऊं लागलें. माझ्या अंगांतून सारखा घाम निथळत होता. मलमलीचा सदरा भिजून चिंब झाला. झणून अगदीं समुद्राच्या कांठच्या धुक्यावर बसावें झणून मी उठलों तों दूरच्या लता-कुंजांतून दोन व्यक्ति बाहेर पडल्याचा भास झाला ! मी आल्यापासून एक दोनदां कुजबुज झाल्याचा ध्वनि माझ्या कानीं आला होता. आतां दोन व्यक्ति दिसल्या. पण मुंबईत माझ्याचसारखीं कोणी माणसें गार वाऱ्याची झुळेक ध्यावयास आलीं असतील असें वाटून तीं गेल्यावर समुद्रतीरावर जावें असें

ठरवून मी मध्येच एका लतामंडपाखाली तिकडेच पाहत उभा राहिलों. माझ्या मनांत आनापर्थत सारखे अंबुताई व कस्तुर यांच्या बद्दलचेच विचार घोळत होते. मी निजादयास जाता जाता जेव्हां अंबुताईकडे पाहिलें, तेव्हां तिच्यांत थोडासा लहरी चमत्कारिकपणा, व मनांतील दुःख परकी माणसाच्या समोर दावून ठेवल्याने होणारी कष्टप्रद स्थिति ही दिसून आली होती.

त्या लताकुजांतून त्या दोन व्यक्ति सारख्या चर्नीरोडच्या दिशेने जात आहेत असे अंधुक अंधुक दिसू लागलें. पुनः एकदां स्पष्ट चंद्रप्रकाश पडला. त्या दोन व्यक्तींतील एक स्त्री व दुसरा पुरुष होता.

हें उध्म्यास कंटाळून बाहेर पडलेलें एखादें जोडपें आहे असे समजून मी समुद्रतीरावर जावयास निघालों. तें दंपत्य पाहतांक्षणींच माझ्या मनांत गतायुध्यातील प्रसंग पुनरपि एकदम आले. हाय ! कस्तुरच्या व माझ्या शुद्ध-प्रेमांत अंतर न पडतें तर आझीहि अशीच चांदण्या रात्री दोघेहि फिरावयास आलों असतों. परंतु आतां काय ? निराशेचा अंधार !

अंधार ! खरोखरच चंद्र लुप्त होऊन एकदम चारी बाजूनीं ढग भरून आले आणि काळोख पडला. त्याबरोबर त्याचें बोलणेंहि गोठ्यानें येऊं लागलें. त्यांतील स्त्रीचा आवाज ओळखीचासा ऐकूं आला !

पुनः एकवार जरासा प्रकाश पडल्यासारखा झाला. माझी दृष्टि त्या समोरून जात असलेल्या जोडप्यावर गेली. मी तेथल्या तेथेच ताठ होऊन गेलों. माझ्या डोळ्यांवर माझाच विश्वास बसेना.

हायस्कूलांतून कॉलजांत गेल्यावर देखिल व अद्याप पावेतो माझे चांदण्या-रात्री बाहेर फिरणें फार आवडीचे; चांदण्या रात्री चांदण्यात बसून वर चांदण्याकडे पाहत राहिले असतां मला माझ्या आयुध्याची, आयुध्यांतील दगदगीची व सुखदुःखाची क्षणभर विस्मृति पडून मन तल्लीन होऊन शेवटीं सुप्रसन्न होतें, असा माझा नेहमींचा अनुभव. आज उध्म्यानें कहर केल्यामुळें मौजेखातर झणून मी समुद्राच्या कांठावर आलों. मला पुढे कांही विचित्र प्रकार दिसणार

अशी माझी अटकळ नव्हती व त्याची मी आगाऊ तयारीहि केली नव्हती. अशा स्थितीत अगदी अनपेक्षित रीतीने माझ्यासमोर जें मला दिसलें त्या देखाव्याने मी तटस्थ झालों नसतो तर माझ्यांत कांही असाधारण, अमानुष-अलौकिक शक्ति वास्तव्य करीत आंहे अस मला व कोणाहि ति-हाईताला वाटलें असतें.

त्या दोन व्यक्तींना मी ओळखल्याबरोबर मी समुद्रकांठ सोडला व रस्त्याच्या बाजूला वळलों, परंतु त्याच्या मागोमाग तीं जातील तिकडे मात्र जाण्याचा विचार मी मनाशीं कायम केला. समुद्राच्या धक्क्यावरून चाललों असतो तर माझ्या समांतर तीं एखादे वेळीं आल्यास आकाशाच्या आड माझी आकृति त्यांस दिसून त्यांना शंका येईल म्हणून मी झाडीच्या बाजूने, रस्त्याच्या बाजूने त्यांना डाव्या अंगास ठेवून त्यांच्या बरोबर काळोखांतून चालूं लागलों. आतां काळोख अगदीं दाट पडला होता. परंतु म्युनिसोपालिटीच्या दिव्याचा प्रकाश लांबून माणसाची ओळख दाखविण्याइतका नव्हता.

वाचक ! आपणाला वाटेल की, ज्यांना पाहून मी आश्चर्यस्तंभित झालों तीं माणसें तरी कोण ?

त्यांतील स्त्री होती ती आपल्या परिचयांची अंबूताई; आणि पुरुष ? पुरुष कोण मांगा बरें ? चालते आपली कांही कल्पना ? पुरुष ते मेलेले बाबा-साहेब देशपांडे !

प्रकरण १७ वें.

व्यंकवेवरील संभाषण !

बाबासाहेब देशपांडे तरुण असतांना, बलवान्, पुष्ट, काटक आणि सतेज होते. त्यांना लढानपणापासूनच तालमीचा नाद. तालमीचा नाद देशावर बहुतेक असतोच. कोकणांतच आतां कुठें जागृति होऊं लागली आहे. तसेंच ते मूळचे श्रीमंत असल्यामुळें पक्के विलासी होते. त्यामुळें ते अखेरपर्यंत सशक्त होते. रोगानें त्यांची शेवटीं शेवटीं शक्ति हरण झाली होती. तथापि लग्नाचे वेळीं सर्वच तरुण मुलीचें मन आकर्षण करण्याइतका जरी नाही तरी श्रीमंतीचा उपभोग घेऊं इच्छिताऱ्या एखाद्या तरुणीला त्यांच्याकडे पाहिल्याबरोबर तिठकारा न येण्याइतका रुखाव त्यांच्यापाशीं होता. अंबूताई प्रथम अशाच फसल्या. पहिल्या प्रथम त्यांनीं एकदम त्यांची मागणी नाकारली नाही. त्यांचें मन विचारांतच राहिलें इतक्या त आईबापांनीं संमति दिली; आणि तदनंतर आईबापांची आज्ञा प्रमाण मानणाऱ्या अंबूताईनें बाबासाहेबांस आपला पतिदेव जीवें भावें मानलें. त्यानंतर ती त्यांच्यावर मनापासून प्रेम करू लागली. बऱ्याच ठिकाणांहून मला मिळालेली ही अशी माहिती आहे.

सीक पडण्यापूर्वी बाबासाहेब जशा प्रकारच्या तरतरीनें फिरत असत; तशीच तरतरी त्या रात्री मला त्यांच्यांत प्रथम दिसली. ही गोष्ट वाचून आपणहि माझ्याचप्रमाणें आश्चर्यस्तंभित झालां असाल. कारण अशक्य कोटींतली गोष्ट शक्यतेत प्रत्यक्ष रूपांतरित दिसल्यावर कोणाला नाही आश्चर्य वाटणार ? आणि ज्याची जखम मी प्रत्यक्ष माझ्या ह्या दोन्ही डोळ्यांनी तपासली होती; तोच माणूस आपल्या बायकोबरोबर चांदण्यारात्रीं असा एकाद्या आषाढ तरुणासारखा फिरतांना पाहून माझी तरी काय स्थिति व्हावी ? बरें ही आपुण-माणुकांची जोडी खोटी म्हणावी तर माझ्या डोळ्यांसमोर धडधडीत उभी ! रात्र चांदणी असूनहि अमावास्येहून अंधेरी एका अर्ध्या तासांत बनली. आणि आतां बारा सुटून वीजहि चमकं लागली. त्या जोडीला कसलाच संशय नस-

त्यामुळे ती निर्धास्त होती. पण माझे लक्ष त्यांचेकडे लागले होते. विजेच्या प्रकाशांत मी पाहिले तों बाबासाहेबांबद्दलची पक्की खात्रीच होऊन गेली. संशय बिलकुल उरला नाही. अंबूताई मात्र रात्री अगोदर मी पाहिली होती तशी विषण्ण दिसली नाही विजेच्या क्षणिक प्रकाशांतहि तिच्या चेहऱ्यावरचे समाधान मला दिसून आले. कारण ती झपाझप पुढे चालत गेली असतील अशा अदमासाने मी पुढे गेलो होतो. मागाहून बोलण्याचा आवाज येण्याबरोबर मी मागे वळून पाहिले तोंच बीज प्रथम चमकली. त्याबरोबर मी त्यांच्यामागे राहिलो. सुदैवाने त्यांनी माझ्याकडे लक्ष दिले नाही. त्यांचे बोलणे ऐकण्याकरितां म्हणून त्यांच्यामागे राहिलो खरा; पण चर्नीरोडजवळच्या बागेपर्यंत जाईतों माझ्या जीवांत जीव नव्हता. बागेपाशीं पोंचल्यावर मी मधूनच बागेत प्रवेश केला आणि गेटकडच्या बॅकचेच्या बाजूच्या टोंकाकडे जाऊन लपून उभा राहिलो. ही जोडी हळू हळू तेथपर्यंत आली. आणि सुदैवाने या वेळी त्यांनी समुद्रतीर सोडून ती अगदी बागेच्या कुंपणाजवळूनच चालली होती. त्यामुळे परत एकवार मला त्यांना स्पष्टपणे पाहावयास सांपडले. बाबासाहेबांनीं अंबूताईशीं गुप्त खलबत करतांना मी स्पष्ट पाहिले. दोनच तासापूर्वीचा अंबूताईचा शोकपूर्ण चेहरा आणि आतांचा तिचा आनंदी मोहरा यांत जमीन अस्मानाचें अंतर होतें. गुलबकावली, हातिमताई अशासारख्या जुन्या बाष्कळ गोष्टींत पुष्कळ असंभाव्य गोष्टींचें वर्णन आपण वाचतो. पण नेहमीच्या अनुभवांत मेलेले माणूस जिवंत होऊन चालूं बोलूं लागले हें मी प्रथमच पाहिलें. आणि वाचक, मी आपणास सांगून ठेवतो की मी कांहीं कोणी कल्पक कवि, कादंबरीकार, काल्पनिक गोष्टी लिहिणारा लेखक नाही. मी प्रत्यक्ष गोष्टीच पाहणारा डॉक्टर आहे आणि म्हणूनच आपणहि माझ्या लिहिण्याबद्दल भलभलते कुतर्क करूं नयेत माडीवरच्या खोलींत गांवदेवीवरील बंगल्यांत ज्या बाबासाहेबांना जखमेच्या घायाने मरून पडलेले मी पाहिले होते, तेच हे बाबासाहेब देशपांडे ! त्यांची चाल, त्यांची हळू हळू खोंकण्याची पद्धत, त्यांचा चेहरा ही सर्व माझ्या पूर्ण परिचयाचीं. मी तीं कधीतरी विसरेन काय ?

त्या रात्रीचें तें माझें धाडस अगदीं अपूर्व होतें. जीव मुठींत धरून मी तेथें उभा होतो. माझा यत्किचित् जरी संशय आला असता तरी मग पुढील त्यांचें बोलणें मला एकतां आलें नसतें; आणि उलट तिसराच प्रकार होऊन गेला असता. झणून मला फार सावधगिरी घ्यावी लागत होती.

जगांत काय प्रकार चालले असतात याची कोणास कल्पना तरी होईल काय? हीच अंबुताई पाहा. जगाला ही विधवा दिसत होती ना ? तथापि ही सकेशा रात्री आपल्या नवऱ्याला एकांतांत भेटत होती ! बाबासाहेब देशपांडे जगाच्या दृष्टीनें, सरकारच्या दृष्टीनें, लोकांच्या दृष्टीनें, आस्पेष्टांच्या दृष्टीनें, पोलीसांच्या दृष्टीनें व डॉक्टरांच्या दृष्टीनें मेले होते. परंतु खरोखर ते जिवंत होते ! तर मग विधवेचें सोंग करून जगाला फसवणारी ही हिंदु स्त्री मोठी कावेबाज असून कसला तरी मोठा कटहि करीत असली पाहिजे खास; असे माझ्या मनानें घेतलें. ज्याच्यावर पोस्ट मॉर्टेम् केलें, ज्याच्या मृत्यूवर सर्टिफिकेट देतांना मी सही केली, तो माणूस भ्रशा अपरात्रीं बायकोशीं जगाला, खुद्द तिच्या आईबहिणीला देखिल कळूं न देतां खलवतें तरी कसलीं करतो हें जाणून घेतल्याशिवाय माझ्यानें कसें राहवेल ?

मी तेथेंच दबा धरून बसलों; परंतु ही जोडी जराशी पुढें गेली आणि चक-चकीत विजेच्या बत्तीच्या प्रकाशांतून पुढें जाण्यापेक्षां बागेतच येण्याचा त्यानीं बेत ठरवला असावा. कारण तीं तेथूनच मागे परतलीं आणि बागेच्या गेटच्या रोखानें येऊं लागली. त्याबरोबर कुंपणाच्याच आधारेनें ओणव्या ओणव्यानेच मी लवकर लवकर कांहीं पुढे घुसलों; व अगदीं एका बाजूस दाट काळोखांतल्या एका बांकाजवळ बसून त्याच्याच बाजूस कुंपणांत मी भुईसरपटत उपडी राहिलों. माझ्या आंगावरून कुंपणालगतच्या बागेतील झाडाच्या व कुंपणांतील झुडुपांच्या डहाळ्या पसरल्या होत्या. मला जागा तर उत्तम मिळाली; पण ही जोडी आतां बसते कोठें इकडे माझें लक्ष गेलें. कर्मधर्मसंयोगानें त्याच बांकावर ती जोडी येऊन बसली.

तोंपर्यंत मी पूर्वी पाहिलें तें काय आणि आतां पाहतों आहे हें काय, आणि या दोहींतलें खरें कोणतें याचा माझ्या मनाशीं निर्णय लावण्याचा प्रयत्न करीत होतों.

बाबासाहेब मेले ही गोष्ट खरी कीं जिवंत आहेत हें खरें? मला काय समजणार? ईश्वरास ठाऊक ! काय दिसते तें पाहावें व काय कानावर येते तें ऐकावें असे ठरवून मी उपडी पडून राहण्याचा बेत केला. खोक आली तरी दावून धरली पाहिजे, शिक आली तरी दपटली पाहिजे, कसलाहि चळवळ, श्वासदेखिल मोठ्यानें होऊं देतां कामा नये. केवढा हा विचित्र प्रसंग ! त्या वेळची स्थिति माझी मीच जाणें.

मी माझे कान तयार ठेवले होते. प्रत्येक शब्द झेलून घेण्याला ते अगदी तयार होते. परंतु त्यांचें बोलणें स्पष्टच होईना. तीं पुटपुटल्यासारखीं बोलत होती. आतां जरी वीज बंद झाली होती तरी प्रथम मी पाहिलें तेव्हां मला अंबुताई बिनकांठाचें एकरंगी काळें तलम पातळ नेसलेली व बाबासाहेबहि तसाच काळसर निळसर पोषाख केलेले दिसले होते. बालताना मधून मधून आपल्या सभोंवार वारंवार निरखून पाहत ते कसल्या तरी घडून आलेल्या अनेक प्रसंगाची हकीगत सागत होते; आणि अंबुताई हुंकारहि न देता निमूटपणें लक्ष लावून ऐकत होती.

बाबासाहेबांनीं सभोंवार इकडे तिकडे पाहिले कीं माझ्या छातींत धस्स होई. कदाचित् माझा त्यांना संशय येऊन तीं मला पाहतील काय अशी मला भीती वाटे. मी श्वासदेखिल अगदीं जपून चालविला होता.

माझी त्या वेळची स्थिति तुमच्या लक्षांत येणें कठीण आहे. माझे भावी सुख, माझ्या आयुष्यांतील भावी सुखाची सर्व मदार याच क्षणावर अवलंबून होती त्या खुनाचें गूढ कोडें सोडविणें ह्याणजे माझ्या कस्तुरवरील दोषारोपाच्या शंकेचें निरसन करणे. तें जसें बरें अथवा वाईट होईल तसें माझे पुढचें सर्व आयुष्य होणार हें ठरलें. तेथें उपडी पडून ऐकणें हाच एक मार्ग मला त्या वेळीं मोकळा होता. उठून बसेन ह्याणावें तर तें देखिल आतां शक्य नव्हतें. पडण्या स्थितीतच काय कानावर येईल तें खरें; अशी स्थिति !

समुद्राच्या लाटा हळूहळू सळसळत होत्या. वाराहि वाहत होता. या दोघांच्या तडाख्यांतून सुटणार तें माझ्या कर्णपाथावर आदळणार. एखादें झाडावरील

माखलं वेव्हांतरी फडफडे, वाऱ्याच्या जोराने झाडे व त्यांच्या फांद्या केव्हांतरी वाजत, त्यांचा फायदा घेऊन मी केव्हांतरी हळू आंग हालवावें. माझ्याबरोबर जर संजीवन असता, तर तो निराळ्याच तऱ्हेने वागता. माझ्या अंगांत ही कला शिकाऊपणाने, सहवासाने आली होती; पण संजीवनच्या ठिकाणी तो उपजतच होती. तो जात्याच डिटेक्टिव होता. झणून त्याने जर मी त्याला मेलेल्या बाबासाहेब देशपांड्यांना अंबुताईबरोबर फिरतांना पाहिले झणून सांगितलें असते तर त्यावर त्याने विश्वास ठेवला असता काय ? कोणीहि ठेवणार नाही. अगदीं अविश्वसनीय गोष्ट ही ! खुद्द मलाच कोणी असे सांगता तर मी त्याला वेड्यांच्या हॉस्पिटलांत स्वतः होऊन कोंडलें असते ! इतरांची गोष्ट अशाला सांगूं ?

ती दोघे अगदीं एकमेकांच्या शेजारी आंगाला आंग लावून बसली होती कांहीं सुरसुरत्याचा आवाज झाल्याबरोबर त्या दोघांनीहि आपलें बोलणें एकदम थांबवून आजुबाजूस पाहिलें. माझे धाबें दणाणलें. तितक्यांतच आणखी माझ्या पायांतल्या वहाणेस कुंपणांतलें काटेरी झुडूप लागून पुनः सरसर आवाज झाला. त्याबरोबर झातारा उठला आणि त्याने त्या बाजूस आपल्या काठीचे टोंक लावले. नशीब माझे बलवत्तर झणून मी बचावलों. झातारा पुनः आपल्या जागेवर अंबुताई शेजारी बसून व आपला एक हात तिच्या खांद्यावरून टाकून बोलूं लागला.

“ कस्तुर एकदां झणाली होती खरें असेंच अगोदर देखिल. मोहनची एवढी गैरमर्जी कां व्हावी कळत नाही. गरीब पोरगो ती ! अगदीं निराश होऊन गेली आहे ! ”

“ त्याला तिचा संशय आला आहे. ” ताई झणाल्या.

“ पण त्याला असा संशय यायला कारण तर्गे कोणतें घडलें ? ”

मी जमिनीला खिळल्यासारखा झालों. माझ्याचबद्दल त्यांचे बोलणे चाललें होतें ! समुद्राच्या लाटांचा व बागेतील वाऱ्यानें हालणाऱ्या झाडांच्या पानांच सळसळाट जसा वाढला तसे त्याचेहि शब्द जरा मोठ्यानें येऊ लागले. त्यामुळे आतां मला स्पष्टपणें ऐकूं येऊं लागले.

“ हे प्रकरण सर्वोसच गहन गूढ होऊन वसलें आहे, ही गोष्ट तरी खरी ना? मग ? तें सोडवण्याचा तो आपल्या संजीवन नांवाच्या मित्राबरोबर अगदी कसून प्रयत्न करीत आहे. ” ताईनीं सांगितलें.

“ धाड भरो त्या संजीवनावर ! ” रागानें बाबासाहेब उद्गारले. संजीवनची त्यांना यावरून पूर्ण ओळख होतीसं वाटतें. कधींची कुणास ठाऊक !

“ जर कदाचित् त्या दोघांनीं खरी गोष्ट शोधून काढली तर मग कठीणच आहे ! ” ती भीतीनें झणाळी.

“ त्याची भीती नको. ” हांसून बाबासाहेब झणाले “ मेलेल्या माणसाची जळून राख झाल्यावर व त्यावर आणखी कॅरोनरचा निकाल झाल्यावर त्याला कोणीहि जिवंत समजणार नाही; समजलं. त्याची तुला मुळींच. भीती नको. आमचें गुपित कोणालाच समजणार नाही. ”

मी मनांतल्या मनांत हांसूं लागलों. बाबासाहेब—अथवा हें बाबासाहेबांचें भूत—ज्याच्याबद्दल बोलत होतें तोच मी स्वतः त्यांचें सर्व बोलणे प्रत्यक्ष ऐकत होतो; याची त्यांला कल्पनाहि नव्हती.

“ पण डॉक्टरच्या मजीतून उतरलेली कस्तुर, त्यांच्या प्रीतीस पुनरपि पात्र होण्याकरितां आमचें गुह्य उघडीस आणील, याची वाट काय ? ” अंबुताईनी शंका काढली.

“ तिची छाती नाही ब्र काढण्याची. ” बाबासाहेबांचें उत्तर आलें. “ तिच्या पासून झणशील तर बिलकूल भीती बाळग्याचें कारण नाही. जोंपर्यंत तूं हें विधवेचें सोंग पूर्णपणे घेतलें आहेस; आपल्या सर्व हालचाली जपून विचारपूर्वक करीत आहेस, आणि मला भेटतांना धोरण आणि सावधगिरी ठेवित आहेस तोपर्यंत आमचें गुह्य बाहेर फुटण्याचें नांवच नको ! ”

“ छे, तरी देखिल मला कस्तुरचीच भीती वाटतै. ती मोहनवर जशी प्रीती करीते; तशी, ज्या स्त्रीच्या ठिकाणीं असते ती आपल्या प्रियकराशीं बोलतांना बाकीचे सर्व विचार, भीती, शंका, कल्पना खात्रीनेंच सांगतें तेव्हां

ती आपणास पार धुडकावून लावील. ” अंबूताईनीं सुचविले “ त्यांच्या दोघांमध्ये जी फूट पडली आहे ती आमच्यापासून. तिच्या तोंडांतून एकच शब्द बाहेर फुटेल तर सर्वच बॅड बाहेर फुटेल आणि त्या दोघांचें मन निर्मळ होऊन डॉक्टरचे मत बदलून तो तिला पनुरपि पूर्वीप्रमाणे वागवूं लागेल. याचीच मला भीती वाटत आहे. ”

“ तुझी भीती अगदीं फुकट आहे. ” निश्चयाच्या स्वरानें बाबासाहेब झणाले “ आम्हां दोघांशिवाय तीच काय ती एक आहे परकी, आमच्या कटांतलें मर्म जाणणारी. पण हें गुह्य फोडील तर त्यात तिचा स्वतःचाच नाश होईल हें तूं विसरतेस. ”

“ आतांपर्यंत आपण केलेला सुखाचा त्याग—स्वार्थत्याग—पुरेसा झाला असें तिला नाहीं का वाटायचं ? ”

“ तर मग तिनें आतां स्तब्ध राहिलेंच पाहिजे; नाहीं तर तिच्या अब्रुवरच बाजू येईल. ”

या उत्तरानें ताईचें कांहीं समाधान पुरतेंसें झालें नसावें. ती जी एवढी माझ्याशीं कस्तुरबद्दल चौकशी करीत होती ती याच करितां. कसला तरी मोठाच गुप्त कट चालला होता ही गोष्ट आतां सिद्ध झाली. आणि दुसरी एक मला नवीन गोष्ट आतांच कळली ती ही कीं ही सर्व हकीगत फक्त एक कस्तुरलाच ठाऊक असून ती माझ्याकडे त्याबद्दल अवाक्षरहि बोलली नाहीं. माझ्यासमोर बोलणारा हा माणूस तर खरोखर बाबासाहेब देशपांडेच. तर मग ‘ दुधारी सुरीनें ’ मेलेला माणूस कोण ?

इतक्या गुतागुतीनें ह्या सर्व गोष्टी उकलण्यास अवघड झाल्या होत्या, आणि कटवाल्यांनीं इतक्या सावधगिरीनें आणि काळजीपूर्वक सर्व गोष्टी घडवून आणल्या होत्या कीं खुद्द बाबासाहेबांच्याच मते त्या तिसऱ्या कोणास उमगणें शक्य नव्हतें. असें असूनहि आश्चर्य असें कीं आपला वेष न बदलतां हे बाबासाहेब रात्रौ झाले तरी कसे फिरत होते ? आतां एवढें खरें कीं ती बोलतांना

जो भाग मी आणखी ऐकिला होता त्यावरून त्यांचीं नेहमींची भेटण्याची जागा एक नव्हती. पूर्वीच्या जागेवर त्यांना संशय आल्यामुळे त्यांनीं इथे भेटण्याचें ठरविलें, व पुढल्या खेपेस हीहि जागा बदलावयाची असें ठरलें होतें ! ह्या भेटीहि फक्त कारणापुरत्या क्वचित्च होत. वारंवार होत नसत. आणि अंबूताईनें हि विधवेचा बहाणा उत्तम वठविला होता.

पूर्वीं बाईनीं जें अंबूताईचें दोन दोन दिवस नाहीसें होणें, पहाटेस फिरावयास जाणें, दिवसा निजणे वगैरे सांगितलें होतें त्याचाहि मला आतां उलगडा झाला. थोड्या वेळानें बाबासाहेब बोलले—

“ डाक्टर आज बाईकडे आला आहे याची मला कल्पना नव्हती, नाही तर आज मी आलोंच नसतों. त्याच्या दृष्टीस पडणें झणजे सर्वनाश करून घेणेंच.”

“ जेवणें होईपर्यंत तो आल्याची मला बातमी देखिल नव्हती. आईनें च त्याला मुद्दाम बोलावून आणला होता. पण तो उद्यांच जाईल निघून. तो झणत होता कीं रोग्यांला टाकून फार वेळ आपल्याला राहतां येणार नाहीं झणून. ”

“ इथें येण्यांत कांहीं शोध बीध काढण्याचा हेतु आहे झणत्येस त्याचा ? ” बाबासाहेबांनीं विचारले.

“ असेल कदाचित्. कोणी सांगावें ? अखेरपर्यंत आईनें मला तो आल्याची बातमी कळविली नाहीं; किंवा तो येणार असल्याचें पूर्वींहि कळविलें नाहीं. मला कसेंसेंच झालें त्याला पाहून. मला त्रासच आला होता. कारण त्याच्या दृष्टीस पडूं नये अशी माझी फार इच्छा होती. पण मग आलेली बाजू घेतली कशी तरी एकदांची सांवरून. ”

“ अमेना का ! जाईल तो सकाळी निघून. राहतो कशाला इथें झक् मारून शेंग खायला ? ह्या वेळीं पडला असेल घोरत विछान्यांत डुकरासारखा ! ”

याच्यावर उत्तर देण्याचें माझ्या अगदीं जिभेवर आलें. पण मी बळेंच आत्म-संयमन केलें. मिळालेल्या माहितीबद्दल मला मनांत आनंदाच्या गुदगुल्या होत होत्या.

प्रकरण १८ वें.

अनपेक्षित आघात.

सुकाळी सुमारे आठ वाजतां रात्रीच्या जागरणामुळे डोळे चोळीत चोळीतच मी बाहेर आलों. प्रातर्विधि आटोपून येतो तोंच बाईंनी अंबूताई रात्री नाहीशी झाल्याचे मला सांगितलें. मी मात्र रात्री जो प्रकार पाहिला होता त्यावरून मला वाटलें की पुढें काय घडतें आणि अंबूताई परत आल्यावर आपलें विधवेचें सोंग कसे करते हें अधिक सूक्ष्मपणें निरखून पाहण्यास मला राहावयास सांपडतें तर बरें होतें. परंतु पेशंट्स्कडे गेलेंच पाहिजे होतें

मी जाण्याकरितां पोषाख करू लागलों, तोंच कॉफी आली. इतक्यांत बाईहि येऊन झणाल्या—

“ डॉक्टर, तुझाला मी मुद्दाम ज्याकरितां बोलावलें त्याबद्दल तर तुझी अगदीं मौनच धरलें. रात्री तुझी अंबूला पाहिलीना? तिच्याबद्दल आपला काय अभिप्राय आहे? परिणाम वाईट होण्यासारखी जरी काहीं हकीगत असली तरी सांगावयास कचरू नका. शक्य तितके वाईट ऐकून घेण्याची मी मनाची तयारी करूनच ठेविली आहे. तेव्हां खरें कांहीं असेल तें स्पष्टपणें सांगण्यांत छपवाछपवी मुलींच करूं नका.

क्षणभर तिच्याकड पाहून मी झणालों—“ खरोखर मला तिच्यांत तसा मोठा बिघाड झाल्यासारखा दिसला नाही. ”

“ तर तिची मुद्रा का हो अशी कावरीबावरी, आणि बघते एकोकडे, करते भलतेंच, लक्ष तिसरीकडेच असें कां बरें तर मग ? ”

“ खरें सांगायचं तर, बाई, मी आपल्याला सांगतो, असले प्रकार कांहीं मला दिसून आले नाहीत. मी तिला नीट पाहिली. बाबासाहेब गेल्यामुळे तिच्या मनावर जें दुःखाचें दडपण पडलें त्याच्याशिवाय आणखी काहीं नाहीं मिण्यासारखें. बाई, खरोखरच नाही त्याच्यांत कांही. ”

“ तर मग तिचा मेंदू ठिकाणावर आहे म्हणतां अझून ? ”

“ होय. तिच्या मेंदूला कांही एक झालेलें नाही. ती जे कांहीं विचार करीत असेल ते तिच्यासारख्या अशक्त, मानसिक प्रकृतीच्या स्त्रीला एवढें दुःख झाल्यावर न करणें अपरिहार्य आहे. ”

“ तिच्याकडे पाहिल्यावर माझा जीव मला नकोसा होतो हो ! सारखी आपली रडतच बसते. पूर्वी ती असें नांव घेत नसे. आतां ती नांव घेऊन जणू कांही बाषासाहेब समोर उभेच आहेत असें समजून संभाषण करीत बसते. काय एकन्देन; किती सांगावे तिचे प्रकार ? इथून निघून कुठे तरी लांब एखाद्या हवाशीर ठिकाणीं किंवा नरसोबाच्या वाडीसारखा कृष्णाकाठच्या तीर्थक्षेत्री जाऊन राहावेंसे मनांत किती किती येते म्हणून सांगू ? पण करणार काय हिच्यापुढे ? ज्याचे नांव तें. कबूल होत नाही. बोलायचीच मग बद्द होते ! ”

ती मुबई सोडण्यास कबूल कां होत नाही हें मला ठाऊक होतें. रात्री मेलेल्या (?) नवऱ्याला भेटून मग खांद्यावर हात घालून फिरावयास जावयाला मिळालें नसतें. अंबुताईच्या ह्या “ विधवेच्या सोंगाने ” बिचारी बाई मात्र खरोखरीच घाबरून गेली होती. अथवा तीच का ? खुद्द मलाच वाटत होते कीं बाबासाहेबांकरितां अबुताई मस्तक हलकें होऊन जाईपर्यंत शोक करीत आहे. प्रत्येक हालचाल, प्रत्येक कृति ती इतकी जपून करी कीं तिच्याबद्दल पाहणाराच्या मनांत दया व कीर्त उत्पन्न व्हावी. त्या बाईला मला कितीतरी वेळ मी रात्री जें काय पाहिले होतें तें सांगून टाकावेसे वाटलें. पण तसें करणें योग्य नव्हतें. कारण वर लिहिलेलीं ‘ बँकवेवरील संभाषणाची ’ हकीगत जर मी लिहिलीं आहे तशीच कुणास सांगितली असती तर ती कोणासच खरी वाटती ना. उलट माझी मात्र वेड्यांत गणना झाली असती. शेवटी ही हकीगत तर मला बाईला सांगतां येईना आणि तिचें समाधान होईल असे दुसरे कांहीं बोलावयास सुचेना. अशा स्थितींत मोठ्या दिलगिरीनें तिची परवानगी घेऊन निघून जाण्याशिवाय मला कांहीं गत्यंतरच नव्हतें.

मी बाहेर पडतांना मला पोंचवावयास म्हणून माझ्या मागून दादरापर्यंत येत असतां बाई म्हणाली—

“ तुम्हां तर आतां जाताच. पुन्हां केव्हा याल तेंहि समजत नाही. मला मात्र अंबूची फारच काळजी लागून राहिली आहे. ”

“ तिच्याबद्दल तुम्ही निश्चित राहा. तिला कांहीं होणार नाही. हवा बदला-
वयास तिला न्यावयास मिळेल तर बरें होईल. तथापि नाही मिळालें तरी
तिला बळजबरीनें मात्र कुठे घेऊन जाऊ नका. तिच्या मनाला विश्रांति पाहिजे
होती. सध्यां नवऱ्याच्या मृत्यूच्या विचारापासून तिचें मन परावृत होईल तेवढें
कलें पाहिजे. परंतु या मुषडत असेपर्यंत तसे होणे शक्य नाही. आणि त्याला
काही इलाज नाही बरें, येडन मा पुनः केव्हा तरी ” असें म्हणून खाली
गेल्यावर पुनः एकवार मी तिला ओरडून सांगितले—

“ अथवा जरूर लागेल तेव्हां मला कळवा म्हणजे मी येईन. ”

परत जातांना गाडीत माझ्या मनांत तेच विचार घोळत होते. संजीवन मला
भेटतो केव्हां आणि त्यालाहि आश्चर्य वाटेल अशा फक्त मीच पाहिलेल्या गोष्टी
त्याला सांगतो केव्हा असें मला होऊन गेले होतें. वृद्ध बाबासाहेब अद्याप हयात
आहेत हा शोध लहानसान नव्हता. त्या अद्भुत गोष्टीवरून एकंदर खुनाच्या
चमत्काराचा तलास लावणें अगर ती अद्भुत गोष्ट कधी घडली असावी याब-
द्दल कारणमीमासा करित बसणें निरर्थक होते. मी स्वतः प्रत्यक्ष माझ्या
डोळ्यांनीं त्यांना पाहिलें होतें; आणि स्वतःच्या कानांनीं प्रत्यक्ष त्यांना बोल-
तांना ऐकले होतें. प्रत्यक्षाला प्रमाणांची जरूरी काय ? विचिकित्सा क-
मी सोडून दिलें. कारण त्या त्याच्या संभाषणांत अंबूताईंनीं बाबासाहे-
भेटण्याचें सांगितले तें मी ऐकले होतें. तेव्हां तिच्या आगमनाचें
राहाण्याचें मी ठरविलें.

खरोखर अंबूताई मला येऊन केव्हां भेटतील असें झालें ;
तेव्हां तिच्याकडून सर्व दृक्कीत काढावयाची; आपल्या तों-
मदत्ताचा शब्द उच्चारवयाचा नाही असा मी ठाम नि-
अद्भुत चमत्काराचा पत्ता मीच लावणार अशीहि आतां म-
डिट्रिक्टव् कादंबऱ्या स्वतः मी पुष्कळ वाचल्या आहेत;

स्यमय गुंतागुंतीची प्रत्यक्ष घडलेली ही हकीगत अगदीच नवीन. बाकीच्या प्रसिद्ध केलेल्या कादंबऱ्या म्हणजे लेखकांच्या कल्पनेचे खेळ होत; आणि मी ज्यांत गुरफटलों गेलों आहे ती खरीखुरी हकीगत असून ती जर पुढे मागे लिहावयास घेतली तर आपणच तिचे नायक होऊं असे वाटून तशा सभयस्थितीतहि मी एक प्रकारच्या भावी आनंदाचा अनुभव घेऊं लागलों.

मी हॉस्पिटलांत दोन वाजेपर्यंत होतो. त्यानंतर मी कोटांत डॉ. नियोगींच्या दवाखान्यांत रोजच्याप्रमाणें त्याच्या केसीस चालविण्याकरितां जातो; तर आज कित्येक दिवसांनीं दवाखान्यांत डॉ. नियोगी स्वतःच हजर असलेले पाहून मला अचंबा वाटला. कारण डॉ. साहेबांची आज आपण येणार असल्याबद्दल आगाऊ सूचना वगैरे कांहीं नव्हते.

“ कसे काय मोहन ? कसा अगदीं अनपेक्षित आलो ना मी ? ” डॉ. नियोगी हंसत हंसत मोठ्याने ह्मणाळे. “ आज सकाळीं मला अगदीं साफ बरे वाटलें आणि झणून मी आज आलों ”

“ बरें झालें एकदांचे आलांत ते, ” मीहि आनंदानेंच झटलों. “ आज हॉस्पिटलांत देखिल आपली चौकशी चालली होती. ”

“ मोहनराव ! काल रात्री तुझी बाहेर गेला होता झणून ऐकलं, खरं काय ? ”

“ होय, निकडीच्या बोलावण्यावरून गेलो होतो खरा; ” मी हंसतच उत्तर

“ तु मी कुठें गेलों होतो हें मात्र त्यांना सांगितलें नाहीं. कारण कस्तुर

ग भाग्योन्नतीच्या मार्गांतला एक खडक आहे; अशी त्यांची नेह-

पस. तेव्हां तिच्या आईकडे मी गेलों असे कळल्यावर तें देखिक

यांनीं एखादें लांबलचक लेखर द्यावयास सुरवात केली असती.

कस्तुरच्या विरुद्ध कोणी बोलल्यास मला तें मुळींच सहन

खून झालेला इसम मयत नसून हयात आहे या एकाच

जुनाचें कोडें गूढतम करून टाकलें असलें तरी कस्तुरबद्द-

अंदेशा तिनें घालवून दिली होती. जरी बाबासाहेबांनीं

केलेला पत्रव्यवहार तिने मजपासून अद्याप चोरून ठेविला होता, तरी एरबी ती या खुनाच्या बाबतीत पूर्ण निर्दोषी होती अशी माझी खात्री झाली.

डॉ. नियोगी विहिजिट्सनां निघून गेले. आलेल्या पेशंट्सना मी औषध देण्याकरितां प्रिस्क्रिप्शन लेंडू लागलों. मनुष्याचें मन स्वस्थ नसलें ह्याणजे तो आवश्यक काम करावयाचें ह्याणून कसे तरी यंत्राप्रमाणें ढकलीत असतो. मीहि त्या दिवशीं आलेल्या आज्ञान्यांना नेहमींचे काहीं ठराविक प्रश्न विचारले आणि इजा न होईल अशी साधारण ठराविक प्रिस्क्रिप्शन लेंडून दिली. वास्तविक डॉक्टरांसारख्या धंद्यांत असे बेफिकीरपणें वागणे हें क्रूरपणाचें लक्षण आहे हें मी जाणतो. तथापि डॉक्टर हा देखिल कोणी ' भवसागर तरून गेलेला तापसी ' नसून तो आपल्या सारखाच संसारांत राहून सुखदुःखें भोगणारा व्यवहारी माणूस आहे हें पेशंट लोक नेहमीं विसरतात असे कष्टान ह्याणावें लागतें. जरूरीच्या वेळीं, संकटाच्या वेळीं प्रथम बोलावतील डॉक्टराला, पण बिलें चुकवताना—चुकवावयाचीं मनांत आलीच तर—सर्वांच्या शेवटी आठवण होणार बिचाऱ्या डॉक्टरांची !

सुमारें पांच वाजतां मी बिऱ्हाडी आलों. माझ्या टेबलावर नोकरांनं ठेविलें पत्र माझ्या दृष्टीस पडले.

“ ठाणें सोडून आपण बाहेर फिरणे बरें नव्हे. तथापि हे पत्र पोंचतांच कस्तुर कोठें आहे ती चौकशी काढून तिच्या तपासांत राहावें, कांहीं तरी नवीन प्रसंग घडला आहे, पण काय हें मला अद्याप उमगलेलें नाही. तुला तें समजण्याचा बराचसा संभव. याकरितां ताबडतोब निघावें. परंतु आपण चौकशी करीत असल्याचा संशय मात्र कोणासहि येऊं देऊ नये. ”

—“ संजीवन. ”

माझ्या अगोदरच्या क्षुब्ध मनोवृत्तींत ही आणखी एक पुन्हा भर पडली. हे आणखी नवें काय उद्भवलें ? संजीवन यावरून खुनाच्या शोधांत आहे हें उघडच झालें. पण त्याला कांहीं खरा सुगावा लागत आहे काय ? हा प्रश्नच होता. त्याला खरा सुगावा लागला असता तर माझ्या मते अझूनहि आता

कस्तुरच्या मागे त्याचा ससेमिरा राहिला नसावा. मी अशा विचारांत असतांच कपडे करून कस्तुरच्या मावसबहिणीकडे जावयास निघालों.

कस्तुरच्या मावशीच्या मी फारसा परिचयाचा नव्हतो. तरी एक दोन वेळां ती मुंबईस बाबासाहेबांच्या घरी आल्यामुळे माझी व तिची अगदीच ओळख नव्हती असें मात्र नाही. मी गेलों तेव्हां घरी पुरुष मंडळी कोणी नव्हती.

मी गेल्यावर व्हरांड्यांत एका आराम खुर्चीवर बसलों. मावशीबाई आंतूनच माझ्याशी बोलं लागल्या—

“ बरी कशी वाट चुकलांत इकडची ? ”

“ दवाखान्याचें काम आणि खासगी प्रॅक्टिस् ही दोन्ही सभाळून वेळ मिळेल तेव्हां ना ? ”

हे एकच ठराविक उत्तर सर्वांना यावयास मला कंटाळा येई.

“ म्हणूनच म्हटलं, आज कसा वेळ मिळाला ! ”

मलाच कांहीच उत्तर मुचेना. मी हातरुमाल घेऊन डोकीचा घाम पुसण्याचे निमित्त करून व्तिशांतून उगीच घडयाळ काढून पाहूं लागलों, तोंच कस्तुरची मावस बहीण चहा व शिरा ठेवून गेली. ती जात असतां मी तिच्याकडे वर मान करून पाहिलें. माझी निराशा झाली. कस्तुर असती तर ती स्वतःच चहा घेऊन आली असती. तिची मावस बहीण पुढें आली त्या अर्थी ती इथें नाही खास हें मी तेव्हांच ताडलें.

माझ्या मनांत उडालेली चलबिचल ताडूनच की काय मावशीबाई झणाल्या “ कस्तुर आज इथें नाही. ”

मला हवा होता तोंच विषय निघाल्याबरोबर मी आतुरतेनें विचारलें “ तर कुठें ? ”

“ आपल्या वर्गांतल्या एका बालमैत्रिणीच्या बोलाण्यावरून ती आतांच ठाण्यास गेली आहे. बरोबर तिची थोरली मावस बहीणहि आहे. दोघीहि गेल्या आहेत. तेव्हां कदाचित् राहानील आजचा उद्यांचा दिवस, आणि तिला कुठें आतांशा करमत नाहीसें झालें आहे; तेव्हां वेळ घालविण्यास मिळेल तिकडे ती जाते. ”

“ होय, बाबासाहेब गेल्यापासून तिकडे अंबूताई आणि इकडे ही दोघीहि सारख्याच झाल्या आहेत. ” मी मुद्दाम ह्मटले. “ पण आतां सगळ्या जन्म काय असाच थालवावयाचा आहे. ? कांहीं तरी विचार करून वागलें पाहिजे. कोणी झालें तरी ? ”

“ बाबासाहेब गेल्यामुळें परिणाम झाला तेवढाच असता, तर ती इतकी निराश झाली नसती. पण माणसानें मनाशी बाळगून ठेवलेली आशा नाहींशी झाली झणजे त्याची वेड्यासारखी स्थिति होते. तशात आपला झालेला तोटा सहन करावयाचा तेवढाच भार जर शिगवर पडेल तर सहन करतां येईल, पण कस्तुरच्या सारख्या कोवळ्या मुलीला आपला जन्माचा तोटा सहन करूनहि आपल्या तरुण व सुखी मैत्रिणीच्या चेष्टा जेव्हां ऐकाव्यां लागतात, तेव्हां सारं आयुष्यच तिला कंटाळवाणं वाटल्याशिवाय कसं बरं राहील ? ”

यावरून कस्तुरनें आमच्या दोघात घडलेली सर्व गोष्ट आपल्या मावशीला सांगितली आहे हें कळून चुकलेच. पण मला मात्र वाईट वाटले. मावशीनें ही कस्तुरची हकीगत सांगतांना अप्रत्यक्षपणें मला दोष दिला तो योग्यच होता. मला तरुण मुलीच्या जातीचा त्या वेळीं मनापासून फार राग आला. बाबासाहेब हयात आहेत हें प्रत्यक्षपणें पाहिल्यापासून तर उगीचच्या उगीच कस्तुरचा संशय घेऊन मी तिचें मन दुखवले असें मला वाटून मी स्वतःला खूप दोष दिला. पण आतां झाली गोष्ट सुधारावी कशी हाच विचार माझ्या पुढे होता. संजीवननें तर मला कस्तुरवर पाळत ठेवावयास सांगितले होतें ।

“ एरवीं तिची प्रकृति नीट आहेना ? नाहीं तर थोडासा हवापालट होतो आहे तो बराच आहे ” मी उत्सुकतेने म्हटले.

“सगळी प्रकृतीन् बिकृती मनावर अवलंबून ना? मग एकटें मनाचे दुःख शभर शरीराच्या दुःखांना उभें करील. तिची प्रकृती देखिल पूर्वीसारखी नाही. अगदी फिकट होऊन गेली आहे. मी त्या दिवशीं तिला सांगून देखिल टाकले की तुला आतां कोणाच्याच औषधाने गुण पडणार नाही. त्याला आतां डॉक्टर एकच—”

“ कोण तो ? ” मी मध्येच उतावीळपणें विचारले.

“ डॉक्टर मोहनराव ! ”

मी हांसलों. वरोबरच. तिचें मानसिक दुःख वाढत गेले तर कशावर घालील याचा नेम नाही. आतां याला औषध एकच आणि तेंहि आतांच दिलें पाहिजे होतें. दोघांचीहि मनं निर्मळ करून पूर्ववत् दिलसफाई याच घटकेला झाली पाहिजे होती. पण या वेळीं कस्तुर हजर नव्हती. खरोखरच प्रत्येक बाबतींत आम्ही पुरुषच फार उतावीळ असतो.

“ बरें, ती नक्की कधी येईल म्हणालांत ? ”

“ कां ? कां बरं ? कशाला पाहिजे ती ? ” मावशीबाई मुद्दाम म्हणाल्या.

“ आपलें सगळें बोलणें माझ्या ध्यानांत आलें. माझा त्या बाबतींत गैर-समजच झाला. आणि तो दोष माझाच आहे. म्हणून त्याबद्दलचा गैरसमज दूर करावयाचा आज माझा विचार होता. ” मी गंभीरतेनें उत्तर दिलें.

“ खरंच कीं काय ? ” मावशीबाई चमत्कारिक चेहेरा करून म्हणाल्या. “ तर मग आपण फार उशीरां आलांत. आपली आज्ञायत तिनें वाट पाहिली; पण याउपर आपणाला अशी बुद्धि होईल असें निला वाटेना तुमच्याकडून एखादे पत्र तरी येईल म्हणून तिनें किती तरी वाट पाहिली. कधीं कधीं तर ती एकटीच रडत देखिल बसे. माझ्या बोलण्याचा राग येऊं नये, पण स्त्रियांची आपल्यावरील प्रेमाची कसोटो पाहण्याकरितां अथवा केवळ लहरी खातर म्हणून परीक्षेची दोरी पुरुषांतकी ताणतात कीं शेवटीं ती तुटून जाऊन तिचीं दोन टोके दोन बाजूस जाऊन पडतात. आणि शेवटीं ती स्त्री आपला आयुष्याचा एक कुठला तरी निर्णय लावून टाकण्याच्या मार्गास लागते. ”

हे शब्द ऐकण्याबरोबर मी घाबरलों.

“ आणि कस्तुरनें इतकी मजल गांठली कीं काय ? ” मी विचारलें. ती रागानें बोलत होती. पण टोंचून बोलण्याची तिची पद्धत मात्र निराळीच होती.

“ हें काय बरं ! आपण अजीबात तिची वास्तपूस्तच जर सोडली तर तिनें मग काय करावं बरं ? ती आतां दुसऱ्याच एका नादाला लागली आहे ? ”

“ काय म्हणतां ? कसला तो नाद ? ” मी उद्देगानें म्हणालों.

“ पण आतां तिला सोडूनच दिल्यावर इतकी चौकशी तरी कशाला हवी? तो नाद कसला का असेना. आतां तिच्या शरीरावरहि नाही आणि मनावरहि आपली मालकी राहिली नाही ! ”

“ म्हणतो कोण ? मी तिचा त्याग केलेला नाही. ” मी तिच्याकडे वळून आवेशी येऊन जोरानें उत्तर दिलें.

ती कक्त हांसली. तिच्या मुद्रेवरून तिच्या त्या रागाच्या टोंचून बोलण्यांत असत्य मुळीच नव्हतें हे मी समजून चुकलों. पण कस्तुरनें कसला नाद लावून घेतला हें मात्र तिनें मला सांगितलें नाही. तो नाद पापविषयाचा असता तर ती इतकी धिटाईनें ते शब्द बोलून वर आणखी हांसली नसती. मी पुन्हा एकवार तो नाद कसला म्हणून विचारलें; तेव्हां देखिल तिनें मला पूर्वीचेंच उत्तर दिल्यावर मग मला त्या मावशीचा देखिल भारीच राग आला.

वाचक ! इतक्या हकीगतीवरून आपण माझ्या कस्तुरची कड घेऊन तिला विनाकारण दुःख दिल्याबद्दल माझ्यावर दांत ओंठ खात असाल, पण तिचा संशय घेण्यास मला त्या वेळीं तशीच कारणें मिळालीं हे आपण देखिल नाक-बूल करणार नाही. मी तिचा बुद्धिपुरःसर त्याग केला होता काय ?

ह्या खुनाच्या प्रसंगापासून आतां इतःपर पुढें माझ्या आयुष्यांत सुखच लिहिलेलें नाही असें मला वाटलें. मावशीबाईची परवानगी घेऊन मी उठून स्टेशनवर गेलों.

प्रकरण १९ वें.

रांकट रोगी !

रूप शिकस्त केली, पण माझ्या डोक्यांतून ते विचार जाईनात. कस्तुरच्या मावशीने सांगितलेल्या हकीगतीपासून माझे मन अधिकच अस्वस्थ होऊन गेलें. “ ती आतां दुसऱ्याच एका नादाला लागली आहे, ” हेच तिच्या तोंडचे शब्द. कस्तुरला लागलेला हा नाद कसला ? माझ्या मनांत भलतेच कुविचार येत होतें. ते तसले विचार अगदींच असह्य. पण ते जरी आवडत नसले, सहन होत नसले तरी हटकून येतातच. पण माझी पूर्ण खात्री की, जशा प्रकारचे कुविचार माझ्या मनांत काहूर करून सोडीत होते तसला नाद माझ्या कस्तुरला कधीहि लागावयाचा नाही. तिला कसलाहि नाद लागलेला असो, त्यामुळे ती स्वतःच्याच शरीराला वैतागून घ्रास करून घेणार होती हें ठरलेंच. याकरितां तिला पत्र पाठवावें असें मी ठरविलें. कारण यांत दोषास पात्र मीच होतो. निर्मळ व प्रेमळ मनाच्या मानी स्त्रियांला अकारण लाविलेला दोष कधीहि खपत नाही; मग तो उघडपणें दूर करणें अशक्य झालें तर त्या स्वतःच्या जीवाचे हाल करून घेतील पण त्या बाबतींत दोष लावणाराला आपण झणून हार जाणार नाहीत.

मी घरचा श्रीमंत नव्हतो हें कस्तुरला माहीत होतें. मुंबईत एकावार प्रख्यातीस आल्यानंतर एखाद्या लहानशा शहरांत प्रॅक्टिस करून थाटानें व सुखासमाधानानें राहावयाचा माझा बेत कस्तुरला माहीत होता; एवढेंच नव्हे तर तिला तो फारच पसंत पडला होता. आपला संसार पुढें कसकसा थाटावयाचा याबद्दलचा ती वारंवार विचार करीत राही. अशा प्रसंगां हा अकस्मात् घडून आलेला विपरीत परिणाम पाहून तिचें मन व मस्तक बिघडून गेल्यास नवल कसलें व त्यांत तिचा दोष तरी कसला ?

नोकरीकरितां मुंबईस राहिलेल्या नवऱ्याबरोबर गेलेली मैत्रिण आपल्या गांवी आली झणजे तिचा थाटमाट काय विचारतां ? मुंबईस जरी एखाद्या गल्लीकुची-

तल्या गुजराथ्याच्या चाळीत दरमहा ७ रुपये भाड्याच्या एखाद्या नासक्या खोलीत तीराहिली असली, तरी गांवांत आल्याबरोबर आपला सर्व सांठा काय असेल तो बाहेर काढतांना मुंबईतील स्थळांच्या व वस्तूंच्या व इतरहि अनेक प्रकारच्या दुसऱ्यांच्या तोंडून ऐकलेल्या उसऱ्या गोष्टींचा सांठा देखि ती आपल्या खेडेगांवांतील मैत्रिणीपुढे काढून त्यांचा पसारा मांडते. मुंबईत नवऱ्याचा पगार या महिन्याचा त्या महिन्यांस न पुरल्यामुळे तिथे हाल काढून उरलेल्या पैशांची येतांना बिस्कटे, चहा, फळे, बटाटे, डबे, खेळणी अथवा दुसऱ्या हरएक तऱ्हेच्या वस्तू व तिकडील अर्धवट भाषा व चालीरीती आपल्या बरोबर येतांना सांभाळून आणून आपल्या गांवांत त्यांचे प्रदर्शन ती अशा रीतीने मांडील की, खेडेगांवांतली बायकापोरे सारी आश्चर्याने चकभूल होऊन तिच्या गोष्टी तोंड उगडून ऐकत बसतात. झाताऱ्यांना आपल्या पोरांबाळांनी पुढे मुंबईसच जावे असे वाटू लागते, तऱ्ही आपल्या नवऱ्यास त्या दिवसापासून मुंबईस जाऊन नोकरीस रहाण्यास सुचवितात. झणजे हेतु असा की, आपणांस देखिल मग आपल्या मुंबईवाल्या मैत्रिणीच्यावर कडी करतां यावी. आणि मुलगे तर आपण चार अक्षरे येण्याबरोबर मुंबईस जाण्याचा निश्चय करूनच बसतात. तशांत त्यांना थोडासा अभ्यास केलेल्या मुलांनासुद्धा मुंबईत मोठमोठ्या नोकऱ्या मिळतात असे जर का कळले तर मग त्यांनीं शाळेतल्या अभ्यासाला रामराम ठोकला झणूनच समजावे. लहान मुली बापड्या आपल्या मनांतल्या मनांत मुंबईस राहिलेल्या अथवा रहाण्यास जाण्याचा संभव असलेल्या नवऱ्याच्या पदरी पडण्याबद्दल देवास नवस करीत असतात. कारण तिकडे बरोबर वडीलधारे माणूस कोणी नाही, झणून स्वेच्छाचारी बागणूक, व शेवटी गांवांत आल्यावर सर्वांसमोर नसती श्रीमंती मिरवावयास मिळण्याची बलवत्तर आशा या दोन गोष्टीमुळे त्यांना आपण मुंबईस केव्हा जाऊं असे वाटू लागते.

त्यांतहि एखादीला थोडे बहुत किहितां वाचतां येत असले तर कादंबऱ्यांतील व मासिकांतल्या गोष्टींतील मुंबईतील रहाणीच्या गोष्टी वाचून तशा गोष्टींतील

नायिकांसारख्या आपण अभक्क्या बाई कधीं होळें ह्मणून त्या जशा कांहीं वाट पहात बसतात. त्यांतूनहि एखाद्या मैत्रिणीमंडळांतून जिच्या नशिबी शेजारच्याच गांवांतील एखाद्या तरुण परंतु सुदृढ व घरची व्यवस्थाच पहात राहिलेल्या नवऱ्याच्या पदरीं पडण्याचें येईल, तिला स्वतःला व तिच्या मैत्रिणीला तिचें नशीब कोतें वाटूं लागतें. आतां खेड्यात रहाणाऱे कांहीं लोक कमी शिकलेले व डामडौलाची मिजास नसल्यामुळे साध्या वागणुकीचे असतात खरे, परंतु अशाच तरुणांचा वांट्यास आरोग्याचा बराचसा वांटा आलेला असतो हें पुष्कळांच्या ध्यानांत येत नाही. तुटपुंज्या ज्ञानावर मुंबईस जाऊन शरीर झिजवून मडिन्याकांठीं मिळविलेले कांहीं रुपये भाड्याच्या, महाग राहणीच्या, डामडौली संवयीच्या करमणुकीच्या साधनांच्या द्विशशास द्विशेरशीनें वांटून देऊन, व आपलें आरोग्य तर सगळेंच चहाच्या पेल्यास समर्पण करून काडीपहिलवान बनल्यामुळे हाक्षांत काठी घेतलेल्या, कपाळाचे बसलेले आंख दिसूं नयेत ह्मणून वेंस राखिलेल्या, दृष्टीची मंदता बाहेर येऊं नये ह्मणून जणूं काय फॅशनकरतांच ह्मणून लावण्याच्या बहाण्यानें सुंदर फ्रेमचा चष्मा लावलेला, भरीव दागिना अंगावर ठेवण्याचो ऐपत नसल्यामुळे दीड अडीच रुपयांचे घडयाळ खिशांत बाळगणाऱ्या व शरीराची काठी निदान अखेरच्या पाळीपर्यंत तरी दृष्टीआड रहावा ह्मणून पोटास चिमटा घेऊन केलेले शर्ट कोट घातलेल्या, अशा यांच्या मते नाजूक, गोऱ्या, चाकरमानी व सुंदर नवऱ्याच्या गृहिणी होण्याच्या नाहीं हल्लींच्या मुली लागतात हें कांहीं इतकेंसे समाधानकारक नाही. माझी कस्तुर या मुलीच्या वर्गाला अपवाद होती. तिला मुंबईत रहावयाचा इव्वास नसून उलट माझ्याबरोबर एखाद्या खेड्यांत रहाण्याचा तिचा निश्चय होता. वयाचे मला महत्वे कां वांटलें हें बरील वर्णनावरून वाचकांच्या नीटपणें ध्यानांत येण्यास हरकत नाही असें वाटतें.

मुंबईतच जन्मलेली आणि मुंबईतच लहानाची मोठी झालेली असून कस्तुरला माझ्याबरोबर मी जाईन तिथें एखाद्या निमखेड्यांत-शहरांत रहावेसें मनापासून कसें वाटलें याचें मला राहून राहून कौतुक वाटे. मी तिला पत्र लिहावयास

बसलों. परंतु मला प्रियकरणीला तिचे मन वळेल असे सुचेना. इतर बहुतेक डॉक्टरांप्रमाणे मी देखिल आपल्या मी कांही बवि अथवा खंदा लेखक नव्हतो. त्यामुळे प्रियास मला लिहिता येईना. फक्त मी तिला भेटण्यास गेल्याची ख्याचा इच्छा त्या पत्रांत दर्शविली. माझा स्वतःचा अपराध कबूल केला व तें पत्र लिहीत असतांच बाबासोहबांच्या टेपाहिलेली पत्रे अतःपर विसरून जाण्याचें मनाशी ठाम ठरवित वित असतांच अंबूताईवर नजर ठेवण्याचाहि गुप्त निश्च

कस्तुरला निराळाच नाद लागला " हे शब्द मला रागले. माझे मन व्यग्र होऊन गेलें. मला कांही सुचेना. त पडलों. पत्र कस्तुरच्या वाद्याच्या मावशीच्या पत्त्यावरच पोटाकले आणि सँडस्ट रोडच्या बाजूने गांधर्व विद्यालयाकडे गांधर्वविद्यालय इल्लीच्या जागी अलें नव्हतें. गांधर्वविद्यालयातील अध्यापक माझे स्नेही होते. त्यांचे मला नेहमी आमंत्रण येई, पण कधीच गेलों नव्हतो. तेव्हा आज अचानक मी अनाहूतपणे त्यांनाहि मोठें नवल वाटलें. त्यांनी मला निरनिराळी वाद्ये, व त्या आपण तयार केलेल्या सिस्तेमची प्रवीणता दाखवून बरेंच खूब कसरोखर गायन ही एक स्वर्गीय कला आहे. गायनवादनासारख्या कला अंगी नाहीत व केवळ पोटाच्या मार्गेच लागण्यांत व पैसा सांठविण्यांत धन्यता वाटते ते दुर्दैवी प्राणी होत असे मला त्या वळी वाटलें. माझ्या दशांशाने जरी माझ्या अंगांत गायनवादनाची कला असती तरा भाग्यवान् समजतो. परंतु माझ्या वांटाबास तें अंग नव्हतें.

परंतु इतक्यांत मला, सहज येथपर्यंत आलों आहे तर नळबाजा असे वाटलें. पण तेथे अगदी नवें फनिचर देखिल बरेंच कमी किंमत असतें; व मलाहि कांही वस्तु विशेषतः आरशाची कपाटे एकदा होती. आतां कांही घेण्याचा वेळ नव्हता; कारण संध्याकाळचे सुले होते परंतु गेलेल्या खेपेसच एकदम घ्यावयास मिळतें अ

दुधारी सुरी !

[प्रकरण]

अदमास काढावा ह्याणून मी बाहेर पडलों. शिवाय
 हाम यावें म्हटल्यास कधीच साधावयाचें नाही. एक, दोन,
 हिंडलों. आरशांची कपाटे माझ्या मनाजोगतीं आढळनात.
 च्या किंमतीहि तशाच साग लागले अवाच्या सवा ! शेवटीं
 बर मी किंमत ठरवून उद्यां न्यावयास माणूस घेऊन येतो
 न जावयास निघालों, तोंच जिकडे तिकडे दिवे लागले होते.
 होती. अजमासें साडेसहा—सातांचा सुमार असावा. मी एक-
 (स्यांतून घाणेरड्या बोळांतून वाट काढीत चाललों होतो.
 रस्ते ते ! मुसलमानी व इतर घाणेरड्या राहणीच्या गलिच्छ
 रस्यांवरूनच कोठें मोडक्या कुलुपांखिळ्यांच्या राशी, तर कोठें,
 स्या लांकूड सामानाचे ढेगच्या ढीग टाकून दिलेले. असल्या
 लश्कर लवकर झपाझप पावले टाकीत चाललो होतो. एकाएकी
 न केणी तरी येत असल्याचा मला भास झाला. म्हणून मागें
 हलें ती मध्यम बांध्याची व गोरटेली ती एक स्त्री मला दिसली !
 तिच्याकडे नजर जाण्याबरोबर श्वास लागल्यामुळे अडखळत ती

करा, माझ्या ह्या विनंतीबद्दल ! पण अगोदर माझ्याबरोबर चला.
 ह ! डॉक्टर मोहनराव तेच आपण का ? ”
 कर दिला.

करा आणि मला या प्रसंगांतून सोडवा हो ! ” ती दुःखपूर्ण
 णाली. “ माझ्या बाबांना वांचवा ! ”

लणें हिंदुस्थानीत चाललें होतें. परंतु मला जरी हिंदुस्थानी लिहितां
 लें येत होतें, तरी बोलण्यांत मी तितका पटाईत नव्हतो. तथापि
 स्त्रीबरोबर मी नळबाजारांतल्या रस्त्यावरच्या सामानासारख्या
 क्या हिंदीतच बोलत होतो. पण तीं माझी उत्तरे देऊन वाचकांस
 डविण्याचें कृत्य करणें मला पसंत नसल्यामळे मी तो संवाद
 आहें.

मला तिची दया आली खरोखरच डॉक्टरांच्या धंद्यांत मनांत असल्यास बराच परोपकार करावयास सांपडतो, तसा दुसऱ्या कुठल्याहि धंद्यांत सांपडत नाही. दुसऱ्याच्या उपयोगी पडल्यानंतर मनाला जें समाधान वाटतें तें ज्याचा तोच जाणें.

“ काय ? तुझे वडोल आजारी आहेत ? ” मी विचारलें. रस्त्यावरचा कंदील तिच्या पाठीमागे असल्यामुळें मला तिचा चेहरा स्पष्ट दिसला नव्हता. परंतु तिच्या आवाजावरून ती तरुण असावीशी दिसली.

“ अगदीच बेसुमार अवस्था आहे त्यांची. हो, अकरा वाजतांच त्यांना कायसें झालें. मी तुच्या वडे येणार होतें, पण मला ते येऊं देईनात. डॉक्टरां औषधें न घेणाऱ्या ह्याताऱ्या लोकांच्या बर्गंतले ते आहेत. ”

“ असे खूप ह्यातारे अवतात खरे, परंतु शेवटीं त्यांना 'डॉक्टरांकडे गेल्या-शिवाय चालत नाही ' मी उपकारकर्त्याच्या आढ्यतेनें झटलें. “मी काय करावें झणतेस, तुझ्या बाबाला पाहायला यावें होय ? ”

“ मग मोठीच मेहरबानी होईल साहेब. आतां फारच संध्याकळ झाली आहे; तथापि आपण येथवर आलां आहांत; आणि आमचें घरहि कांहीं फार लांब नाहीं. त्या तिथें आहे. मी तुझाला वाट दाखविने चला ! ” ती आपल्या घराकडच्या बाजूकडे बोट करून झणाली व वाटेला लागली देखिल. मीहि लगेच तिच्या मागोमाग चाललों. अशा पुष्कळ निराश्रित गरीब रोग्यांस फुकट औषधें देऊन बरें करण्याबद्दलचा माझा बराच लौकिक होता. गरिबांस मदत करण्याचा प्रसंग आला झणजे मला एक प्रकारचें स्फुरण चढे. तशाच स्फुरणानें प्रेरित होऊन मी तिच्या मागून चाललों असतां निला तिच्या बापाच्या आजारीपणाबद्दलची हकीगत विचारली. पण तिला नीटपणें कांहींच सांगतां येईना. कदाचित् बापाच्या काळजीनें घाबरून गेल्यामुळें तिला कांहींच सांगतां येत नसेल असें मला त्या वेळीं वाटलें. पण होता प्रकार निराळाच !

तिच्याशीं झालेल्या संभाषणावरून तिला आई नव्हती, आणि बापाला हल्लींच दारू पिण्याचा नाद लागला होता. तो नेहमीं आतांशा दारुड्यांच्याच

संगतीत मिसळून राही. तो चांगला हार्मोनियममेकर असून त्याला फोर्टमधील एका मोठ्या दुकानांत हार्मोनियम दुरुस्त करण्याची चांगली नोकरी होती. अठरा वर्षेपर्यंत त्या धंद्यांत त्याला बराच पैसा मिळत होता. परंतु त्यानंतर बायको वारल्यामुळे त्याला करमेन सें होऊन तो दाह्या नादीं लागला वगैरे कांहीं माहिती मला समजली.

“ तिथून पुढे त्याला दारूचा छंद लागला ? ” मी विचारले.

“ होय, माहेब; ” ती म्हणाली. “ आमची आई व बाबा भांडतांना मी कधीच ऐकलीं नाहींत. ” ती डोळ्यांत पाणी आणून म्हणाली.

“ आतां त्यांना होत आहे काय ? पोटांत दुखते आहे कीं मस्तकांत ? ”

“ त्यांना कायसें होतं आहे. काय होतं तें मला कांहीं समजण नाहीं. ” थोडेंसें बाबरल्यासारखें करून तिनें उत्तर दिलें. तिचीं ती उत्तर देण्याची पद्धत पाहून मला थोडासा संशय वाटला. आपल्या बापाच्या आजारीपणामुळे तिचें देहभान उडालें होतें. पण त्याच्या आजाराची कांहांच हकीगत तिला सांगतां येत नव्हती. तिनें एकच गोष्ट मात्र नक्की सांगितली आणि ती ही कीं, सीक पडण्याच्या आधल्या दिवशीं मात्र तो दारू प्यावयास गेला नव्हता.

नुकत्याच आलेल्या वाटनें मला परत जावें लागत होतें. आडव्या तिडक्या वाटेनें कित्येक रस्ते ओलंडून एका कंदीलाच्या बाजूनें चाललों असतां तिचा चेहरा मी त्या कंदीलाच्या उजेडांत पाहिला. तो दुःखपूर्ण चेहरा मी केव्हांतरी पूर्वी पाहिला असावा असें वाटलें. तत्क्षणीच मला आठवलें कीं, काहीं दिवसांपूर्वी बोरीवलीहून येतांना माझ्याच गाडींत जी स्त्री बसली होती तीच ही असावी तिचे केस निष्काळजीणामुळे विखुरलेले होते. मी तिला पूर्वीची ओळख दाखविली नाहीं. वळणें घेत घेत केव्हां उजेडांतून तर केव्हां काळोखांतून अशा रीतीनें गलिच्छ वस्तींतील ते घाणेरडे रस्ते तुडवीत शेवटीं एकदांभी ती स्त्री निदान बाहेरून तरी स्वच्छ दिसणाऱ्या एका घरासमोर उभी राहिली.

या बोळांत म्युनिषीपालिटीचा कंदील मुळीच नव्हता. तें घर त्या लाइनीच्या अगदी शेवटचें होतें व जरासें अलग बाजूलाच होतें. पण आजूबाजूची वस्ती मात्र घाणेरडीच होती.

दरवाजा उघडून ती आंत गेली. तिच्या मागोमाग मीहि आंत गेलों. तिने पेटीवर काडी ओढून दिवा लावीपर्यंत मीं खिशातील माझें थर्मामिटर व स्टेथोस्कोप् चांचपून पाहिला. तिने दिवा लावून मला आपल्या मागून माडीवर येण्यास खण केली. पोषाख मराठी आणि भाषा हिंदी बोलणाऱ्या त्या स्त्रीच्या मागोमाग मी माडीवर गेलों. तेथल्या एका खोलींत मला बसावयास सांगून आंत बापास वर्दी देण्याकरिता ती गेली व जानाना तो दरवाजा तिने ओढून घेतला. तेथें हार्मोनियमच्या मोडक्या फळ्या, एक दोन दुरुतीसाठीं आलेल्या पेठ्या, व इतरहि कांहीं लहान लहान द्रव्यारें फडताळांतून पडलेलीं होती. केपरी, जागरूक, ज्ञानप्रकाश वगैरे वृत्तपत्रांचे कांहीं जुने अंकहि तेथें होते. त्यांतील जागरूकचा एक अंक हातास जवळच सांपडला तो घेऊन उघडला तो त्यांतील “ ब्राह्मण व ब्राम्हणेतर ” या अग्रलेखावर माझी नजर गेली. तो वाचण्यांत मी इतका गढून गेलों कीं, क्षणभर मी कुठें आहे याचें स्मरण देखिल मला झालें नाहीं. मागासलेल्यांचा कैवार घेऊन हा लेखक जीव तोडून लिहीत असतो असें मला वाटलें, मात्र विरुद्ध वर्गास द्यावयाच्या शिब्यांचें प्रमाण जरा कमी झालें असतें तर लेखाचें स्वरूप बिघडलें नसतें; उलट अधिकच वाढले असतें. त्या लेखाच्या वाचनांत अजमासें दहा मिनिटें माझी गेलीं असतील, इतक्यांत आंतील बाजूच्या खोलींत कोणीतरी ह्यातारा माणूस बोलत असावा असें मला ऐकूं आलें. त्याचा आवाज हलका आणि बसला होता, त्यामुळें तो काय बोलत होता तें मला समजले नाहीं. इतक्यांत लवकरच ती तरुण मुलगी आली आणि तिनें मला शेजारच्या खोलींतील एका बिछान्याकडे नेलें.

त्या खोलींत एका कोपऱ्यांत एकच चिमणी लावलेली होती. तीहि वापरून वापरून बरीच जुनी झालेली व स्वच्छ न पसल्यामुळें कांचेच्या चिमणीच्या आंतील बाजूस वरून बरेंच काजळ पडल्यामुळें प्रकाश फारच अधुक पडलेला होता. तशांत त्या दिव्यावर भोंक पाडून एक कागद अशा रीतीनें चिमणीवर बसवून दिला होता कीं, त्याची छाया आज्ञाऱ्याच्या सर्व बिछान्यावर पडली होती. रोग्याच्या डोक्याकडच्या बाजूस त्या खोलीला एक दरवाजा होता, पण तो पर्णपर्ण झांकलेला नव्हता अथवा सताड उघडाहि नव्हता. आणि चमत्का-

राची गोष्ट अशी की, त्या रोग्याची निजावयाची खाट उत्तम लोखंडी असून त्याच्या दोन्ही टोकांना पितळेचा कणडा होता. गाद्या देखिल उंच व मऊ असून आंघरूणपांघरूणाचे कपडे घरेच उंची दिसले मला रोग्यापाशी बसावयास सांगून लगतच्या दाराने ती मुलगी आत शिरली आणि तिने दरवाजा झांकून घेतला.

त्या काळोखांत उशीवर—उशी देखिल मखमलीची होती—काळ्याकुट दाढीचा राकट चेहरा मला दिसला.

“ आपणाला काय होत आहे ? ” माझ्याकडे त्याने पाहिल्याबरोबर मी त्याला विचारलें. “ आपली मुलगी तर फारच घाबरून गेली आहे. ”

“ मला कालपासून बरें वाटत नाही ” धोग-या आवाजांत तो हळूबोलला. “ पण एवढ्याकरितां तिनें तुझाला त्रास द्यावयाचा नव्हता. खुळीच पोरगी ! ”

“ जरा थांबा हं ! ” मी इकडे तिकडे पाहत व जवळ बोलावयास दुसरे कोणी माणूस नाही असें दर्शवीत म्हटलें. “ मी दिव्याचा प्रकाश जरा मोठा करितों. या काळोखांत कांहींच दिसत नाही. ”

“ अहं:—नको, नको, नको. मला दिव्याचा उजेड अगदीच सहन होत नाही. यांतच काय दिसेल तेवढें तुम्ही बघून घ्या. दिवा पुढें आणू नका, किंवा वातहि मोठी करूं नका. ” म्हातारा म्हणाला.

“ बरं नाही आणीत दिवा बरं मी ! ” असें म्हणून माझे वॉच् बाहेर काढून मी ते एका हातांत घेतलें आणि त्याचा हात घेतला.

“ मला ताप आहे असेंच तुम्ही आतां मला सांगाल, ” तो रांकट रोगी थेटेच्या स्वरांत म्हणाला. त्यावरून वैद्यांच्या औषधांना कस्पटाप्रमाणें मानणाऱ्या लोकांच्या वर्गीतील तो होता हें मी तेव्हांच ताडलें.

त्याचा हात धरून मी बसलों असतांच घडयाळाचे कांटे पाहण्याकरितां म्हणून मी डजेडांत हात पुढें लांबवून मान लांब करून पाहूं लागलों तोंच एक आकस्मिक प्रकार घडला.

माझ्यामागे पिस्तूल उडाल्याचा आवाज आला. त्याबरोबर मी दचकून उठलों. रोग्याचा हात सोडून जिकडून आवाज आला त्या दरवाजाकडे मी वळून पाहतो आहे तोच दुसरा आवाज झाला; व एक भयंकर माणूस पिस्तूल रोखून माझ्यासमोर उभा राहिला !

माझ्या डोक्यांत चक्क प्रकाश पडला. माझी सोन्याची सांखळी आणि सोन्याचें घडयाळ या दोन वस्तूंनी ही माझ्या जिवावर पाळी आणली हें मी ओळखलें. ११ साइझचें, १८ कॅरेट् गोल्ड्चें व तीन वर्षांच्या गॅरंटीचें, नवीन फॅशनचें १७५ रुपयांचें माझे सोन्याचें घडयाळ होतें. व छेडा देखिल १८ कॅरेट् गोल्ड्चा १३० रुपये किंमतीचा होता. चोरांची ही फसवेगिरी मला पूर्वी ऐकून माहित होती; आणि आतां प्रत्यक्ष माझ्या प्राणावर बेतली होती. आजारी माणूस ते आवाज ऐकल्याबरोबर बिछान्यावरच ताडकन उठून बसला आणि तत्क्षणीच तसलेच दोन काळेकुट्ट रांकट बेरड माझ्यावर त्या खोलीतून चटकन बाहेर येऊन तुटून पडले. अर्थातच हा सर्व कट पूर्वी जुळवूनच ठेवलेला होता. आणि ह्या मारकऱ्यांना शेजारी आवाज ऐकतील कीं काय वगैरेबद्दलची भितीहि वाटत नव्हती असें स्पष्ट दिसलें. ही जागा वाईट आहे हें मला ऐकून ठाऊक होतें परंतु अशारीतीनें अकस्मात् माझ्यावर हल्ला होईल अशी मला कल्पनाहि नव्हती. मी इतका घाबरून गेलों होतो कीं, क्षणभर काय करावें हें न सुचून मी नुसता ताठ उभाच राहिलों. त्यांचा हेतु काय हें मला समजेना. त्यांचा एकच हेतु मला ठार मारण्याचा त्यांच्या लाल नजरेंतच प्रतिबिंबित झालेला मला दिसला.

निमिषार्धत त्यांनीं माझ्यावर हल्ला चढविला. माझ्या हृदयांत धडकी भरली. पळून जाण्याचा प्रयत्न फुकट होता. मी त्यांच्या हातांत एकाकी सांपडलों.

प्रकरण २० वें.

बहीणचा कळवळा कीं सोंगाची संपादणी ?

“**रांकटपट !**” तो आजारी धटिंगण बोलला. त्यानें माझे दोन्ही हात आंवरून धरिले होते. त्या खोलीतला एक इसम रंजवर बाटलीतून कांहीसे ओतीत होता. वासावरून ते क्लोरोफॉर्म होतें हें मी तेव्हांच समजून चुकलों.

सुदैवानें मीहि कांही काडीपेढलवान् नव्हतों आणि अजूनहि तसा नाही. दोन तीन हिसड्यांनींच त्या रांकट रोग्याला मी इतक्या जोरानें झोकून दिलें, कीं, तो भिरभिरतच लांबच्या कोंपऱ्यांपर्यंत पसरला. जळदीनें डाव साधण्यांतच माझी सुरक्षितता होती. क्लोरोफॉर्म एकवार का माझ्या नाकासमोर येतें कीं साराच बाजार आटोपला असता. हे मारेकरी भयंकर पठाण असून त्यांचा मला मारण्याचा निश्चय मी ओळखून चुकलों.

त्या रांकट रोग्याला लोळवलेला पाहतांक्षणींच त्याचे दोघेहि साथीदार फारच खवळले. त्या क्रोधावेशांत हातांतील स्पंजाचा तुकडा बाजूला ठेवून ते दोघेहि माझ्यावर धावले. ती स्पंज ठेवलेली जागा लक्षांत ठेवून मी त्यांना माझ्या अंगावर घेण्याकरितां झणून मागें सरकलों. आणि डुकगशीं झगडतांना जसें करतात, त्याप्रमाणें त्यांना धावण्याचा रोख ध्यावयास लावून ते जड शरीराचे पण माझ्यावर येईपर्यंत मी दिव्याचा बाजूला हलक्या आंगानें चपळाई करून पळालों. इतक्यांत ते माझ्यावर येऊन कोसळलेच. तत्क्षणींच त्यांतील एकाच्या कंठरेचा सुरा, त्याचें तिकडे वळण असतां मीच हिसकून घेऊन दिवा मालवून टाकला; व एका हातांत तो पडलेला स्पंजचा तुकडा आणि दुसऱ्या हातांत सुरा घेऊन दोन्ही हात सारखे चक्राकार फिरवीत राहिलों.

एवढ्या अवधीत तो रांकट रोगीहि तोल सांवरून माझ्यावर येत होता. परंतु माझ्या हातांत कोणत्या वस्तु आल्या होत्या हें त्याच्या लक्षांत आलें नसल्यामुळे माझ्या सुन्याच्या वाराला पुन्हा तोच बळी पडला. हाताची शीर तुटल्यामुळे त्यानें देवाचें नांव घेऊन लोळग घेतली तो पुन्हा उठलाच नाही.

२० वें.] बहिणीचा कठवळा कीं सोंगाची संपादणी? १५७

इतक्यांत मी दरवाजा उघडण्याचा प्रयत्न करूं लागलों. तें त्यांतील एकाच्या लक्षांत येऊन तो पुढें येत होता; तोंच त्याच्या नाकाशीं मी स्पंज पिळला. दुसऱ्यावरहि तोच प्रयोग केल्यावर मी दरवाजा उघडून पळत सुटलों.

पळत सुटलों, पण तितक्यांत मला एका गोष्टीची आठवण झाली. त्या घराचा पत्ता व खाणाखुणा टिपून घेतल्याशिवाय पोलीसला वर्दी देतां येणार नाहीं; हाणून परत फिरावें असें माझ्या मनांत आलें. परंतु हा विचार सुचोपर्यंत मी इतका दूर पळत आलों होतो की, आतां फिरून मागें जाणें त्या बेळीं तरी मला शक्य नव्हतें.

तोंड बीड पुसून मी एका कॅबस्टॅडपाशीं जाऊन गाडींत बसलों आणि माझ्या बिन्हाडीं जाऊन पोचलों. खोलींत जाऊन आरशासमोर दिव्याच्या उजवेंस जेव्हां माझे ते विसकटलेले केंस, सुटलेली कॉलर व शिवणींतून उतरलेली पांढरी कोडाच्या हाताची बाही पाहिली, तेव्हां टूममध्ये बसून न येतां भायरीतून आली करून बसून येण्यांत केलेल्या शहाणपणाबद्दल माझी मलाच पाठ धड्यावली वाटली. त्या गडबडींत व धक्काबुक्कींत माझ्या कोंपरास जरासे लागलें होतें व गालासहि लागून तेथील चामडी खरचटली होती व त्यांतून थोडेंसे रक्त आलें होतें.

इतकें झालें तरी माझें घडयाळ, साखळी, पिन्, वगैरे सर्व कांहीं जशाचें तसें होतें. जर त्यांचा चोगिचाच हेतु हाणावा तर तो फमलाच होता. त्या काफरांना आतां पकडणें फक्त त्यांना केलेल्या दुखापतीच्या खुणावरून शक्य होतें. पण तेंहि या अवांढव्य मुंबई शहरांत साध्य नव्हतें. जवळपासचा कोणाहि डॉक्टराचा दवाखाना बघून त्यांतून ते औषध घेतील हें मी जाणून होतो.

नंतर या झाल्या प्रकाराबद्दल अधिक विचार न करतां मी थोडासा फराळ करभ्याकरितां शेजारच्या हॉटेलांत गेलों आणि मग त्या दिवशीं जेवण वगैरे न करतां स्वस्थ झोंपीं गेलों.

सकाळीं उठल्यावर पुन्हा रात्रीं घडलेल्या प्रकाराबद्दल माझ्या मनांत विचार-मालिका सुरू झाली. माझ्याजवळच्या वस्तूंसाठीं नव्हे तर माझ्या प्राणांवरच

हा बुद्धिपुःसर वेलेला हल्ला होता, हें विचारांतीं मला अधिकाधिक पटत चाल्लें. पण यांचा हेतु तरी काय ? प्रथमच उया वेळीं ती ओळखीच्या चेहऱ्याची स्त्री मला रस्त्यांत भेटली, त्या वेळींच मला आलेल्या शंकेचा मी पूर्ण विचार केला असता तर बरें झालें असतें. त्या स्त्रीनें देखिल “ डॉक्टर मोहन तुझीच काय ? ” असें मला सत्कृदर्शनीच विचारलें होतें. त्यावरून देखिल मला पकडण्याकरितां जाळें पूर्वींच तयार झालें होतें हा गोष्ट सिद्ध होत होती. आपल्या बापाच्या (?) प्रकृतीविषयीं तिला माहिती का सांगतां येईना याचें कारण आतां मला उमगलें. माझ्या घड्याळावर वगैरे त्यांचा डोळा मुळींच नव्हता. शिवाय त्या “ रांकट रोग्याची ” मी नाडी तपाशांत असतां माझ्यावर धरलेला पिस्तुलाचा नेम देखिल हें अनुमानच खरें ठरवितो. ईश्वराच्या कृपेनेंच मी त्या दिवशीं त्या चोरट्यांच्या तडाक्यांतून बचावलों.

आज देखिल डॉ. नियोगी दवाखान्यांत न आल्यामुळें मलाच सर्व काम पाहावें लागलें. संध्याकाळीं पांचाच्या सुमारास मी लवकरच घरीं गेलों व बाहेर जाण्याकरितां तयारी करीत आहे तोंच बरोबर मोलकरणीला घेऊन अंबुताई आंत आली.

“ अंबुताईची अपेक्षा मी केली होतीच; परंतु तिनें आपल्या समजुतीप्रमाणें “ माझे येणें अनेपक्षित तर झालें नाहीं ? ” असें झटलेंच.

अंबुताईची प्रकृति कशी बिघडली होती हें आतां वाचकांस कळून चुकलेंच आहे. तिला शुद्धी नाहीं झणावी तर असे, आणि खरें पाहातां नसे. बाबासाहेबांच्या मृत्युपूर्वींची ती लाज, भीड, विनय वगैरे स्त्रोसहज स्वभावधर्म बऱ्याच अंशानें तिच्यांतून नाहींसे होत चालले होते, हें वारंवार घडलेल्या प्रसंगांवरून आढळून आलेंच आहे. मला मात्र हें इतर कोड्यांच्या भरीला आणखी एक कोडें पडलें होतें. आणि झणूनच या खेपेस हिच्याबरोबर तिच्या आईनें मोलकरणीला दिली असावी. खुळी बिचारी ! एकदां मस्तक फिलेलें माणूस खुळें असूनहि शहाणें भासतें आणि तें पाळतींवर असलेल्या माणसास केव्हां कसा गुंगारा देतें तें मागाहून कळतें, प्रथम त्याचा अंदाज करतां येत नाहीं. रात्री

२० वें] बहिणीचा कळवळा कीं सोंगाची संपादणी ? १५९

आपल्या नवऱ्याला दिलेल्या वचनाप्रमाणें ती मला भेटावयाला आली होती हें मी समजलों व ती काय बोलणार ते ऐकत राहिलों.

“ आज जी मी आलों आहें ती कस्तुरबद्दल चार शब्द सांगण्याकरितां. ” तिनें सुरवात केली.

“ बरें मग ? त्याबद्दल काय ? ” मी तिच्या नजरेकडे पाहिलें तों त्यांत मला कांहीं निराळाच अर्थ दिसून आला. तिच्या बाहेरील प्रयत्नांस न जुमानतां हालणाऱ्या खालील ओठावरून वळणाऱ्या बोटांच्या टोंकांवरून तिच्या अंतरांत चाललेली खळवळ बाहेर उमटत होती.

“ मी आपली उघडपणेंच बोलयें. मोहनराव, आपण कस्तुरचा त्याग केला हें बरें नाहीं केंत. ”

“ मीहि जरा उघडपणेंच बोलतो, ” मी झटलें. “ त्याग केला असें झणून, आपण मी तिचा पूर्वी स्वीकार केला होता असें गृह्यांत धरतां, पण तें खरें आहे काय ? ”

“ प्रत्यक्ष विधिच काय तो व्हावयाचा राहिला होता ना ? बाकी लोकांत तुझां दोघांचें लग्न होणार ही अफवा पसरायची तर राहिली नव्हती ना ? कस्तुर तर आतां जिवार उदार झाली आहे. ”

“ लोकांतल्या अफवेशीं मला अथवा तिला काय कर्तव्य आहे ? ”

“ तुझा पुरुषांच्या बाबतींत तें ठीक आहे, पण स्त्रियांनां कर्तव्य आहेच. मोहनरावांनीं हिला कांटाकली असा संशय कोणालाहि आल्याशिकाय कसा राहिल ? आणि तिचें तुमच्यावर इतकें लक्ष असतं ना आजपर्यंत संसयहि येऊं न देतां आज तिचा एकदम धिक्कार करावा हें तुझाला बरें वाटतें ना ? माझी देखिल तुझाला दया येत नाहीं ना ? ” ती आपल्या बहिणीचा कैवार घेऊन बोलत होती—बाबासाहेबांस त्या रात्री सांगितल्याप्रमाणें अगदीं बरोबर ती बतावणी करात होती. मला दुधखुळा समजून माझी ती समजूत घालत होती, पण तिचें सर्वेकारस्थान मला कळून चुकलें होतें हें तिला काय ठाऊक ? तथापि काय होतें तें पाहिलें असाच माझा कल आतांशा होत होता.

“ खरें सांगूं का, मी तिच्याकडे मुद्दाम डोळेझांक केलेली आहे. ती मला नको असें मुळींच नाही. शिवाय हल्लीं कामाच्या त्रासामुळे मला सवडहि झाली नाही हें तितकेंच खरें आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, मी तिला पुष्कळ दिवस न पाहिल्यामुळे तिच्या मावशीच्या घरीं देखिल गेलों. इतके कळल्यावर तरी माझ्याविषयीचा आपला गैरसमज दूर होईल ना ? परंतु आश्चर्य असे की, तेथे देखिल मला ती दिसली नाही. ”

“ तर मग ती गेली होती कुठें ? ” अंबूताईने विचारलें.

“ ती ठाण्याच्या बाजूला आपल्या थोरल्या मावसबहिणीबरोबर गेल्याचें मला कळलें. ” मीं झटलें.

“ अस्सं. आतां समजल्यें. मला तिनें मला यांतलं कांहींच कां कळूं दिलें नाही तें. ” ती आपल्याशींच परंतु मोठयाने झणाली. “ परंतु, हें पाहा मोहनराव, ती आमची मावशी मात्र फार वेडगळ आणि विचित्र बाई आहे. ती काय बोलेल आणि काय नाही याचा नेम नाही. तुझाला कसं वाटतं ? ”

“ ते कांहीं मला बरोबरसें सांगतां येणार नाही, परंतु कस्तुर मात्र आतां बरीच फिरूं लागली आहे. ” मीं मुद्दाम झटलें.

“ आणि झणूनच तुमच्या वृत्तीत असा करक बडला असावा. पण माझ्या-बकून मी सांगायें कीं, तुझी संशयित वृत्ति चारण करूं लागलांत तेव्हांपासून तिच्या बाईट वाटून व जीविताचा कंटाळा येऊन ती बाहेर राहून आपला काळ कंठीत असते. मी इतक्या ह्या थोड्याशा अवधीत कशी आणि कोठवर फिरते, आहे का ठाऊक ? ” तिनें विचारलें. लागलीच तिच्या डोळ्यातून खळखळ धारा गळूं लागल्या. पतिविरहाच्या दुःखाची काय बतावणी ही ! खरोखर मला वाटलें एखाद्या हल्लींच्या स्त्रीनाटक कंपनीत ती शिरतां तर बराच लौकिक कमावती.

“ अंबूताई ! अशा रडूं नका. कालावधीनें आपले दुःख कमी दाख जगाच्या रहाटीकडे पाहून आपण वागलें पाहिजे. ” शांतवन करण्याच्या उद्देशानें मी झणालों.

२० वें.] बहिणीचा कळवळा कीं सोंगाची संपादणी ? १६१

“ नाही—हो—” दुःखाचें अधिकच भरतें येऊन ती झणाळी, “ह्या दुःखांत मर घालायला मेली ती सरकार चौकशी झाली कीं नाही तिचा देखिल अझून पुरा छडा लागत नाही—आणि—”

हे शब्द ऐकतांच मी तिजकडे बारीक नजरेनें पाहूं लागलों, खरोखर ती हें बोंग करीत होती कीं हें तिच्या अंतःकरणाच्या उमाळ्याचे शब्द होते बरें ?

“ होय. तें गूढ मात्र उकलले नाही खरें अजूनहि. ” मी उत्तरलों.

“ सरकारनें नाही तर नाही—आपल्या मित्राकडून—मला वाटतें संजीवन असेल त्यांचं नांव—त्यांच्याकडूनहि कांहीं सुगावा नाही ना लागत ? ” ढोळे पुष्टीत तिनें विचारलें.

“ निरकोळ एक दोन मुह्यांशिवाय कांहीं अझून बाहेर आलेलें नाही. ”

“ एकून शेवटीं तेच. ” ती सुस्कारा टाकून बोलली. त्या सुस्कार्यांत मला भाटलें दुःखोपक्षां समाधानाचीच झांक अधिक होती.

मी स्तब्धच राहिलों.

“ तर मग काय त्यांनीं तो यत्न आतां सोडून दिला कीं काय ? ”

“ तेहि मला समजलें नाहीं. मला हल्लीं तो बरेच दिवसांत भेटला नाही. आणि कांहीं आधार सांपडल्याशिवाय तो कधींहि कांहीं आपल्या माहितीबद्दल दुसऱ्यास सांगावयाचा नाही. त्याचा हा स्वभावच आहे. ”

अकस्मात् तिच्या चेहऱ्यावरून चितेची छटा येऊन गेली.

“ सर, ” ती किंचित् इंसून झणाळी, “ तुमचं तरी काय मत आहे ? ”

“ सरकारांनीं हात टेकले, तेथें माझे मत कसलें विचारतां आपण ? ह्या झणाळ्याचा हेतु जर का कळता तर पुढची गुंतागुंत सोडवतां आली असती.

“ कळत नाही तेथें पुढचें काय समजणार ? ”

“ मग ही चौकशीच आतां बंद होणार कीं काय ? ” त्या प्रश्नाव-
र मी तळमळ लपवून ठेवावयाचें मान न राहून ती झणाळी.

“ असेल, बघूनकडून. ” मी उत्तर दिलें.

माझ्या उत्तरावरून तिला बरेंच समाधान झालें असावें, असें तिनें टाकलेल्या सुसकाऱ्यावरून दिसलें.

“ अद्याप यश न आल्यामुळे संजवनाची देखिल शोधाची प्रयत्न सोडून दिका कीं काय ? ” तिनें पुनः विचारलें.

“ असा माझा तर्क आहे. बाकी तो कांहीं मला हल्लीं बरेंच दिवसांत भेटला नाही ”

ती स्वस्थ विचार करित राहिली. परंतु आतांच बाबरच्यासारखें, पुन्हां अमळशानें स्थिरावल्यासारखें तिचें मन जें वारंवार हेलकावें खाई, त्याचें कारण मला कळना. तिच्या डोळ्यांतल्या लकबीवरून तिच्या थाईला तिच्याबद्दल जशा प्रकारचें भय वाटत होतें तें खरें असावें असें वाटे. तिच्या प्रकृतीचें अनुमान—निदान—करण्याचा मी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रीतीनें आटोकाट प्रयत्न केला परंतु व्यर्थ.

पुन्हा तिनें आपल्या बहिणीचा विषय काढला.

“ माझ्या कस्तुरबद्दल मला किती ममता वाटते हें मी माझ्याच तोंडानें बोलून दाखविलें पाहिजे असें नाही, तिला तिच्या पतीबरोबर नांदतांना केव्हां पाहीन असें मला झालें आहे. तिच्यावर तुमी कृपा करून तिला पूर्ववत् मानता ना ? कांहीं भांडण बिडण झालें नाही ना ? ” तिनें काकुळतीनें विचारलें.

“ नाही, तशा कांहीं एक प्रकार नाही. ” मी लगेच उत्तर दिलें.

“ तर मग तुम्ही दोघांनीं अशा तऱ्हेनें वागावें, हें अधिक आश्चर्य; ” ती झणाली. “ तर मग यावर मी जें आतां बोलणार तें बोलण्यास आपल्या पूर्वीच्या व्यवहारावरून मला हक्क आहे असें समजून बोलणार आहे, तुम्हाला राग नाही ना येणार ? ”

“ राग ? मुळीच नाही. इतका आपला परिचय आहे, कीं काय बोलायचें असेल तें निर्धास्तपणें बोला. ”

“ तर मग माझे ऐका; आणि लवकरच कस्तुरची गांठ घ्या. आपल्याविषयी तिच्या मनांत आदर आणि प्रीति किती आहे हें तिच्याहिपेशीं मी

अधिक जाणतें. तुमच्या साशंक वृत्तीनं तिचें हृदयकुसुम कसं करपून गेलं आहे तिकडे लक्ष द्या. हें आपलें मानसिक दुःख वृद्ध आईला कळेल झणून ती मुंबईस देखिल येईनाशा झाला. दोन अंतःकरणे अशा रीतीनं थोड्याशा गैरसम-जुतीनं—चार शब्दांत जिचा उलगाडा करतां येईल—अशा क्षुल्लक गैरसमजुतीनं दुःखित व्हावी हें किती विचित्र आहे ! माझी ही बकिली आहे असं आपणाला वाटेल. परंतु मी इथें येईपर्यंत मला कस्तुर भेटलेली नाही, तिची माहिती आतां प्रथम मला तुमच्या कडूनच मिळत आहे. एवढं कळलं झणजे मला वाटतं आपली खात्री होईल, की तिनं मला आपल्यातर्फें बोलण्यास पाठविलेलं नाही तुमचं एकमेकांबद्दल जें प्रेम आहे तें पाहिलं झणजे तुझी दोघांनीं असं मनांत किस्मिष बाळगून जीवित दुःखांत घालवावं हें गैरशिस्त आहे, असं मला वाटतं. यांपासून पुढचें आयुष्यदेखिल मातामोल होऊन जाईल. मोहनराव, इकडं पाहा—माझ्याकडं बघा, मला मनापासून सांगा—तुमचें तिच्यावर अझून खरं प्रेम आहे ना ? ” तिनें कळवळ्याने विचारलें.

“ आहे. ” मी स्पष्ट उघड उत्तर दिलें आणि तें अगदीं खरोखर खरें होतें.

प्रकरण २१ वें.

गांठ अधिकच घट्ट बसली !

कुंकुमतिलकविरहित अशा तिच्या स्या मुखावर—तिच्या फिकट झालेल्या मुखावर माझ्या उत्तराने समाधानाची छटा उमटलेली दिसली.

“ तर मग, डॉक्टरसाहेब, आपली दोघांची दिलसफाई जितकी लवकर होईल तितकें बरें नव्हे का ? ” तिने प्रश्न केला.

“ कां बरें? तिचें मन दुस—” मी मधेंच जीभ चावली. मावशीबाईने पूर्वी मला ‘ कस्तुर आतां दुसऱ्याच एका नादाला लागली आहे ’ हे शब्द उच्चारतांना जी शंका माझ्या मनांत आली होती तिनेच पुनरपि उचल खाली. परंतु माझ्याकडे माझे अर्धे वाक्य ऐकून तिने अज्ञादृष्टीने पाहिले की, तें वाक्य मला पुरें करणे भाग पडलें. परंतु माझे शब्द न घालतां मी मावशीचेच शब्द उच्चारले.

“ तिचें मन आतां दुसऱ्याच नादाला लागल्यानंतर आमच्या दिलसफाईचा काय उपयोग व्हावयाचा आहे ? ”

“ झणूनच तर आतां खरा उपयोग आहे. एकवार हातचा बाण सुटल्यावर मग तो परत घेतां येईल का ? ”

“ तो विचार बाण सोडणाराचा—माझा नव्हे. ”

“ हें तुमचें बोलणें मला उमजत नाही. ती आतां दुसऱ्याच नादाला लागली आहे, झणजे काय समजलांत तुम्ही ? ”

बावर मी उत्तर काय देणार ? तें वाईट उत्तर देखिल माझ्याच तोंडांतून निघालेलें तिला ऐकावयाचें आहे कीं काय असें मला वाटलें. मी अशा विचारांत क्षणभर स्तब्ध राहिलों. तों तीच म्हणाली—

“ मला देखिल ती शंका नाही आहे. कस्तुरचा स्वभावच असा आहे की, ती आपल्याकडून पुनः जाऊ नये. तसेंच तिची सहनशीलताहि बाळागण्या

सारखी आहे. परंतु इतकंहि करून तिचा नाइलाज झाला तर मग ती मनास येईल तें करावयास चूकावयाची नाही. ती आतां—”

पुढें ती काय बोलणार याचा मी अंदाज केला, व हेच महत्वाचें व आनंदाचें वर्तमान मला कळवावयास ही मुद्दाम आली की काय असें वाटून मला आलेला त्वेष खालील शब्दांनी बाहेर पडला—

“ ती आतां काय करणार तें मला माझ्या या कानांनी—मी जिवंत असेपर्यंत ऐकण्याची इच्छा नाही. आपलें काम हेंच होतें काय ? ” वास्तविक ती आली होती कशाकरितां तें मी स्वस्थ मनानें ऐकून घ्यावयाचें सोडून बरील शब्द बोललों.

“ ती आतां सेवासदनांत जाऊन जनसेवेला आपली काय अर्पण करील अथवा पंढरपुरची बारी घेऊन संतीण बनेल, अथवा—कुणी सांगावं ? ती कदाचित् प्राण देण्याच्याहि तयारीत असेल—अशाच प्रकारच्या एखाद्या नादाला ती लागली असली पाहिजे. ”

मी तेथल्या तेथें गारठून—थिजून गेलों. माझ्या विचारी मनाचें ज्या सम जुतीनें “ ती आतां एका दुसऱ्याच नादाला लागली आहे ” या शब्दांचा अर्थ लावला, त्या समजुतीशिवाय दुसऱ्या दृष्टीनें त्या शब्दांकडे मी आतांपर्यंत पाहिलेंच नाही. आणि कुतर्काचे मजल्यांवर मजले रचीत माझे शरीर व मन त्यांच्या भाराखाली चिरडून टाकिलें. आतां ही दुसरी गति मनाच्या विचारांमिळाली खरी व तिनें थोडेंसे समाधान झालें हेंहि खरें, पण तें कायम टिकणारें नव्हतें. पुन्हा दुसऱ्या दृष्टीनें काळजी उत्पन्न झालीच. माझ्याकरितां माझ्याच चूकीमुळे घडलेल्या अद्दलीवस्तु तिच्यावर एवढा परिणाम झालासे पाहून माझी कंठर खचली, व अंधुताईच्या बरील विनंतीची किंमत पटली. लवकर दिलसफाई झाली नाही तर विपरीत परिणाम घडल्याशिवाय राहावयाचा नाही असें माझ्या मनानें घेतलें. माझ्या मनांत चाललेले विचार तिनें ओळखले. ती म्हणाली—

“ ती दुसऱ्याच एका नादाला लागली आहे, माझा अर्थ तुम्हां पुरुषपदार्थांनिं विशेषतः संसारी पुरुषाच्या मनांत लावला होता ना ? बरं ती ‘दुस-

त्याच नादाला लागली आहे ' ही कल्पना आपणाला स्वतःच आली, कीं ती कोणी आणून दिली ? ”

मी खजोल झाल्यामुळे मला उत्तर द्यावयास कांहीच सुचत नव्हतें. आतां मात्र ह्या प्रश्न उत्तर द्यावयास बरा मिळाला असें वाटून मी लगेच झटले—

“ मला ही हकीगत कस्तुरच्या मावशीनें सांगितली ”

“ हातिच्या !—हें मला अगोदर कळतं तर बरं झालं असतं. ह्या मावशीचा स्वभाव तुझाला ठाऊक नाही. ही अगदीच वेडगळ बाई आहे. मावशी खरी, पण तिचा स्वभाव चमत्कारिक. चमत्कारिक झणजे दुष्ट नव्हे पण खेडबळ अढाणी. तिला बोलतांना कांहीच समजत उमजत नाही. आपली तोंडाला येईल तसें बरळत सुटायची. आपण काय बोलतो, त्याचा परिणाम काय होईल वगैरेसंबंधी रामाकृष्ण वासुदेव ! ती आपली सहज बोलून गेली आणि आपण मुंगीचा गज केलेत ”

“ होय. तसें झालें खरें. ” मी शरमून झटले.

“ मोहनराब, ” ती विधवा एकदम डोळ्यांत आंसवें आणून झगली, “तुमच्या मनांत असली घाणेरडी शंका तिच्याबद्दल स्तपन्न तरी कशी झाली ? झिया-संबंधानें तुमची हीच कल्पना कांय ? तुमच्यावर ती किती प्रेम करते, हें तुझाला अझूनही समजलं नाही काय ? तिचं तुमच्यावर किती प्रेम आहे झणून सांगू. मी स्वतः माझ्या—वर केलं नाही—” तिच्या डोळ्यांतून एकदम घळकन् अश्रूंची रांग लागली.—“ इतकं प्रेम तिचं तुमच्यावर आहे ईश्वरानं तुमच्या दोघांच्या गांठीं बांधल्या आहेत, त्या कधीहि सुटणार नाहीत. तुझी दोषेडि सुखांत नांदाळ. तुमचं दोघांचं कल्याण होईल. माझी हा इच्छा ईश्वर पूर्ण केल्याशिवाय राहणार नाही. ”

झुजाचपूर्वी माझ्यावर आग पाखडण्याकरितां आलांशी वाटलेली ती ताई माझे पुढील भवितव्य वर्तविणारी, कोणी भविष्यज्ञान जाणणारी स्वर्गीय देवता असावी असें मला वाटूं लागले.

ती इतक्या कळवळ्यानें प्रेमाच्या उमाळ्यानें—सदिच्छेच्या सहज स्फूर्तीनें बोलत होती कीं, वेवटीं बोलण्याच्या भरांत ही कस्तुरचें व माझे विसरलेलें मन,

आपल्या नवऱ्यास आश्वासन दिल्याप्रमाणे आपलें गुपित बाहेर न पडावें ह्या-
नच जुळविण्याकरितां आली होती हें मी विसरूनच गेलों.

परंतु आतां तें लक्षांत घेऊन मी मुद्दाम ह्याटलें,

“ आपण ह्याणतां तशा जर ईश्वरानेंच गांठी बांधल्या आहेत, तर आम्हाला
त्यांत रद्दबदली कशाला करावयाला हवी ? ”

“ ह्याणजे माझ्या बोलण्याची तुझाला शंका आल्यासारखी दिसते. माझ्या
जोखाईची माझ्या घरच्या देवीची शपथ घेऊन सांगतें कीं, कस्तुरची व तुमची
जोडी ब्रह्मदेवानेंच जुळवून ठेविली आहे. माझें मन अशेंच मला सांगत आहे.
ती जुळणार आणि तुम्ही देवें आनंदानें संसार करणार. ”

“ परंतु हें किती अशक्य — ” आतां मात्र माझ्या जिमेचे तुकडे पाडावेस
मला वाटलें. आजपर्यंत जें तें माझे स्वतःचें एक गुपित आजपर्यंत कोणाला
माहित नव्हतें—वाचका हो मी तुमच्यापासून देखिल जें आतांपर्यंत लपवून ठेविलें
आहे तें ह्या माझ्या विविध आनंददुःखाच्या विचारविकारांनीं खळखळून
गेलेल्या वेळीं अचानक बाहेर पडण्याच्या बेतांत-होतें. मी कमेच वाक्य बदलून
पुन्हा ह्याटलें—“ परंतु हें मध्या तरा किती अशक्य आहे ? ”

“ कां ? अशक्य असं आपण कां ह्याणतां ? ”

“ गरिबींत लग्न करणें ह्याणजे स्वतःचा जीव दुःखांत लोटणेंच नव्हे तर
दुसऱ्या एका जीवालाहि बरोबर दुःखांत घालणें नव्हे काय ? ”

“ आपण असं कां ह्याणतां डॉक्टरसाहेब ? तुमच्यासारख्या तडफीच्या
कर्तबगारीच्या कर्त्यां हुषार डॉक्टरला पुढें किती अशाजनक जीवित आहे ! मी
डॉक्टर नियोगीचादेखिल पूर्वीं असं किती तरी वेळ ह्याणतांना ऐकलं आहे. मीच
ह्याणतें असं नव्हे कांहीं. ”

मी नुसता हंसलों झालें.

“ डॉक्टर नियोगी ह्याणत कीं, डॉकरीच्या धेंवांत पुढें मागे मुंबई सहारांत
मोहनराव पहिल्या नंबरानाच नव्हे तर पहिला डॉक्टर होईल. ”

“ असो, ईश्वराची मर्जी ! डॉक्टरसाहेबांची इच्छा तर ठीक आहे. परंतु तें खरें
कसे होणार याचीच मला शंका वाटते. हॉस्पिटलमधल्या इतर सैकडों डॉक्टर-

रांपेक्षा मी काही अधिक जाणत नाही. हें विनयानें नव्हे, अगदी खरें खरें तेंच सांगतों. नांव कमावण्यास अथवा खरें झणावयाचें तर आपलेंच घोडें पुढें काढण्यास आजकाल निगळ्याच तऱ्हेचा माणूस लागतो. हिंदुस्थानांत काय जगांत काय, तसेच ह्या महाराष्ट्रांत काय, जसे वाडमयाच्या आणि वकिलीच्या बाबतींत तसेच डॉक्टरीच्या घंथात, जो खरा मर्मज्ञ जाणता असेल तोच पुढें येतो असे नाही; तर साधारण प्रतीचाच परंतु खासगी वकिल्याचा ज्याला प्लोर आहे, आणि पुढें पुढें करून स्वतःची जादिरात घावयाची कला ज्याला साधली आहे, अशाच माणसाची आजच्या जगांत बोलबालाच होते. आजचें जर झणजे असे आहे कीं, एखाद्या माणसानें आज भरभराटीस चढावें, नांवालांकि कांस यावें आणि दुसऱ्याच दिवशीं कोठल्या कोठें गडप व्हावें. कायमपणा कशाचच नाही अर्थात् अपवाद सोडून मी बोलतों आहे हें. ”

“ कसेहि असलें तरी तुमच्या बाबतींत हें लागू होणार नाही हें मी निश्चयानें सांगतें डॉ. नियोगीच्या सहचार्यांनीं तुझीं लवकरच पुढचें स्थान पटकावून तें कायमच टिकवून बसाल. ”

पुढील भवितव्याच्या ह्या गोड स्वप्नांत मी पुन्हां चक्रे लागलों. माझे पुढील आयुष्यक्रमाचे बेत मी अंबूताईला सांगूं लागलों. ते माझे बेत मी कस्तुरला अनेकवार सांगितले होते. वाचकानां हि ते पूर्वी एकावार कळले आहेतच खेळांतील उषड्या हवेत राहावयाचें माझे मत. जेथें आगगाडीच्या अथवा चालीच्या चिमणीचा धूर लांबूनहि दिसूं नये, जेथें मोटारीचा अगर सायकलीचाहि आवाज—नव्हे—घोड्यांच्या गाडीच्या घंटेचा आवाज देखिल ऐकूं येऊं नये अशा साधारण शहरांत राहावयाचा माझा बेत, आणि बरोबर माझी आवडती प्रिय कस्तुर. खरोखरच मुंबईत ज्या बुद्धीची प्राण्याला राहणें भाग पडलें तो ईश्वराच्या निष्ठेने देणग्यांस आंचवला ही माझी प्रामाणिक ठाम समजूत.

“ अशा प्रकारचें हें अकल्पित गैरसमजुतीचें पटल तुमच्या दोघांच्या अशा आख्यामुळें तुमचें आतां कस्तुरवरचें प्रेम खरोखर उडालें काय ? ” अंबुताईने प्रश्न केला.

“ तसे नव्हे कांही, परंतु मावशीबाईंच्या बोलण्याचा मला उलगडा झाला नाही. ” मी हळूहळू उतर दिलें. “ शिवाय तिचीहि हल्लीची वागणूक पूर्वीच्याहून कितीतरी भिन्न आणि अशा प्रकारची शंका घेण्यास जागा देण्यासारखी झाली आहे. ”

“ ती मावशी किती अजागळ होती हें मी आपल्याला सांगितलेंच आहे. आतां माझा स्वतःचा अनुभव सांगितल्याशिवाय तुमची तशी खात्री होणार नाही. ह्या बाईनें मुद्दाम नव्हे परंतु बोलतां बोलतां अशाच अडाणीपणामुळे एकदां आम्हां दोघांमध्ये देखिल असंच क्ठिटाळ आणलें होतं, परंतु तिकडची स्वारी समजूतदार, शांत बोक्याची आणि आम्हां दोघांमधील अकृतिम प्रेम ह्या त्रयीच्या जोरावर त्या दिव्यांतून मी कशीबशी पार पडले एकदांची ह्या मावशीबाईंच्या हातून; नव्हे तोंडून, तिला स्वताला नकळत अशा प्रकारच्या गोष्टी घडतात; तेव्हां तिच्या स्वभावाला अपरिचित अशा माणसांशीं कदाकाळीं दुर्दैवानें संबंध आला ह्याजें मात्र विलक्षण परिणाम होतो, आणि तसाच झालेला आज मला दिसत आहे. ”

हेंहि अंबुताईचें बोलणें मला गैर वाटेना. पण माझ्या मनाची तळमळ समूळ नाहीशी होईना एवढें मात्र खरें. कस्तुरसारखी मनाची निर्मळ व निर्भ्याज प्रेम हरणारी स्त्री दुसरी क्वचित् सांपडेल असें माझे मन मला ग्वाही देत होतें. परंतु कस्तुरची व माझी दिलसफाई करण्याचा हाच व एवढाच आजच्या अंबुताईंच्या येण्याचा उद्देश होता का ? तसा होता तर तिला कोणी पाठविली ? ही ती केवळ भगिनीप्रेमास्त्रात आली ? बरें, इला ह्या वैधव्यदुःखांत—बहिणीच्या झाल्या ह्याजून काय झालें—पण प्रेमाच्या गोष्टी कशा बोलायला सुचतात ? गैर प्रश्न कसे वा वेळीं माझ्या मनांत गिह्या करून सोडीत होते. ही रात्री आपल्या नवऱ्याला भेटते हें मला ठाऊक आहे हें जर तिला कळतें तर खात्रीच तिनें माझ्यासमोर चालविलें वाकपाडित्वा चालविलें नसतें. परंतु ज्या पद्धतीनें ती बसली होती, ज्या पद्धतीनें बोलत होती त्यावरून ती केवळ प्रामाणि-पणाची व सरळ भावाची मूर्तिच आहे असें वाटत होतें. आणि या तिच्या

अशा परस्पर विभिन्न आचरणांचा हेतू तरी काय ? बाकींच्या कांही प्रश्नांप्रमाणे हाहि प्रश्न मला सुटणारा नव्हता. मी आपला विचार कर करूनहि डोकें खाज-
वावें एवढेंच

एकवार मला वाटलें कीं माझ्या मनांत खुदखुदत असलेलें सर्व तिला एक-
दम सांगून टाकावें मी माझ्या डोळ्यांनीं स्वतः तिच्याबद्दल काय काय
पाहिलें होतें तें तिला विचारून खऱ्या खोटयाचा छडा लावून ध्यावा. पण
दुसऱ्याच क्षणीं अशा विचाराचा फोलकटपणा माझ्या ध्यानांत आला. अशा
पासून माझाच कार्यभंग होणार होता-व तो असमंजसपणा ठरला असता. मला
तर सावकाश, विचारानें, धिमेपणानें निरीक्षण करीत जावयाचें होतें.

वाचक, माझ्या जागी तुम्ही असतां तर तुम्ही काय केलें असतें ? पाहा,
चौपाटीवर त्या रात्री मी जो देखावा पाहिला होता, त्याला कांहीं देखिल आगा
पिछा नव्हता; अथवा तो कोणालाहि खरा वाटण्यासारखा नव्हता. मी सरळ-
मार्गी मनुष्य आहे. न पाहिलेल्या गोष्टी पाहिल्या झणून सांगण्याची अथवा
पाहिलेलें तिखट मीठ घालून अतिशयोक्तीनें वर्णन करण्याची मला मूळपासून
चीच संवय नाही. तेव्हां होत असलाच तर तो पाहिले तसें हुबेहुब वर्णन
करतां येत नसल्यामुळे पाहिलें त्याच्याहून काहीं कमी वर्णन केल्याचा दोष
येईल; पण अत्युक्तीचा खास येणार नाही. तो प्रकार पाहिल्यावर तिलाहि येई-
पर्यंत मी पाहिलें तें जाणेंपणांत पाहिलें कीं निद्रीतावस्थेंत पाहिलें याबद्दल
विचार करीत होतो.

थोडक्याच वेळानें ती माझा निरोप घेऊन आपल्याबरोबरच्या स्त्रींसह
निघून गेली. जातांना मात्र पुन्हा एकदां तिनें मला कस्तुरला भेटवून घेऊन
मनमोकळेपणानें दिलसफाई करून घेण्याविषयी बजाविलें. तिला गाढीत बस-
लेली पाहिली आणि मममी परत माझ्या खोशीत परतलों.

अशा रीतीनें ही आमची मुलाखत झाली; पण मला याचा अर्थ उमगेना,
मी जें कांही चौपाटीवरच्या रात्री ऐकलें होतें त्यावरून तिच्या स्मृतपतीची
इच्छा माझी व कस्तुरची पुन्हा सांगड घालावी अशी होती व ती तृप्त करण्या-

करितां ती मुद्दाम माझ्याकडे आली होती. हा बेत फार सखोल व वरवर वेचार करणारास कळून न येण्यासारखा होता. तथापि मी तो उकलण्यांत माझे वध्दड डोकें खर्च करीतच होतों.

आतां लवकरच कस्तुर येईल असें मला माझ्या पत्रास तिनें पाठविलेल्या उत्तरावरून कळून चुकले होतें. माझ्या पत्राचें उत्तर पाठविण्यास तिनें विलंब अवला नाही. तिला आल्याबरोबर सर्व गोष्टी बाजूला ठेऊन अगोदर बाबा-जाहेब जिवंत असून ते मेलेले असल्याबद्दलचें उठविण्याचा हा जो कल्पनातीत फट झाला होता त्याचें इंगित काय तें मी अगोदर विचारून टाकावयाचें ठरवेलें होतें. परंतु मग तें रद्द केलें आणि स्तब्ध राहावयाचेंच ठरवेलें.

दुसऱ्याच दिवशीं डॉक्टर नियोगी कांहीं भानगडीच्या केसीस तपासण्याकरितां हॉस्पिटलमध्ये आले आणि लगेच ताजमहाल हॉटेलकडे जाण्याच्या तयारीस लागले. कोणा एका बड्या संस्थानिकाची कन्या मुद्दाम डॉक्टरसाहेबांकडे ते स्पेशालिस्ट असल्यामुळे मुंबईस आली होती व तिला भेटावयास त्यांस जावयाचें होतें.

आतांच नुकते साडेतीन वाजत होते व जाण्याच्या पूर्वी कांहीं सांगावयाचें असल्यास एकावें म्हणून मी जवळच उभा होतों. कारण घाई असली प्रथवा नसली तरी हल्ली त्यांनीं केसीस स्वतः प्रथम तपासून पाहायच्या; मग आपल्या सूचना देऊन त्या माझ्या हवाली करावयाच्या असाच क्रम चालविला होता. तथापि ते फारच धाईत होते. शिवाय एकाद्याला कामाचा फार बोजा लावा व त्याचा मेंदू थकून जावा तसाच प्रकार झाल्यासारखे डॉ. नियोगी देसत होते. पूर्वीची काम उरकण्याची तरतरी आणि शक्ति हल्लीं डॉक्टरसाहेबांच्या अंगांत नव्हती.

“हल्लीं बरें वाटत नाही काय ?” मी त्यांना विचारलें.

“मला तसें कांहीं होत नाही,” डॉक्टरसाहेब सुस्कारा टाकून झगले, ‘मला वाटतें मला भ्रम फार होतगत, एवढेंच. म्या बायकांच्या बडबडीनें मला म्या स्थितीस आणून पोचविलेलें आहे. त्यांना बजाविलें तरी आपल्या

रोगाची हकीगत सांगताना घरादारांतील माणसे व नातळगे व त्यांच्याशी झालेल्या बऱ्यावाईट प्रेमाच्या व रागाच्या तसेच तट्या भांडणाच्या गोष्टी सांगून ह्या मला जीव नकोसा करून टाकतात. सरळ असे जणू काही त्यांस बोलतांच येत नाही. ” ते जरासे थांबले व हंसून म्हणाले—“ त्यांना वाटतें मी डॉक्टर असून शिवाय वकील, ज्योतिषी आणि देवास प्रसन्न करणारा पुजारी देखिल आहे ! ”

मलाहि या बायकांवरील टीकेचें हंसूं आलें. ते म्हणाले तें अक्षरशः खरें होतें. कारण मलादेखिल या गोष्टीचा बराचसा अनुभव होता.

“ काय हो—काय बरें झणत होतों—मी—हो—हल्लीं तुझाला तुमचा स्नेही संजीवन भेटला का ? ” ते सहज आठवल्यासारखे करून झणाले.

“ नाही, हल्लीं खूप दिवसांत मला तो भेटला नाही, कुठें बाहेर गेला असेल. कसासाठी ? ” मी विचारलें.

“ कारण मी काल कीं परवां स्मरत नाहीं; पण कुठेंसा त्याला पाहिला खरा. गाडीत बसून चालला होता; पण त्याच्या डोक्यावर पट्टी बसविलेली होती. काही तरी accident झालें असावें. ”

“ ॲक्सिडेंट ! ” मी घाबरून झटलें; “ मला त्या दिवशीं त्याचें पत्र आलें, पण त्यांत काही असला मजकूर नव्हता. ”

“ बाबासाहेबांच्या मृत्यूचें गूढ उकलण्याचा तो प्रयत्न करित आहेस वगटतें. होय ना ? ” झाल्याने विचारलें.

“ होय, मला देखिल तसेच वाटतें. ”

“ परंतु काहीं जमत नाहीं—अ ? ”

“ छे ! त्याला काहीं यश येईलसें मला तरी वाटत नाही. बाकी मला त्यानें अजून काहींच सांगितलेलें नाही. ” मी झणालों.

हो नियोगींनीं असामाधेत्या एक हुंकार दिला. पोलीस लोकांचा सुगावा कायत नसल्याबद्दल त्यांना तें कशी दूषणें देत तें मला छळक होतें. गाडीत

ठेविलेलें सामान जपून ठेवण्यापलीकडे या पोलीमाना कांहीच करता येत नाहीं अशा प्रांजळ मताचे ते होते.

त्यानी घडद्याळांत पाहिले, आपली रेशमी हॅट डोकीवर ठेवली, टाय दुरुस्त केली व आरशांत पाहून स्वारी जावयास निघाली

दुसऱ्या दिवशीं मला 'कस्तुरच्या आईचा नोकर पत्र घेऊन आला मला वाटले तें कस्तुरकडून आलें असेल म्हणून अत्यंत उत्सुकतेनें मी तें उघडून वाचतो तर काय ? त्या मजकुरावरून माझी नजर जातांच माझी खरोखरच नजर गेली, दृष्टि अध झाली, हृदयाची नाडी बंद पडल्यासारखें माझें मलाच वाटूं लागलें. धडधड उडणें कुठलें त्या वेळीं ?

त्या कागदावरील थोड्याशा ओळींनी पूर्वीचे कोडें अधिकच गुंतागुतीचें आणि रहस्यमय करून टाकलें ! आतां तें उलगडणे अगदी अशक्य झालें. आता शंभर संजीवन एकत्र मिळते तरी त्यांच्या शंभर मेंदूंतहि काही उतरणें शक्य नव्हतें ! गूढाची गांठ अधिकच घट्ट बसली.

प्रकरण २२ वें.

खून की आत्महत्या ?

तै पत्र घेऊन येणाऱ्याला घाई फार अमल्यामुळे मी त्याला जावयास सांगितलें व मीहि तिकडे जाण्याच्या तयारीस लागलों.

जाण्याच्या पूर्वी पुन्हा एकवार तें पत्र उघडून पाहिलें. त्यांतील महत्वाचा मजकूर इतकाच होता —

“ अंबुताई समुद्रांत पडून वारली ! लवकर निघून यावें ! ”

खाली जाणारी टूम पडकून मी वसऱ्यो आणि लागलीच अंबुताईच्या आईच्या घाी जाऊन पोचलों.

घरचा गडी धांवतच घावऱ्या घुबऱ्या पुढें आला आणि म्हणाला “ बघा हो डॉक्टर आतां काय करावयाचें तें सांगा. ताई गेल्या आणि आईसाहेबहि उठत नाहींत ” इतकें म्हणून त्यानें मला विळखा घालून घोंगट घातलें.

हा गडी म्हणजे मुंबईतला एखादा बाणकोटी बाल्या नसून तो त्यांच्या गावचा खासगी घरगुनी पुष्कळ वर्षे घरांत राहून घरच्या माणसात मिसळून गेलेला गडी होता. मागच्या खेपस याचा उल्लेख करण्याचा तितकासा प्रसंग आला नाहीं; कारण तो स्वतः आल्या गेल्याच्या अथवा पाहुण्यांच्या क्वचितच दृष्टीस पडे. आपलें काम भलें कीं आपण भला अशी त्याची वर्तणूक. शिवाय काम करून वेळ राहिलाच तर त्याची एक मेळ्यांच्या भजनाची “ क्षीरसागर आणि कंपनीनें ” प्रसिद्ध केलेली भजनाची वही होती ती घेऊन तो वाचीत बसे. तो देवभक्त होता. परंतु सगळ्या चाळींतलें गडी एकत्र होऊन कुठें तरी मध्येच चाळीच्या आसपास जमून शक्य तेवढ्या मोठ्या आवाजाचीं भजनी वाद्यें जमवून रात्रभर जसा कुरणावरच्या गंधर्वांच्या आलापांत गोंधळ घालतात व समोबतालच्या चाळींतील लोकांस नको जीव करून टाकतात, तशांतला हा नव्हता व त्यांच्या भजनीरुपूत हा कधीं मिसळतहि नसे. अंबुताईनें व कस्तुरीनें लहानपणीं शिकत असतां मधन मधन ह्या आपल्या घरांतल्या

गडयाम फावल्या वेळांत लिहिण्यावाचण्याम शिकविलें होतें व त्यालाहि त्याची गोडी लागली. आपल्या घरांतल्या हाताखालच्या गडी माणसास वाग-विण्याची ही पद्धत खरोखरच स्पृहणीय नाही असें कोण म्हणेल ? प्रत्येकान्पा घरांत सेव्यमेवक भावांतील ही गोडी कायम रुजेल तरी हल्लींच्या शिक्षणाच्या प्रभ्रास थोडीशी का होईना पण मदत केल्यासारखी होईल, पण हें होईल तेव्हा खरें

“ काय गोपी, झाले काय मला स्पष्ट आणि सावकाश काय ते सांग. असा बस ईशें आणि सर्व प्रकार सुरळीत सांग- ” मी आत जात असता म्हटलें.

“ सगळा प्रकार काही आमहांस ठाऊक नाही ” म्हातारा गोपी सांगू लागला “सकाळीं मी जेव्हां तिच्या खोलीकडे गेलों तेव्हां बाहेरून दरवाजावर टिचकी दिली तरी आतून उत्तर आलें नाही. रात्रौ जाग्रणविग्रण होऊन उशीरापर्यंत झोंपून राहिली असेल अम समजून पुन्हा अजमाम आठ वाजता दरवाजा उघडून मी आत गेलो तर आत काणा नाही ! रात्रौ विछाना उघडलेलाहि नव्हता दरवाजा बाहेरूनच ओडून घेतलेला होता ! ताईव असें झालें असेल अम मनीं माननीं नव्हों म्हणून मीं ती हकीगत आई मायबाना कळविली. परंतु त्यांना वाटले कीं नेहमीप्रमाणे ती रात्रौ कुठें लहरीच्या भरांत वेड्यासारखी हिंडायला गेली असेल. कारण हल्लीच घरात कोणासहि सांगितलमात्रिवाय दोनदोन दिवस बाहेर भटकत राहण्याची संवय नवीन वेडापासून त्यांना लागली होती. पहिल्या प्रथम-तिच्या नाहीस होण्याचे कोणासच कांही वाटले नाही परंतु नंतर नऊ दहा वाजल्यापासून गुण गुण ऐकूं येऊं लागली ह्या व आसपासचा इमारतीतल्या ओळखीच्या मंडळीपैकी कांही माणसे मसुदावरून जाऊन येऊं लागलीं, व आपआपसांत कुत्रबुजू लागली. थोडक्याच वेळात समजले कीं मरगनलाईन स्टेशनच्या पलीकडील समुद्रांत कांही अंतरावर तरंगत असलेले प्रेत पाहून पोलीसांनीं होडे घातल्या-आणि प्रेत सरकारांत नलें. प्रेत पाहून आलेल्या माणसांपैकी शेजारचीहि कांही मंडळी होती. त्यांनीं ते ओळखिलें. मांदि धांवत धांवत जात होतो, पण तोपर्यंत तेथली गर्दी जोडत चालली व मांदि मागे परतलों. ” *

“ तिला-डॉक्टरने तपासली होती काय ? ”

“ केव्हा ? ”

“ तिथून उचलून नेण्यापूर्वी ”

“ होय-होयशी वाटते,—म्हणजे कशावरून म्हणतां ? कीं आसपासचो जम-ललीं माणसें म्हणत होतीं कीं “ दिला कोणा ढकलेली नाही व ती आपो-आप पडून गेली असेंहि नाही. डॉक्टरची तपासणी चुकीची आहे असेंच वरीचशीं माणसें म्हणत होतीं. मला यांत कांहीं कळत नाही ”

“ इतकंच ? ”

“ हां-आणखी थोडे राहिलें. माणसें म्हणत होती—कारण थोड्याशा अंतरावर अन्कीकडे एका वेलीच्या जाळींत तिच्या आंगावरची शाल सांपडली.”

“ ओं ? ” मी आश्चर्याने विचारलें, “ मग ती शाल कोठें आहे ? ”

“ शाल देखिल तिकडेच. ! ”

मी त्या रात्री तिला पाहिली तेव्हां देखिल तिच्या आंगावर शाल होती; तेव्हां त्याच तिच्या मेलेल्या जिवांत पाजी नवऱ्यानें हें कठोर कृत्य केलें नसेल ना ? असें माझे मन मला आंतून विचारूं लागलें, संभवनीय होतें. ”

“ तिनें शाल घेतली होती त्यावरून तिचा बाहेर फार वेळ राहण्याचा बेत असावा असें मला वाटतें. ”

“ खुळाच आहेस ! शाल काय बायकामाणसें बाहेर पडायला लागलीं म्हणजे नेहमींच घेतात. ” मी म्हटलें “ पण मला वाटतें रात्री ती कुणा मैत्रिणीला वगैरे भेटायला गेली असेल नाही ? ”

म्हाताऱ्यानें यावर नुसती मान हालवून म्हटलें:—

“ हल्लींचा तो प्रसंग गुदरल्यापासून आमची ताई पूर्वीची राहिली नव्हती. ती शहाण्यासारखी बोलण्या चालण्यांत दिसायला, पण-वागणूक अगदीं वेड्यासारखी—म्हणजे आम्ही म्हणतो तसें वेड लागल्यासारखी. तुम्हीं काय वाटेल तें म्हणा, मला तर वाटतें कीं त्यांनीं जोबब दिला असेल. त्या आपल्या जिवाला अगदीं कंटाळून गेल्या होत्या. ”

“ पण रात्रौ कोणा मैत्रिणीसह फिरायला जाण्याची तिला सवय होती काय ? ” मी पुन्हा प्रश्न केला.

गोपी हा गडी नसून कुटुंबांतलाच एक माणूस होता; एवढे लक्ष्यांत घेतले म्हणजे घरांतली नाजूक गोष्ट त्याच्या मुखांतून बाहेर फुटणे अशक्य होतं हे निराळे सांगण्याची जरूर नाही. आणि माझ्या प्रश्नाला उत्तर खोटे बोलण्या-शिवाय देतां येणे शक्य नव्हतं. बरें आंत संकटांत रतून बसलेल्या आईसाहे-बाजवळ या वेळीं जाऊन तिला याबद्दल कांहीं विचारणें हेंहि मला अशक्यच होतं. म्हणून मी त्याला म्हटलें—

“ खऱ्या गोष्टी सर्व उघडकीस आल्याशिवाय राहावयाच्या नाहीत. तेव्हां आतां माझ्याकडे सर्व ठाऊक असलेले सांगशील तर कांहीं उपयोग तरी होईल.”

मी कांहीं कोणी परका नव्हतों मला तो ओळखीतच होता. मी बरील वाक्य उच्चारल्यावर गोपी बोलू लागला.

“ आतां तसं बोलायचेंच तर मला इतकंच माहीत आहे बघा. ” तो इकडे तिकडे पाहूं लागला. “ गेल्या अठवड्यापासून एक नवीन दृक्गति मी ऐकिली होती. मी ती कोणास अद्याप मना तोंडाने काही सांगितली नव्हती. पण त्यांत सांगण्यासारखे नाहींच काही काय सांगण्याचें त्यांत ? ”

“ आतां हें बघ असले आढेवेढे आणि संकोच घेऊं नकोस. खरा प्रकार काय असेल तो जितका लौकर कळेल तेवढी पुढील व्यवस्था तरी करतां येईल.”

“ आमच्या शेजारच्या पलीकडच्या खोलीत एक गुजराथी राहतोना ? त्याचा मुलगा रात्रौ फार उशीरापर्यंत अभ्यास करित असतो. त्याची परीक्षा जवळ आली असल्यामुळे हल्लीं तो खूप रात्रपर्यंत जागत असतो. अजमापें आठ दिवसांपूर्वी अभ्यास आटोपल्यावर रात्रिं त्यास झोंप येईना म्हणून समुद्रावरचा बारा घेण्याकरितां म्हणून तो मरीनलाइन स्टेशन ओलांडून पलीकडे गेला आणि एका कुंजांत बसला. नंतर थोड्या वळानें तो समुद्र कांठा-वर गेला तो त्यास एका म्हातान्या मनुष्याच्या अगदी बरोबर आंगास जाग लागे इतकें जवळून अवूताई चालतांना आढळल्याचें तो मला सांगूं लागला.

माईची वेड्यासारखी स्थिति झाली असल्याचें सर्वांस ठाऊक होतें. व म्हणूनच असली गोष्ट माझ्याकडे बोलण्यास त्याम अधिकसा संकोच वाटला नाहीं. पण मी ती गोष्ट उडवून दिली. बाबासाहेबांना काय ते त्या वेळीं एक दोन महिने झाले होतें. त्याच्या दोलण्यावर विश्वास कोण ठेवणार ? लोकाना कांही ते खरें वाटलें नाहीं. व मीहि ते खरें न वाटेल असेंच बोलत असे. ”

“ बरें जाऊं द्या. एवढेंच ना ? ” मी झणालों; “ कदाचित् ती गोष्ट खरीहि असेल. खोटें तरी कोणी झणावे. पण मला मात्र खरें वाटत नाहीं, समजलास गोपी. पण कायरे ? त्या गुजराथी विद्यार्थ्याशिवाय आणखी कोणी तिला पाहिलें नाहीं ना ? ”

“ नाहीं, निदान माझ्या तरी ऐकवांत नाहीं. त्या एकट्यानेच पाहिलें खरें; पण आसपास ती गोष्ट गजबजून गेली. खुळें भाणूस हाटले कीं त्याच्यावर सर्वांचीच नजर असते. निदान ती जरी स्त्री असली तरी साधारण मोकळे-पणानें तिच्याकडे पाहण्यास तिच्या वेडेपणानें इतर लोकांस एक प्रकारची सवलत मिळाल्यासारखें होतें. पण मी मात्र ती गोष्ट होता होईल तितकी दडपून टाकीत असे. ”

“ बरं, ही कुजबुज खुद्द ताईच्या कानापर्यंत पोचली नाहीं कधीच ? ”

“ नाहीं हो ! कधीच नाहीं, ” ह्या तारा गापी झणाला “ असल्या दुष्ट पणाचा बातम्याचा तिच्या नाजूक मनावर किती वाईट परिणाम होईल हे मला ठाऊक होतें. आझी ती कुजबुज तिच्या कानावर जाऊंच दिली नाहीं. आधीच तिचे काळीज दडपून गेलें होतें. तशांत असलो वार्ता तिच्या नाळ जास झोंबल्याशिवाय राहिली नसती. ” नंतर त्याच्या डोळ्यावर खुगेखरीच अश्रु उभे राहिले. ता गद्गद स्वरानें झणाला— ‘ पाळण्यांतल्या मुलापासूनची मी तिला हातांखाद्यावर खेळवली, आणि आता अशा वयांत पोरीवर असला प्रसंग कोसळला. आणि आतां आज तर नीच गेली-ही-! ” ह्यातान्याला रडूं कोमळले. आज जवळ जवळ तीस वर्षे त्या कुटुंबांत त्यानें भोकरी केली होना.

अर्थात् नोकरी कसली ? त्या घरांत तो आपलेपणानें नांदला होता. त्याचा स्वर बोलतांना कांभत होता.

नंतर मी त्याला कांहीं इकडचे तिकडचे प्रश्न केले. त्याच्याकडून मिळालेली माहिती ह्मणजे इतकीच की ती अलीकडे घरांतून वारंवाग नाहीशी होई आणि ती एकाच ठिकाणीं निद्राची जात असे असे नाही; आणि घरीं असल्या वेळीं ती गेहूमी आपल्याच खोलींत एकठांच बसून राही. शिवाय तिची वागणूक दिसण्यांत समजूतदारपणाची; परंतु एरवी अगदीच वहावल्यासारखी होती. ह्या अशा तिच्या वागणुकीनेच ती समजुतींत असून नानाप्रकारचे ढंग करीत आढे व नवग गेल्याचें तिच्या मनाला कांहीं दुःख होत नाही असे लोकांस वाटे व तसें कित्येक उघड बोलूनहि दाखवीत. असे अनेक प्रकारचे विचार अनेक माणसें बोलून सारीत. त्याची ही हकीकत ऐकून मलाहि ती मला भेटल्या वळींची तिची चमत्कारिक वागणूक आठवली, ती माझ्याशी बोलत असतां तिच्या मनांतल्या मनाच्या कोपऱ्यांत तरी पतिविशोगाचे दुःख लपून बसले असेल असे कुणास वाटलें नसतें.

नंतर मी आंत जरा इकडे एकडे फिरल्यासारखें करून ताईचें प्रेत तपासून पाहण्याकरितां गेलों.

गेलों तर हॉस्पिटलांतले डॉक्टर तेथें होतेच. त्यांनीं मला पाहतांच सांगितले कीं प्रेत पोलीसांच्या हातास लागावयाच्या पूर्वीच प्राण निघून गेला होता.

“अपघात झाला अपेल ह्मणतां ? ” मी विचारलें.

“छे, छे, मला कांहीं असें वाटत न ही. डाव्या गालावर थोडेंसे खरचटले आहे पण तें मृत्यूनंतर. ”

“काय ह्मणता मग ? ”

“आत्महत्या. निःसंशय !

“कांहीं काळोंबेरें असेल असें तुम्हांस वाटत नाही ? ”

“मुळीच नाही; मुळीच नाही. ”

मी उत्तर दिले नाही, परंतु माझ्याकडे पाहिल्यावर मला कसली तरी शंका आली आहे असे त्याला दिसले.

“ तुझाला कमला तरी संशय येतो आहेसे दिसते. बरोबरच आहे. असल्या आत्महत्यासारख्या केसमध्ये संशय हा यावयाच न्व. विचारांच्या नवऱ्याचा खून झाल्यापासून तिचे मन अगोदरच दडपून गेले होते. तुझाला कळले असेल कदाचित् तिच्या आईच्या निरोपावरून मी तिला अलीकडे एकदोनदां तपासले होते. मला त्या वेळी तिच्या मेंदूवर फार वाईट परिणाम झाल्याचा संशय आला होता. परिणाम ह्मणजे खरे बोलायचें तर मेंदूवर दुष्ट पदार्थांचा प्रयोगच झाला असला पाहिजे. पण तसे मानावयाचें झाले तरी उघड कारणे अथवा संभव कांहीं दिसना. ह्मणून मेंदू बिघडला होता ह्मणावयाचे झाले. पण तिच्या मेंदूची रचनाच बदलली होती. ”

“ होय, आपण तिला तपासल्याचे तिच्या आईकडून मला एकदां कळले होते. तिची आई तिच्याबद्दल हल्लीं फारच काळजी घेत असे. ”

“ ही मरून गेलीच पण हिच्या आईवर हे प्रसंग फार वाईट आले. ”

“ तें काय विचारावयाचें ? ” मी उत्तरलों.

“ शेवटीं हिच्या नवऱ्याच्या मृत्यूबद्दलचा कांहीं सुगावा पोलीसास लागला नाहीच ना अझून ? ”

“ छे ! कोरानरच्या चौकशीच्या वेळीं जें काय बाहेर आले त्याच्यापेक्षां नवीन कांहींच कुठून बाहेर पडलें नाही अद्याप. पूर्वीची सर्व माहिती आपल्याला आहेच. ”

“ मोठें आश्चर्य बुवा ! ”

डॉक्टरबरोबर मी तिला ठेवली होती त्या खोलीत गेलों. तिचे केंस विस्कळून खांद्यावरून खाली पडले होते. आणि तिचे दोन्ही हात छातीवर एकांत एक घालून ठेवण्यांत आले होते त्या आढळ्या ठेवलेल्या प्रेताची मुद्रा—जी त्या दिवशीं मी माझ्याशीं सलगनें बहिर्णाच्या कळवळ्यानें बोलतांना पाहिली होती, तीच तिची मुद्रा आतां अगदीं शांत आणि विसावा घेत असल्यासारखी दिसत होती; जशी कांहीं तिला आतां शाश्वतची विश्र्वांति मिळाली होती !

मी म्या प्रेताकडे पाहत असता डॉक्टरांनी—त्या खोलांच्या खिडकीचा पडदा बंद केला—चक्र सूर्यप्रकाश आंत आल्यावर मी संथपणे पाहू लागलो. मला तिला मुद्दाम पाण्यांत बुडविल्याची खूण कांहीं सांपडल्यास पाहण्याची होती. बुडून मेलेल्या मांगासांस—विशेषतः स्त्रियांस तपासतांना डॉक्टरलोक बहुधा मण-गट, हात व मान हीच अधिक बारकाईने तपासतात कारण त्या ठिकाणी बुडवणारा इसम त्यांस पकडीत असतो. परंतु एवढ्यावरून खरा निर्णय होत नाही. कारण बुडविणारा दुष्ट माणूस लेंचापेंचा नसला—आणि बहुधा तो नसतोच—तर तो ज्याला बुडवावयाचे त्याला दाबून दपटून ठकलण्यापेक्षा त्यास येनकेन प्रकारेण पाण्याच्या काठाला नेऊन त्याला नकळत अचानक धक्का देऊनच पाण्यांत लोट्यात असतो. यापासून प्रेतावर मागे कोणत्याहि प्रकारची खूण उघडकीस येण्याची भीती राहत नाही. आणि झणूनच पाण्यांत लोटून खून झालेल्या बहुतेक केसींवर सरकारी डॉक्टरचा “—आत्महत्या ” अस.च निकाल असतो कारण त्यांना प्रेताच्या शरीरावर कांहीं खूण सांपडत नाही !

आतां माझ्या समोर जे प्रेत होतें त्याच्या शरीरावरील डाव्या गालावरील खरचटण्याशिवाय डाव्या पायाच्या आंगठ्याला थोडेंसे खरचटल्यासारखें मला दिसलें. त्याशिवाय मात्र मला आणखी कांहीं नवीन जखम दिसली नाही. परंतु मला मात्र असा संशय येत होता कीं ती आपल्या मेलेल्या नवऱ्याला भेटली आणि त्याच्याच हातून तिच्या यरूण अलें असलें पाहिजे. पण याला कांहीं कारण पररा लावणें शक्यहि नव्हतें व सोंगेहि नव्हतें.

मी आपला स्वतःशीच विचार करीत होतो कीं ही कांहीं स्वतःच्या खुशीनें आत्महत्या केल्याची बाबत मुळीच नव्हे. कारण जग ज्याची गणना मृतांत करीत होते अशा आपल्या विचित्र नवऱ्यास ती भेटत होती. हा विचार माझ्या मनांत सारख्या जागृत होता.

वरें तो जर जिवंत होता तर गांवदेवीवरच्या बाबासाहेबांच्या बंगल्यांत मेला तो कोण ?

मला इल्ली कळलेली व मी प्रत्यक्ष त्या रात्री पाहिलेली माहिती अकल्पित होती, परंतु ही दुसऱ्या कोणास सांगण्याची सोय नव्हती. कारण असल्या

गप्पांवर विश्वास कोण ठेवतो ? तेव्हां मी आपल्या संजीवनची भेट होईपर्यंत माझी माहिती कोणास न कळविता माझ्यापाशीच गुप्त ठेविली होती.

संध्याकाळच्या सुमारास मी व पोलीस अधिकारी मिळून चौपाटीपासून कुलाव्यापर्यंत सर्व समुद्र किनारा वरून खालून घारीकपणे निरखून पाहिला. रात्रपडेपर्यंत आम्ही सारखे पुन्हा त्याच त्याच वाटेने फिरत होतो त्या रात्री मी तिचा व तिच्या मेलेल्या नवऱ्याचा संवद ऐकने वेळी चनीरोड गार्डन् मधील ज्याठिकाणी मी दडी मारून बसलों होतो त्याठिकाणी समोर आल्यावर मला त्या रात्रीची पुनःपुनः आठवण होई. कालच ती मला भेटावयास आली होती. पण मी कांहीं तिला ह्या प्रकाराबद्दल कांहीं बोललों नाही. खरेंच मला वाटलें मी केवढी मोठी चूक केली पण मला तरी कुठें त्या वेळी ठाऊक होते की आज अंबूताई समुद्रांत जलसमाधि घेणार होती म्हणून ? पण आतां काय ? सर्वच फसलें ? ती गेली आणि तिच्या बरोबर तें रात्रीचें गुप्त—तें गुपित गेले !

प्रकरण २३ वे.

पुनर्मीलन.

कस्तुरला बातमी कळविण्यात आली होतीच व त्यापूर्वी माझे पत्र वगैरे तिला पोचले होते; तेव्हा ती आईला भेटण्यास आता तर आल्याशिवाय काहीक्याचीच नाही याबद्दल मला विलकुल शका नव्हतं. सध्याकाळच्या सुमारास परत मी तिकडे गेलों. घरात सर्वत्र शांतता होती. फक्त कस्तुरचे हुंदके व उसासे मधून मधून ऐकूं येत होतं. कस्तुर या वेळी आपल्या ताईच्या खोलीत नुसत्या सतरंजीवर पडून हुंदके देत होती

आंत गेल्यांवर बोलण्यास सुरवात कशी करावी या विचारात मी पडलों. कारण विघडलेली दोन मने पुन्हां एकत्र जुळल्यावर प्रथम काय, कसे व कोणी बोलावयाचें हा प्रश्न दोघांनाहि सारखाच घोंटाळ्यांत पाडीत असतो. तशांतच आणखी ताईच्या मृत्युबद्दलच्या शोकाची भर ! मग काय विचारता ? हिला कशी बोलती करावी हें मला सुचेना. तथापि मी दुसऱ्याच पाहुण्यांच्या खोलींत गेलों व गोपीस सांगून तिकडे तिला बोलावलें; तथापि ती शोकामुळें व लज्जेमुळें यावयास कबूल होईना. शेवटी मलाच ताईच्या खोलींत जावे लागलें

आंत गेल्यावर मी दरवाजा झांकून घेतला. कारण असें करणें जरि एरवीं शिष्टाचाराविरुद्ध झालें असलें, तरी हा प्रयत्नच असा होता कीं, असल्या शिष्टाचारांस मनांत थारा देण्याची कोणासच आवश्यकता वाटली नाहीं.

मी तिच्याकडे एकवार नजर फेकली. आज ही पहिलीच भेटण्याची वेळ होती आणि तीहि अशा दुःखमय शोकप्रसंगी. तिची ती दुःखाने रडून रडून डोळे सुजून गेल्यामुळें केविलवाणी व शोकपूर्ण झालेली मुद्रा कोणाच्याहि मनांत सहानुभूति व दया उत्पन्न करण्यास पुरे होती. तिच्या त्या शोकपूर्ण परंतु निष्पाप व प्रेमळ मुद्रेकडे नजर जातांच मला सर्व पूर्वप्रसंग आठवले. तिच्याबद्दल मी कसले घाणेरडे संशय मनांत आणलेले ! कदाचित् तिच्या हातून बडणें

नर दूरच राहो; पण मनांतहि आले नमावेत असले क्षुद्र संशय मी मनांत बाळगले होते. खरोखर कसल्या तरी रहस्याची बाब असली म्हणजे स्त्रिया-विषयी पुरुषांच्या मनांत अमावी तशी चित्तशुद्धता असत नाही; आणि मत्सर अथवा हेवा अगर असूया ही अशा वेळीं मानवी मनांतील प्रेमाचा ओलावा पार सुकवून टाकतात.

“ कस्तुर, ” मी जवळ जाऊन व तिचा खाली पडलेला हात माझ्या हातांत घेऊन तिला बर उठवीत म्हटलें “ कस्तुर, ह्या असल्या प्रसंगी तुझ्या दुःखी मनाला समाधानी देण्याकरितां झटेल असा एक माणूस अद्याप या जगांत आहे. तुझ्या बऱ्याकरितां झटणारा, तुझ्यावर प्रेम करणारा अझून एक माणूस आहे. डोळे उघडून तरी पाहा ! ” माझ्या आवाजांत या वेळी कापरी येत होती.

तिनें किंचित् डोळे उघडले आणि माझ्याकडे पाहिलें. जणू काय मी काय बोललों हें तिला समजलें नाही असे तिच्या त्या नजरेनें दर्शविलें प्रणय व्यवहारांत तरबेज झालेला माणूस मी नव्हतो हें पूर्वी मी सांगून टाकलेच आहे. आणि म्हणून तिची ती नजर पाहून माझ्या ह्या शब्दांनीं तिच्यावर कांही भलताच परिणाम झाला काय, असें मला वाटले.

ती आपल्या भगिनीच्या दुखांत असतांहि म्हणाली, “ हेच शब्द जर तुमच्या अंतःकरणापासून-अगदीं थेट अंतःकरणांतून आले असते ”—

“ तर मग कुठून ? हे शब्द अगदीं बेंबीच्या देंठापासून आले आहेत. माझे पत्र नाही मिळालें ? ”

“ मिळालें, मी तें वाचलंहि-पण काय ? त्या पत्रांतल्या प्रमाणेंच तोंडाचे शब्द देखिल त्यापूर्वी मी काय थोडे थोडे ऐकले होते ? पण शेवटीं तशी पाळी आलीच नाही ? ”

“ सगळा दोष माझा आहे; मी हें उघडया मनानें कबूल करतो आणि आतां तुझी क्षमा मागतो. ”

“ पण हा प्रसंग मुळीं यावा तरी का ? माझ्याशी आपली अशी तुटकपणाची वर्तणूक होण्यासारखं घडलं तरी काय माझ्या हातून ? आणि आपण तरी अपराध कसला केला ? आणि क्षमा कसली काय—”

तिच्या प्रश्नांची ही मालिका ऐकून मी स्तब्ध राहिलों. माझेही मन मी मोकळे करूं का ? हिला सत्य काय तें प्रामाणिकपणें सांगून टाकूं का ? असें मला त्या वेळीं वाटले.

“ तशाच एक गोष्ट माझ्या नजरेस आली, ह्याणूनच माझ्या वर्तनांत आपो-आप फरक पडला गेला. ” शेवटीं मी एवढे उत्तर देऊन टाकलेंच.

“ कोणती ती ? ” किंचित् उत्सुकतेनें तिनें विचारले.

“ मला एक गोष्ट आढळून आली आहे. ” मी ह्मटलें.

“ माझ्याबद्दल ? ”

“ होय, तुझ्याबद्दल. ” मी तिच्या नजरेला नजर भिडवून बोललों, परंतु माझ शब्द ऐकताच, तिचें तोंड उतरलें, व ती एकदम कावरी बावरी झाल्यासारखी दिसली.

“ बर तर, मग ती गोष्ट मला काय ती आतां कळली पाहिजे. ” ती मनाचा धडा करून झगली.

“ मी ही गोष्ट सांगितल्यामुळें काय बरा वाईट परिणाम व्हावयाचा असेल तो होतो, ” मी म्हटलें; “ पण ज्या अर्थी कोणतीही गोष्ट मनांत ठेवून कुढत बसणें मला प्रशस्त वाटत नाही—शिवाय मनांत ठेवलेल्या गोष्टी एकमेकांनीं एकमेकांनां स्पष्ट विचारून खरा काय तो निर्णयच केला नाही, तर मनें साफ तरी कव्हां आणि कशीं होणार ?—तमेंच ज्या अर्थी तूं आतां ती गोष्ट जाणून घेण्याचा दृष्टि धरित आहेस, त्या अर्थी मला आतां सांगणें भागच आहे कीं, बाबासाहेबांच्या कागदपत्रांच्या दप्तरांत तूं त्यांना पाठविलेलीं कांही पत्रे मिळाली आहेत. कांहीं वर्षांपूर्वीं लिहिलेलीं तीं पत्रे होती. ताजी नव्हत व त्यावरून मला माहीत नसलेलो व माझ्या अंतःकरणाला धक्का देणारी एक गोष्ट—एक प्रत्य हकीगत मला कळून चुकली. ”

“ सत्य हकीगत ! कशाची सत्य हकीगत ? ” तिने विचारले.

“ आपल्या हातच्या प्रणयपत्रिकांची ! ”

माझ्या ह्या शब्दाच्या माझ्या अपेक्षेप्रमाणे परिणाम न होता उलट तिच्या छातीवरचे भीतीचे दडपण नाहीसे झाल्यासारखा तिने एक लांब श्वास सोडला. मी खरी हकीगत जाणली आहे असे जेव्हा हाटले तेव्हा तिला बाबासाहेबाच्या मृत्यून्या ढोंगाची खरी हकीगत मला समजली असे वाटून तिला भय उत्पन्न झाले असावे. तिच्या प्रणयपत्रिकांची सत्य हकीगतही वरील हकीगतीपक्षां तिला अधिक भीतिकारक अगर महत्वाची वाटत नव्हती हे यावरून सिद्ध झाले. कारण ते माझे शब्द ऐकून ती झगली,

“ आणि हेच आपल्या वृत्तीत फरक पडण्याचे कारण ? ”

ह्या तिच्या वर्तनानुळे आता मात्र मला पुन्हा सशय आला की, बाबासाहेबांच्या मृत्यूचे गुपित कस्तुरला ठाऊक असलेच पाहिजे. मग तिचा प्रत्यक्ष त्यांत हात असो वा नसो.

“ होय, तेच मुख्य कारण. प्रथमपासून ही गेष्ट मजपासून चोरून ठेवली गेली आणि अखेरपर्यंत तुझे राहाणेहि बाबासाहेबांच्या घरांत होतेंच. ताईचे लग्न झाल्यावरसुद्धा तूं त्यांच्याच घरी होतीस. ”

“ त्याला तबंच काही कारण होतं. ” कस्तूरने शांतपणे उत्तर दिले “ मी जी राहिले ती स्वतःच्या खुषीने नव्हे; तर राहणं काही कामामाठी भाग पडलं झणून ”

“ झणजे राहाण्याला कोणी जबरी केली होती की काय ? ”

“ नाही. जबरी नव्हे. राहणं माझे कर्तव्य होतं. ” नंतर थोडा वेळ थांबून आपले मुख दोन्ही हातांनी झांकून घेऊन ती स्फुंदून रडू लागली. ‘ हाय ! हाय ! ’ ती रडतच झगली, “ माझ्या कपाळी कोणकोणती दुख; कोणकोणते प्रसंग अनुभवण्याचे आले ते जर आपणाला कळेल, तर आपणाला खार्जीन माझ्याबद्दल संशय येणार नाही. वरून दिसायला दुर्दैवाने साऱ्या-झाडून साऱ्या

गोष्टा माझ्या विरुद्धच घडत गेल्या आहेत. मला हें ठाऊक आहे. त्या पत्रांवरून आपणाला वाटलं असेल कीं, मी कुलस्त्रीचा मान मिळावण्याला पात्र नाहीं; आणि शेवटीं त्याच बाबासाहेबांच्या घरांत जी मी अझूनपर्यंत राहिलें त्यावरून तर बाबासाहेबांच्या मृत्यूच्या प्रकरणांतहि माझें आंग असावं असें आपल्या मनानें घेतलं असेल, हें मी जणून आहे. ईश्वर साक्ष आहे. सर्व गोष्टी उजेडास कव्हां येतील तेव्हां खऱ्या खोऱ्याचा नेकाल लागेलच लागेल. पण तोंपर्यंत याची स्थिति कशी चमत्कारिक होऊन गेली आहे. खरंच ना हें ? ” तिनें माझ्याकडे पाहत विचारलें “ खरं ना ? बाबासाहेबांच्या मृत्यूच्या प्रकरणांत माझें आंग असावं असा संशय आपणाला कधीं तरी आला कीं नाहीं ? ”

मी स्तब्धच राहिलों. मी तरी काय उत्तर देणार ? उघड्या मनानें मरळपणानें बोलून संशयानिवृत्ति करणें नेहमींच चांगलें असतें असें माझें मत. झणूनच मी तिला आणखी असेंहि बोलून दाखविलें कीं, त्या पत्रांवरून असल्या प्रकारचा संशय घेणारा मीच एकटा नसून मला मित्र संजीवन हाहि होता.

“ तर मग आतां सर्व समजें मी ! तेव्हांच त्यांनीं माझ्या हाळ्यालींवर आजवर एकसारखी नजर ठेवली होती ती पोलिसासारखी ! आज कित्येक दिवस मी ज्या ज्या ठिकाणीं जाईं त्या त्या ठिकाणीं त्यांचा कुणी ना कुणी माणूस माझ्या पाळतीवर एकसारखा होताच. तुझ्या दोघांनाहि माझ्याबद्दल संशय आला. परंतु आतां मी निरपराधी आहे असें अझून तुझाला मीव सांगितलं पाहिजे का ? तुम्हाला अद्याप तें कळून आलं नाहीं का ? बाबासाहेबांच्या मृत्यूच्या बाबतींत माझें कोणत्याहि प्रकारं अग नव्हतं हें इतक्या वेळांत तुम्हाला समजून चुकलंच असलं पाहिजे. ”

“ आम्हाला शंका आली ती आमच्याच उतावळीपणामुळें आली. आम्ही प्रत्येक गोष्टीचा पूर्ण विचार केला नाहीं. आणि त्या आमच्या शंकेला बाबासाहेबांच्या मृत्यूनंतरच्या तुझ्या चमत्कारिक वर्तनानें दुजोरा मिळाला. ”

“ माझें वर्तन चमत्कारिक जरी असलं तरी तें स्वाभाविक होतं. बाबासाहेबांच्या मृत्यूमुळें तुम्हां पुरुषांवर जितका परिणाम झाला, तितकाच नव्हे तर

त्याच्याहून जास्तच परिणाम आम्हां दोघांवर झाला असल्याम नवल कसचं ? तेवढ्यांतच मला त्या माझ्या पत्राची आठवण होऊन ती पोलिसांच्या हाती लागतील अशी मला घडोघडी भीति वाटे. कारण तुमच्याप्रमाणंच त्यांनी त्या पत्रांवरून मला खुनी मानलं असतं. विशेषतः शेवटच्या पत्राची तर मला फारच भीति वाटत होती. म्हणूनच मी वारंवार त्याबद्दल आज नवीन काय उघडकीला आलं अशा सारखे प्रश्न सारखी विचारीत आले आणि त्यामुळेच तुमच्या माझ्याविषयीच्या शंकेला बळकटी देत गेली. ”

आपल्या ह्या सर्व बोलण्याच्या माझ्यावर काय परिणाम होतो हे ती पाहत होती आणि तिच्या त्या निष्पाप प्रेमपूर्ण पण मानी मुख्यकमलाकडे मी अनिमित्त नेत्रांनी पाहत होतो. शेवटी माझ्या संशयखोरपणाबद्दल खजील होऊन मी तिला म्हटलं “ कस्तुर ! आपलं दोघांचं प्रेम असाधारण व निष्कपट आहे कारणाशिवाय मी तुझ्याविषयी संशय घेतले हें मी कबूल करतो व याबद्दल आतां मला मनापासून पश्चात्ताप होत आहे. हल्लींच्या ह्या वियोगामुळे तर मला प्रेमौष आतां दुष्पट जोरात वाढू लागला आहे. आणि आतां तर माझी पक्की खात्री पटून गेली की, तुझ्याशिवाय मला जीवित काढणें शक्य नाही. माझ्या जीवनकक्षेत तूच एका स्त्रीने प्रवेश केला आहेस. इतर स्त्रियांना मी माता भगिनींप्रमाणें लेखतो. मी आज माझें मन त्याच्यावर एकहि पडदा न ठेवतां साफ उघड करून तुझ्यापाशीं बोलत आहे. हें बरपांगी बोलणें नव्हें माझ्या या शब्दांना परमेश्वर साक्ष आहे. जास्त काय सांगूं ? ”

ती यावर कांहीच बोलली नाही. तिचे आंग किंचित् कंपित झाल्यासारखें दिसते. तिने खालीं मान घातली; व मागील प्रसंग आठवून ती मूककदन करूं लागली.

“ कस्तुर ! असून देखिल तूं मला क्षमा करणार नाहीस का ? ” मनांतलें सर्व एकदां ओकून टाकावयाचा आजपर्यंतचा माझा बेत मी आतां वार पाडल्यानंतर त्यावर तिच्या तोंडचें उत्तर ऐकण्यास मी अधीर झालो होतो. मी झणालों ‘कस्तुर, परत तूं माझी होणार नाहीस का ? हें बाबासाहेबांच्या मृत्यूचे

किटाळ येण्यापूर्वी जशी आपली मनें धुनलेल्या तांदळासारखी स्वच्छ होती तशें फिळून होणें शक्य नाहीं का ? माझ्यावरचा तुझा रोष जाणार नाहीं का ? ”

तिच्या मनात अनेक मनोविकारानी काढूर उठवून दिलेलें दिसलें. तिला आतां बोलावयास आरंभ व्हावयाला शब्दच सूचेनात. अशा स्थितीत कांहीं वेळ गेल्यावर अश्रूंच्या ओघांनी मलिन झालेला तांबूस चेहरा तिनें चट्कन वर केला आणि अडखळत अडखळत रुद्धस्वरानें ती ह्याणली,

“ माझा कितो ह्याणून अंत पाहायचा ? आपणच मला अगोदर अपाधी ठरवून पुन्हा वर माझीच क्षमा मागायची हो. रीत तरी कुठची ? खरं झटलं तर मीच आपली क्षमा मागितली पाहिजे आणि ती मी मागतें. गैरसमजुतीचा प्रकाश झाला हो. गोष्टच मुळी अपण विसरून जाऊं. मला दुसरी कसळीच अपेक्षा नाहीं. मागच्या सर्व संशयाच्या गोष्टी आपण विसरून जाण्याएवढीच आपणापाशी माझी याचना आहे. माझं मन मी बोलून कणाला दाखवूं ? तें अपोआपच बोलेल. त्याला मनुष्याच्या तोंडच्या शब्दाची जरूरी नाहीं. आतां मात्र एवढं मला कबूल केलं पाहिजे कीं, आपली प्रथम भेट होण्याच्या पूर्वी ताईच्याहि लग्नापूर्वी एकवार अपरिपक्व बुद्धीच्या मुलींच्या स्वभावास अनुसरून त्या बाबासाहेबांच्या आपण पत्नी व्हावें अशी विचित्र वेडगळ कल्पना माझ्या मनांतून येऊन गेली खरीच. आमची ह्यातारीं माणसें दुसऱ्यापणच्या लग्नाचं कौतुक करतात. दुसरेपणच्या नवऱ्याच्या पदरें पडणें भार्याचें असं तीं समजतात. पोरवयांत लग्न ह्याजे काय याची मुलींना कल्पनाहि नसते. आपणाला पुष्कळसे दागिने, घालणारा उंची उंची कपडे देणारा, मनाच्या सर्व हौसी पुरविणारा असा पति मिळावा असं अज्ञ बालिकांना वाटतं. शिवाय त्या वेळी मी जरी अगदींच पोरवयाची नव्हतें, व खेडेगांवच्या ह्याताऱ्या माणसांच्या समजुतीचा तितकासा परिणाम माझ्या मनावर होण्याचा संभव नव्हता, तरी दुसरी एक गोष्ट माझ्या मनांत त्या वेळीं वावरत होती. ती मी आपल्याला सांगणं गैरशिस्त. पण आतां आपलं मन उघड झालंच आहे, अशा वेळीं मी तरी मनाला आडपडदा कशाला ठेवूं ? खरंच सांगतें. कित्येक मुळांच्या आणि तसंच मुलींच्या वयांत असा एक काळ येतो की, त्या वयांत— ”

इतकें बोलू- ती मध्यच थांबलो. मघांचे माझे मनमोकळेपणाचे बोल ऐकून माझ्या निष्कपट कस्तुरने आपल्याहि मनावरचा पडदा साफ दूर केला होता. आजपर्यंत मी निला इतक्या सलगिने व उघडेपणाने बोलताना कधीहि ऐकले नव्हतें मग तिचें तें बोलणें ऐकून माझ्या भाषणाचा अनुकूल परिणाम झालेला पाहून आनंद धाटत होता. मी भुकेलेल्या कानांनी तिचे सर्व भाषण ऐकत होतो सर्व भीडभाड बाजूला ठेवून जगा जिवलग मंत्रिणी एकरेकीशी बोलतात व शाच प्रकारें ती अज माझ्यापमोर बोलत होती. मला वाटतें स्वतः अनुताईशीं ती इतक्या मोकळेपणाने कधीं बोलली नसेल, आणि मी आलों त्या वेळीं तर ताईच्या शोकाने बांकडली ती कुसुमकोमल लता अशा प्रकारें माझ्याशीं बोलेल असेंहि मला वाटलें नव्हतें पण पुखाद्या दुःखाचा कडेलोट झाला म्हणजे नेहमीच्या वृत्तीच्या प्रतिबधांना आळा पडतो आणि त्या स्वैर होताना, अत्यंत दुःखांत असूनहि मणूस क्षणांत भत्यन आनंदी बनतो, तर तो दुसऱ्याच क्षणीं पूर्वीच्याहि पेक्षा शोकव्याप्त होतो, तसाच कांहीसा परिणाम एकंदर परिस्थितीनें तिच्या मनावर केला होता. मागील सर्व प्रसंगांचा माझ्या बोलण्यानें निला आठवण करून दिल्यामुळे जवळच्या—त्याक्षणीच्या परिस्थितीचा—बहिणीच्या दुःखार्चा—तिच्या त्याक्षणीं तरी विस्मृति पडून मागील स्थितीचे विप्र तिच्या नजरेपमोर उभेहि राहिले आणि त्या बेभान स्थितीतच ती वरील सर्व आपले विचार निरगळवणें मनसोक्त बोलत सुटली होती. तथापि शिकलेली झाली अथवा कांही झाले तरी ती स्त्रीच ना ? ती बोलतां बोलतां स्त्रीजातीच्या स्वभावाचें स्पष्टीकरण व विशेषतः पुरुष-जातीच्या स्वभावानुसार ओघ येण्याबरोबर त्या ओघानें तिच्या वृत्तीच्या स्वैरतेला जरासें खेचून धरलें. अथवा त्या ओघाने नव्हे—तर स्त्री-स्वभावसहज मर्यादेनें तिच्या वृत्तीच्या सैल सुटलेल्या लगामाला तिनें खेचला असेंच म्हणणें सार्थ होईल. ती मध्येच अडखळली, त्याबरोबर मी सहज वर पाहिलें, तिनेंहि पुन्हां आपले विचार उघड करण्यास सुरवात केली.

ती पुढें झणाली “ कित्येक मुलांच्या आणि मुलींच्या बऱ्यांत असा एक काळ येतो की, त्या वेळीं जाणत्या माणसांना जें अयोग्य वाढतें तेंच त्यांना योग्य

वाटतं. मला नीटमं समजावून सांगतां यायचं नाही; पण जसं एखाद्या मुलाला आपल्यापेक्षां वयानं थोर असली तरी एखादी स्त्री आवडते—तिच्यावर प्रीति बसते, तसंच एखाद्या मुलीची आपल्यापेक्षां वयानं कित्येक पटीनं थोर असलेल्या पुरुषावर प्रीति बसते—ती तिला आवडू लागतो. मी आपल्या चरणीं माफी मागून खरी खरी गोष्ट सांगत्येची, त्या वेळीं मला बाधासाहेब आवडू लागले ते प्रकृतीनं हि निमोष दिसत व चालणं घोलणं कसं एटदार असे माझ्या मनावर होतं. सर्व गोष्टींचा परिणाम झाला व मी वेड्यासारखा त्या वेळीं वागलो. ही गोष्ट खरी आहे. पण पुढं लवकरच माझ्या अचिचाराची मला पूर्ण लक्षात येऊ लागली. आणि आयुष्यातील एक भयंकर चूक मी केली असं माझे मन खाऊ लागलं. पण पुढं अशा प्रसंगीं माझ्या गळ्यास तींच पत्रं सुरी लावतील अशा मला कल्पनाहि नव्हती. त्या वेळीं मी ती चूक केली पण ती मी आपल्या कानांवर घातली पाहिजे होती ती मी अद्याप कळविली नाही ही प्रथम माझीच चूक ! नाही तर गोष्टी इतक्या थरावर पोचल्याच नसत्या. त्या आपल्या मित्रास कांही वाढलं तरी त्यांच्याशीं मला काय करायचं ? जे मन मला निर्मळ असायला पाहिजे तें तरी इतकं कलुषित झालं नसतं सगळा दोष माझा आहे मी आपली क्षमा मागत्ये ' असे झणून खरोखरच तिनें डोळे पुऱ्हात माझे दोन्ही पाय धरले आणि त्यांवर अश्रूंचा अभिषेक सुरू केला.

मी ही गोष्ट इथें सरळ एकाच फटक्यासरशी लिहिली आहे खरी, पण ही तिला सांगण्याम किती तरी प्रयास पडले होते. तिच्या शब्दांत पश्चात्तापाचा स्पष्ट स्वर निघत होता माझे मन नुमनें कळवळून गेलं !

“ दोष आपणा दोषांचाहि आहे. दोषांनीं हि मागल्या ' गोष्टी विसरून गेलें पाहिजे. ” असें झणून मी तिला हाताचा धरून उठविलें. पण माझा पदस्पर्श झाला असतां हि माझा हस्तस्पर्श मात्र करून घेण्यास ती तयार नव्हती. ती झटकन् मागे सरली. मोहि भानावर आलों. या तिच्या कृतीचा मला राग येण्या-ऐवजीं अथवा निराशेबद्दल खिन्नता येण्याऐवजीं उलट कौतुक व आदरच माझ्या मनांत तिच्याविषयी तिच्या या दूर सरण्यानें उत्पन्न झाला

“ मनातून माझ्याविषयी द्वेष देखिल उत्पन्न झाला असेल ना ? ” तिने अश्रुपूर्ण नेत्रांनी मजकडे पाहत विचारले.

“ मुळीच नाही. द्वेष तर मुळीच नाही. मात्र तुनांतली गुह्य गोष्ट तुला पक्षेपणी माहीत असून तूं ती मजपासून लपवून टेलीस अशी जबरदस्त शंका मला आली होती खरी. ”

तिने माझ्याकडे अशा दृष्टीने पाहिले कीं, जणूं काय ती माझ्या अंतःकरणाचा ठाव घेत होती !

“ पण खरोखरच सगळ्या, मला त्या तलं काहीच ठाऊक नाही. ”

“ पण तुला त्यासंबंधीच्या काही अवातर चमत्कारिक गोष्टी माहीत आहेत एवढें खास ! ”

“ अशा कांही गोष्टी मला माहीत आहेत कीं, त्यांना जोडणारा दुवा सांपडेल, तर त्याच्यावरून कांही खात्रीलायक अनुमानं निघतील. मी आज इतके मद्दिने प्रयत्न करिते आहे पण मला कांही त्याची सांगड घालणारा दुवा हुडकून काढण्यांत यश आलं नाही. ”

“ तर मग म्या बाबतीत आपण दोघांनी मिळून प्रयत्न केल्यास बरें होईल नाहीं का ? ज्या वेळीं तो भयंकर प्रसंग घडला त्या वेळीं तूं त्या ठिकाणी होनीस. त्या अर्थी त्या घरातल्या एकंदर माहितीचा फायदा तूं मला देशील तर फार चांगलें होईल. ”

“ अं-हं ” ती नकारार्थी मान हलवीत झगाली. “ तेवढं मात्र मला आपण मला विचारूं नये. मला सांगता येण्यासारखंच नाही मुळी. ”

“ तर मग तुझा माझ्यावर विश्वासच नाही झगणायचा ” मी कांहीसा रागानें कपाळाला आठ्या घालून झगालों.

“तसं नव्हे. हा विश्वासाचा प्रश्न नव्हे. याच्यावर इज्जन अव ठेवून आहे ! ”

“ बर पण माझ्या ह्या एका प्रश्नाचें तूं उत्तर देशील ना ! तूं बाबासाहेबांच्या घरी इतके दिवस कां राहिलीस ? आपल्या आईकडे, मावसांकडे, अथवा दुसरीकडे कुठेच न जाता तूं तेथेच इतके गहावयास तयार कशी झालीस ? ”

“ तें तर सर्वांला—तुझाला देखिल पूर्वीपासूनच ठाऊक आहे. ह्यातारे बाबासाहेब वारंवार सीक पडूं लागले, झणून ताईनें मुद्दाम मला आपल्या बरोबर राहावयास नेलें. ”

ही सधब कृती अपुरती होती ! मला तर ती ऐकून हंसूच आलें. खरी वस्तुस्थिति सांगण्याची टाळाटाळ करण्याकरितां दिल्लें हें उत्तर होतें. तें उत्तर ऐकण्याचो माझी अपेक्षाच नव्हती. कारण तें मला खरोखर पूर्वीपासून ठाऊक होतेंच. बाबासाहेब वारंवार सीक पडूं लागल्यामुळें अंबूताईनें कस्तुरला सोबतीला आणण्याचें बाबासाहेबास सुचवून त्यांच्याकडून परवानगी मिळविली होती.

“ ह्याहुन काहीं अन्य कारण नाहींना ? ” मी साधारण रागाच्याच शब्दांनीं विचारलें. “ खरें सांगायचें असेल तरच उत्तर दे. ”

यावर ती थोडीशी विचारात पडली. या तिच्या वर्तमानें तर ती माझ्यापासून काहीं गोष्टी लपवूं पाहते आह—मी तिच्यावर इतकें प्रेम करीत असून व त्याबद्दल तिची खात्री असूनहि ती माझ्यापासून काहीं गोष्टी चोरून ठेवित आहे, हें मी ओळखलें.

“ होय, दुसरांही एक कारण होतें ” शेवटीं खात्री मान घालून तिनें उत्तर दिलें.

“ कोणतें तें ? ”

“ मला ते सांगतां येणार नाहीं. ते एक रहस्य आहे. ”

“ रहस्य ! माझ्यापासून गुप्त ठेवण्यासारखें रहस्य ? ” मी खोंबून विचारलें.

“ काय मी उत्तर देऊं ? पुन्हा माझें दुदैव आतां आड येणार ! कृपा करा आणि मला तेवढी गोष्ट विचारूं नका. ह्या पायांपासूनहि कांहीं दिवस लपवून ठेवण्यासारखें तें रहस्य आहे. ” माझ्या पायांला स्पर्श करून ती झगाली.

हैं उत्तर ऐकून बिचलित झालेली माझी दृष्टि व वृत्ति तिच्या लक्ष्यांत आली असावी, कारण लगेच तिने आणखी पुढील शब्द उच्चारले.

“ आजच माझी ताई गेली ना ? आणि आजच आपणालाहि इतकी चाई कराविशी वाटते—” इतके बोलत असतां पुन्हा तिची चर्चा पालटली आणि ताईच्या आठवणीने ती पुन्हा मान फिरवून खिडकीतून ममोर दिसणाऱ्या एका इमारतीकडे अर्थशून्य नजरेने पाहत अध्रु गाळू लागली.

तिने मला हा खरोखरच पेच टाकला. या पेचाने माझे तोंडच बंद झाले. त्यामुळे माझी मनोवृत्ति पुनश्च क्षुब्ध होत आहे असे जणू नवी झणावी—

“ मागे मी आपल्याला सांगितलं नाही का, कीं भद्याप मला माहीत असलेल्या गोष्टींच्या इमारतीला जिचा पाया होईल अशी मुख्य खरी एक गोष्ट कळून येईपर्यंत मी कांहीच बोलणार नाहीं झणून ? मला आढळून आलेल्या सर्व गोष्टी अशा आहेत कीं, त्यापासून तुझाला फायदा तर होणार नाहीच; तर उलट अधिकच गुंतागुंतीत अडकल्यासारखं होईल. ”

“ तर मग तुला खरी गोष्ट देखिल काय ती माहीत आहे. तूं मला सांगायला टाळीत आहेस झाले ” मी मुद्दामच तिला लावून बोललों.

“ नाही, नाही, नाही ! मला खरी गोष्ट ठाऊक नाही. नुसत्या शंका आणि रक आहेत. दुसरं काही नाही. ”

“ ताईच्या मृत्यूबद्दल तुला काय वाटतं ? ” मी बोट रिषवण्याचा प्रयत्न केला.

“ आत्महत्या. त्यांत वाटायचंच काय आणखी ? ”

बाबासाहेबांच्या गुप्त अस्तित्वाची तिला माहिती आहे कीं काय हे मला पाहण्याचे होते. कदाचित् बहिणीची मुख्य गोष्ट बहिणीला माहीत असावयाचा.

“ मृत्यूनंतर बाबासाहेबांच्या चेहऱ्यान पडलेला करक तुझ्या ध्यानांत आहे ना ? तूं कित्येक वेळां पाहिला असशील, तुझ्या लक्ष्यांत आला देखिल असेल ”

मी काय झणतो आहे आणि त्याचा रोंख कोणीकडे आहे हे समजण्याकरितां मी आजकडे एकदा पाहिले आणि झणाली—

“मी पुष्कळ वेळां त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहिलं आणि त्याच्या चेहऱ्यांत मृत्यु
ांतर पडलेला फरकहि माझ्या लक्ष्यांत आला. पण त्याचं काय ! तसं नेहमीच
होतं मागाहून. ”

“ होय. परन्तु त्या प्रेतावर सरकारला जेव्हां परीक्षण व्हाणून प्रेत तपासणी
करून उत्तर द्यावं लागलं, तेव्हां डॉक्टर नियोगींनी ‘ जुहतेच चार तासांपूर्वी
जिंत असताना त्यांना पाहिलं त्याच्यापेक्षा आता मृत्यूनंतर ते दहा वर्षांनी
अधिक व्हातार आहेत ’ असा शेरा दिलेला तुम्हा ठाऊक नसेल ? ”

“ तें नाहीं माझ्या लक्षात; पण त्याचं तरी काय ? अपलं बोलणं माझ्या
नाही ध्यानांत आलं ? ” तिने विचारलं.

“ त्याचेंहि खूप महत्त्व आहे. ” मी मोघमच झटलं. त्या प्रकरणाचें गुप्त
तेला माहीत असावें. तिच्या या नाटकी वर्तनाचा मला अवेबा वाटला.

“ तें कसं ? ” तिने विचारलं.

परंतु ज्या अर्थी तिने आपल्याला ठाऊक असलेल्या गुप्त गोष्टी व बाबासाहे-
रांच्या घरांत राहण्याचे कारण मला सांगायलाचें ठाऊक होतं त्या अर्थी मीहि
तेला माझ्या मनांतल्या गोष्टी न सांगण्याचा निश्चय केला. अशा प्रकारच्या
गोष्टीमुळें आमच्या दोघांच्याहि मनात पुनः तेढ उत्पन्न होऊं लागली. मी तिला
पुनः पुनः स्पष्ट बोलण्याविषयी विनविलें. परंतु ज्याचे नांव ते. ती व्हाणून
आपल्या निश्चयापासून ढळली नाहीं.

“ नका हो. ! अजब माझ्यावर तुमच्या प्रश्नाला उत्तर देण्याची पाळी आणू
तका. माझ्यावर पुन्हा रोष करूं नका. माझ्यासंबंधीं भलते विचार मनांत आणू
तका. निरनिराळ्या गोष्टींची सांगड जुळविणारा दुवा मला अझूनहि सांपडलेला
नाहीं. आणि व्हाणून मी कांहींच बोलायचं धाडस करीत नाहीं. कृपा करा. आणि
मला तसले प्रश्न फिरून विचारूं नका. ” माझ्याकडे पाहिल्यावर मनांतली चल-
बच्चल पाहून ती पुन्हा व्हाणाली—“ माझ्यावर रागाजं नका. ”

माझ्या कस्तुरीनें एकवार निश्चय केल्यानंतर तो तिला बदलावयास लाव-
याचे सामर्थ्य माझ्या नव्हे — होणाऱ्याहि अंगांत नाहीं हें मला ठाऊक होतें

ती उथळ मनाची, लेंच्यापेच्या निश्चयाची स्त्री नव्हती. समाजाच्या निष्कारण निंदेला अगर गैरवाजवी मनाला भीक घालणारी ती नव्हती. एखाद्या पश्चाचा पूर्ण विचार घेऊन तो तिच्या मनाला पटल्यावर त्याच्याबद्दल अन्यथा भाव तिच्या मनांत उत्पन्न करण्याची कोणाचीहि प्राज्ञा नव्हती. अनुताईचा स्वभाव अगदी याच्या विरुद्ध होता. तिला स्वतःचें असें मतच नव्हतें. ती कस्तुरप्रमाणें मनाची खेबीर व गंभीर नव्हती. कस्तुर समाजाच्या व स्त्री जातीच्या मर्यादेच्या बंधनांना तोडून टाकणारी नव्हती, पण तिच्या ठिकाणी वस्तुज्ञानाचें, स्वतंत्र परीक्षणाचें व स्वमतानुसार प्रामाणिक वर्तनाचें आणि शेवटीं निश्चयाचें बळ वास करित होतें.

“ बरें पण, या बाबतींत आपली एकमेकांना मदत होईल, तेव्हां आणण दोघे मिळून आतां इथून कामाला सुरवात करूं.” मी तिचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला; “ मला तर असें वाटतें कीं ही सर्व जवळजवळ सात रहस्ये आहेत आणि तीं एकमेकावर अवलंबून आहेत. आरंभीं जरी ह्या रहस्यसप्तकास ‘दुधारीसुरी’च कारण झाली असली तरी खरी रहस्ये एकाहून एक गहन आहेत त्यांतलें एक जरी डलगडेल तरी बाकीचीं सर्व एकामागून एक उलगडत जातील. ”

“ तर मग ताईच्या आत्महत्येचा बाबासाहेबांच्या मृत्युशी संबंध आहे असं आपलं द्वाणणं आहे कीं काय ! ” तिनें चाणाक्षपणें विचारिलें.

“ यांत काय संशय ? पण ताईनें आत्महत्या केली, हें मात्र तुजें द्वाणणें मला मान्य नाही. ” मी पुन्हा एकवार तिच्या पोटांत रिचण्याचा प्रयत्न करूं लागलों.

“ तर मग तिच्या आत्महत्येशीं दुसरी कांहीं मसलत आहे कुणाची तरी असं मत आहे आपलं ? ”

मी होकारार्थी मान हालविली.

“ मग काय तिलां मुद्दाम पाण्यांत ढकलून तिच्या कुणी खून केला ? तशा कांहीं खुणा आपणास आढळल्या कीं काय ! ” तिनें डोळे विस्तारीत घाबरून आश्चर्यानें प्रश्न केला.

“ नाही, खुणाविणा कांहीं नाहीत. माझी सर्व अनुमाने तर्कावर रखलेली आहेत. ”

“ कोणता तो तर्क ? ”

माझी सर्व अनुमाने व सर्व शोध तिला कळविण्यास मी अनुराग करून लागलो. कारण मध्यंतरीच्या सर्व गैरसमजुती आतां नाहीशा होऊन एकमेकांविषयी एकमेकांची मने माफ शुद्ध झाल्यावरसुद्धा तिने माझ्याकडे आपल्या मनांतल्या गुप्त गोष्टी सांगू नयेत याबद्दल मला काईत वाद लागलेच. पुन्हा निराशाही होऊन लागली.

“ आतांच मी मांगितलें ना की, माझी सर्व अनुमाने तर्किक आहेत द्याणून. तेव्हां नुसता तर्क तुला सांगून काय करायचें ? तो तर्क जर मी तुला सांगितला तरी देखिल फार विस्मय वाटे. तू कदाचित् त्या तर्काला जुन्या युक्त्येकावर्णीतील अथवा हातीमताईच्या अगर दहा राजपुत्रांच्या गोष्टीतकीं एखादी गोष्ट मानशील तेव्हां कशाला तुला सांगू ? ” माझ्या अपेक्षेप्रमाणें माझ्या ह्या भाषणाने तिची उत्सुकता खूपच वाढली.

“ असेना का तर्क. ऐकू या तर खरा. ” ती द्याणाली.

“ मी एक विलक्षण गोष्ट पाहिली आहे. ” मी हळू आवाजांत बोलून लागलों. “ तुझी ताई कोणा तरा पुरुषाबरोबर मध्यरात्रीनंतर कोणाचीहि जाग नसतां मरीन लाईनपासून बँकचेपर्यंतच्या समुद्र काठीं फिरावयास जात असते असें माझ्या नजरेस आले आहे. ”

“ काय ? ” एकदम दचकल्यासारखे करून ती ओरडली. व त्याबरोबर आतां घरातील कोणी माणूस आत येईल असाहि भयोत्पादक विचार माझ्या मनांत आला.

“ काय ? आपण प्रत्यक्ष स्वतःच्या डोक्यांनी त्या दोघांना पाहिलें होतं. की काय ? ”

“ मी त्यांना पाहिले एवढेच नव्हे तर त्यांचे संभाषण सुद्धा ऐकले आहे ! ” माझ्या भाषणाचा तिच्यावर झालेला तो विद्युत्परिणाम पाहून मी पुढे बोललो.

“ तर मग तुम्हाला सर्व माहीत आहे ! खरी गोष्ट आपणाला ठाऊक आहे तर ! मग माझ्यापाशीं आपणास सांगण्यासारखं गुप्त कांही नाही. ” इतकें झणून आपला पदर हातांत धरून व माझ्या पायांपाशीं बसून ती पुढे म्हणाली “ क्षमा करा हो मला ! माफ करा ! माझ्याबद्दल भलतेसलते कविचार मनांत आणू नका. माझ्यावर राखाऊ नका. मी आपल्यापुढे पदर पसरव्ये मला टाकू नका — हाय ! हाय ! तोंई ग ! ”

ती पुन्हा चाडकन् जमिनीवर पडली निश्चेष्ट झाली. माझे तिच्यावर अतोनात प्रेम होतें. तिला पडलेली पाहून मी घाबरून गेलों. माझे डॉक्टरांचे ज्ञान त्या बेळी कुठच्या कुठें गेलें. कांहींच सुचेंना. ती माझी आकृती असूनहि तिच्या भोंवतालीं पसरलेलें रहस्यांचे जाळें कोणालाहि उलगडतां येण्यासारखे नव्हतें. उलट तें अधिकाधिक घट्ट होत चाललें होतें. मी देखिल तिच्या शेजारीं मट्कन् घाबरून बसलों. तोंच ही गडबड ऐकून म्हातारा गडी आंत आला व त्याने तिला शुडीवर आणण्याची खटपट चालविली. त्याला मीहि मदत करूं लागलों, व ती उठल्यावर, आतां कस्तुरची आई हळू हळू शुद्धिवर येत आहे असें गणकडून कळल्यामुळे कस्तुरच्या आईचीहि भेट घेण्याचा मी निश्चय केला कस्तुरनें कांहीं वेळाने डोळे उघडले. पण फिरून “ तोंईग ! ” असे म्हणून ती बेशुद्ध झाली.

प्रकरण २४ वे

केलेल्या कामाचा आढावा !

अंबुताईच्या मृत्यूवर कोरोनरच्या ऑफिसमध्ये जी ज्युरी भरली तिने—
एकमताने “ आत्महत्या ” असा निकाल देऊन टाकला. कारण शरीरावर
दुखापतीच्या जखमा नाहीत अगर अन्यप्रकारचा पुरावा नाही तेव्हा आत्म-
हत्येशिवाय दुसऱ्या निकाल देण्यास काही आधारच नव्हता.

संजीवन आज कित्येक दिवस कुठे बाहेर होता; हे पूर्वी सांगण्यांत आलेले
आहेच. परंतु वर्तमानपत्रांतून अंबुताईच्या मृत्यूची हकीगत त्याच्या कानांत
पडण्याबरोबर कोरोनरच्या ऑफिसकडे तो ठेवल्यासारखा हजर झाला !
अर्थात् मी जरी त्याठिकाणी होतो. तरी तपासणी खलास होऊन निकाल वगैरे
देऊन ऑफिसातून बाहेर पडून बाजूला गेल्यावरच आमच्या संभाषणाला
सुरवात होणे शक्य होतें. ह्या हल्लीच्या दौऱ्यांत त्याला कारच श्रम पडल्याचें
स्पष्ट चिन्ह त्याच्या चेहऱ्यावर दिसत होतें. रात्री जागरणे झाल्यामुळे जसे
होतात तसे खोल व काळवंडलेले डोळे, शरीरयष्टि वाकून किडकिडीत झाल्या-
सारखी, मिळून एकंदरीत त्याची सर्वच प्रकृति खालावलेली दिसत होती.

आम्ही बाहेर पडल्यावर एका हॉटेलांत फगळ केला व नंतर राजाबाई
टांबरकडील असलेली एका बाजूच्या कोपऱ्यांत गवतावर आसन ठेऊन शेळावयास
सुरवात केली.

“ कसे काय मोहन ! आहे की नाही मजा या ज्युरीच्या निकालाची ?
संजीवन म्हणाला “ आत्महत्या असा निकाल बाहेर पडला. उद्यां इंग्रजी वर्त-
मानपत्रांतून आत्महत्याच्या संख्येत ही एक भर पडेल व त्याची मराठी वर्तमान
पत्रांच्या पुरवणीतहि भाषांतरें वाचवयास सांपडतील. या निकालांत कितपत
तथ्य असेलसं तुला वाटतें ? ”

“ मला वाटतें तद्द्वारे आत्महत्या केली नसून तिचा खून झाला आहे.
मला वाटतें नव्हे—माझी खात्री आहे. ”

“ अगदी बरोबर ! टाळी ! ” मी टळा दिली. “ निःसंशय ही आत्महत्या-तमून खुनाची ही केस आहे. ”

“ शिबाय बाबासाहेबांच्या खुनाशी या खुनाचा संबंध आहे या माझ्या नकाळा तुम्ही पुष्टी आहे का ? ” मी विचारलें.

“ अलबत्त ! ” झंजीवन झणला. “ नवरा आणि बायको इतक्या थोड्या महिन्यांच्या अंतराने मारली जावीत यावरून याच्या मुळाशी द्वेषाभावी ठिणगी असलीच पाहिजे. झायतारे बाबासाहेब कसे नेहमी घाबरलेले असत नाही का ? त्यांना आपल्या जीविताचा धोका वाटत होता. आणि त्यावरून त्यांचा कोणी तरी गुप्त शत्रु असला पाहिजे असेही वाटतें. ”

“ बरोबर आहे. ” मी झणालों. “ पण मित्रा, तूं इतके दिवस कुठें गुंतला होतास तें नाही अद्याप मला सांगितलेंस ! ”

“ मी होतो फिरतीबर; अथवा तीर्थयात्रा करीत होतो झणेतोस घटकाभर ! ”

“ एक डोळा कस्तुरच्या पाळतींवर ठेवून राहिलेल्या एकाच डोळ्याने सर्व तीर्थे पाहिलीस ? वस्ताद बुवा तूं ! ” मी हांसत झटलें.

“ ती तुला असे झणाली की काय ? ” त्यानें चटकन् माझ्याकडे परतून विचारलें. त्याच्या बोलण्यांत गुप्त गोष्टी उघडकीस आल्याची थोडीशी कार्जकीची छटाहि होत. “ मला नाही वाटलें तो मला ओळखूं शकेलशी. पण बायका पुरुषांपेक्षा जात्याच धूर्त. कस्तुरचे तर बोळतांच नये. मला तिनें पाहिलें तर अखेरीस—हं ! ” शब्दच शब्द त्याने स्वतःचीच उच्चारले होते.

“ मग ? पाहिलें म्हणून काय झालें ? त्याची कसली चिंता ? ह्या सात रहस्यांचा तूं काही तरी छडा लावलास की नाही तें सांग पाहूं अगोदर ? ”

“ सात रहस्ये ? ” असें आश्चर्यानें झणून तो स्वतःच्या मनाशीं गुंतागुंतीच्या एकंदर प्रश्नांची बेरीज घेऊं लागला.

“ बरोबर रे बरोबर ! ओहून, तूं म्हणतोस तें बरोबर आहे ” शब्दही तो म्हणाला “ हें एक रहस्यसप्तक आहे खरें ! एकाच रहस्याच्या पोटांत सात रहस्यांचा समावेश

असलेले असले, किचाट आजर्थत कोणाच्याहि पाहण्यांत अथवा ऐक्यांत आले तसेल. बिचाऱ्या पोलिसांनी या प्रकरणाचा रजा दिली ते सुखी खरे! मोहन, काय भावार्थ पाहा ! ज्यांचा हा धंदा आणि ह्या धंद्याकरितां म्हणून जे पोलीस पगार घेतात ते आपले हात धुवून स्वस्थ; आणि ज्यांचा असल्या गोष्टींशीं मुळींच संबंध नाही ते आम्ही आपापला धंदा टाकून मुद्दाम मागे हा उपघ्याप लावून घेतला आहे ! तेव्हां आम्ही शाहाणे की वडे ? ”

ह्या प्रश्नाचे उत्तर देणें मला प्रशस्त वाटलें नाहीं. कारण कस्तुरकरितां म्हणून तर मी हें प्रकरण हातांत घेऊन संजीवनलाहि त्यांत ओढलें होतें.

“ पण तूं अगोदर रहस्यसत्ताकालीं सात रहस्ये कोणती तीं सांग पाहूं. ”

“ नाहीं. तूंच सांग अगोदर एकमेकांचे मनांतले हिशेब कितपत जुळतात तें बघूं ” मग मी सांगावयास सुरवात केली.

“ पहिलें बाबासाहेबांचा खून करणाऱ्याचा शोध; दुसरें त्यांच्या मृत्युस कारण झालेली तीं दुधारी सुरी अथवा तसल्याच कसल्या तरी शस्त्रावें केलेली जखम; तिसरें हें नियोगीला ठाऊक असलेलें कस्तुरचे गुपित; बाबासाहेबांनी कस्तुरला धिःकारून तिच्या बहिणीस अनुताईस पत्नी-पदाकड केलेबाबतहि कस्तुरचा बाबासाहेबांच्या घरी राहण्याचा गुप्त हेतु; पांचवें बाबासाहेबांचें मृत्यूनंतर पुनरागमन, बहावें—जळबाजारांत माझ्या जिवावर झालेला—खुनाचा प्रयत्न, आणि सातवें अनुताईचा मृत्यु. यांतील प्रत्येक रहस्य गूढ होऊन बसलें आहे. ”

“ बरें, मोहन आतां जर असा ये ! ” तो मला अधिक जवळ ओढून म्हणाला. “ हें पाहा मला खरें सांग. यां सात रहस्यांपैकी कांहींचा तलास तूं लावला आहेस खरें की नाहीं ? ”

त्याच्या झुंजार आवाजून त्याला देखिल खोखरच पुष्कळशी माहिती मिळाली असलीच पणहि हें मी ताडलें. मी त्याला म्हटलें—

“ पण माझ्यापेक्षा तुला जास्त माहिती मिळाली आहे, हे खरें की नाही ? ”

“ होय ! मिळाली आहे थोडीसी. ”

“ सांग तर आधी मला. ” मी उतावळेपणाने वाटले. “ विशेषतः कस्तुरचा संबंध कोणत्या बाबतीत कशाप्रकारे क्लिप्त येत आहे ते प्रथम मला सांग. मला तिच्याबद्दल जास्त काळजी आहे. नाहीतर मला या प्रकरणाची इतकी चुटपुट लागून राहिली नसती. ”

“ धागने घे मोहन ! ” सावकाश शांतिपूर्वक संजीवन झाला. “ खऱ्या आझाला तिच्या हालचालीकडे लक्ष देता नये. खरें सांगायचे झणजे हे रहस्य फार गूढ आहे, आपल्याला काही सुटायचे नाही, असे मी तुला सांगितले आणि तो विषय हातचा सोडण्यासारखा करून मी गेलों, तो त्याच उद्योगाला एकसारखा लागलों. काही कल्पना बसविल्या, आणि मग त्यांच्या अनुगंधाने एकदम मोडीम सुरू केली, ती हा वेळपर्यंत. ”

“ आणि शेवट काय झाला आपल्या मोहिमीचा ! ”

“ शेवट ? शेवट— ” तो हासला. “ गंमतच आहे ती मोठा पुष्कळ दिवस खटपट केल्यावर माझे प्रयत्न सर्व फुकट होते हे माझे मलाच उमगले. कारण आरंभी आपण काही गोष्टी गृहित धरतांना चुकलो होतो. उदाणद्वय, बाबासाहेबांचा खून करणाऱ्या माणूस झालून जो व्यक्ति मी बहिमी धरली होती ती व्यक्ति खुनी नव्हती. अर्थात मूळपासून पुन्हा सुरुवात करण्याशिवाय दुसरे गत्यंतर नव्हते. त्या नवीन पद्धतीने सुरुवात केल्यावर सोळावी दिशाही अगदी सफळ झाली. मी नवीन नवीन मिळणाऱ्या माहितीवरून नवीन नवीन तर्क बसवू लागलों आणि शेवटी मी योग्य मार्गावर आहं, दिशाभूल झालेली नाही अशी माझी खात्री पटल्यावर मला समाधान वाटले. एक पंधरवडा तर मी रमण्या संधीच कामांत घालविला. झोप क्वचित् व्यावसायिके. आणि असल्या गोष्टीत मन घातल्यावर मग असेल क्लेश सहन करावेच लागतात. मी कम आणि किती ठिकाणी फिरलों ते एक माझे मलाच ठाकक. शेवटी मला खरें काय ते समजून आले, पण ते इतके विलक्षण होते की, त्याच्यावर

माझा कांही केल्या विश्वास झणून बसेना. ह्या गोष्टीला आतां उणे पुरे दहा दिवस होत आले; पण त्या गोष्टीवर माझा विश्वास झणून बसत नाही ”

“ हं ! तर मग अखेर रहस्याची किंली सांपडली म्हणावयाची ? ” मी झटलें

‘ असें आतां तरी वाटतें आहे. तथापि माझी सर्व माहिती अद्याप एक देशीच व मोघम स्वरूपाची आहे. अद्याप तिची छाननी झालेली नाही ह्या तुझ्या अंमनाईच्या मृग्येनें माझे सर्व शोध वायफळ ठरविले आहेत. याकरितां मोडन, मी तुला आतां विचारतो कीं अबूताईचा खूनच झाला असें तू कशावरून झणतोस तें सांग ना ? ही वेळ थट्टामस्करीनें अथवा उडवा उडवीनें बोलण्याची नव्हे हें तुला मी सांगितलें पाहिजे असें नाही. आपण दोघांनीं एकमेकापासून कांही एक लपवून ठेवनां नये. खरें काय तें मला सांग. ”

मीहि कस्तुरला असेंच सांगत होतो. मलाहि संजीवन तेंच सांगत आहे. कस्तुरनें कांही आपल्या अंतराचा मला ठाव लागूं दिला नाही. मला ठाऊक असलेली खरी गोष्ट मी संजीवनला सांगून टाकूं काय ? मी सांगावयास वांकू कडूं लागलों. कारण संजीवन झणजे अशातशांतली व्यक्ति नव्हती. कदाचित् तो या माझ्या—माझ्या मते महत्त्वाच्या हकीगतीला मुळीं कसटाप्रमाणेंच लेखणार नाही म्हणून कशावरून ? कदाचित् त्याला माझे सांगणें पोरकटपणाचें व अविश्वसनीय देखिल वाटण्याचा संभव आहे. असा अनेक शंका मनात उपस्थित होऊन मी त्यास माझ्याकडची हकीगत सांगावयास कचडूं लागलों. कारण बाबासाहेब जीवंत आहेत ही गोष्ट दुघण्या पोरसहि खरी वाटण्यासारखी नव्हती ! बरें मला तर तें रहस्य उकलावयाचें होतें. आणि म्हणूनच आम्ही त्या बाबतीत एकमेकांपासून अलग न राहतां एकमेकांचें सहकार्य करणें इष्ट होतें, व तसें केले तरच कांही इष्टार्थ साधण्याचा संभव होता. आतांपर्यंत आम्हां दोघांनींही अगदी स्वतंत्रपणें आपआपल्यापरी खटपट चालविली होती. आणि आतां दोघांनींही सहकारितेनें एकत्र मिळून उद्योग चालविण्याची वळ येऊन ठेपली होती.

“ संजीवन ! सांगतोच मी आतां. ” मी कचरतच म्हणलों. “ हं पुढे माझ्या मागण्याची तर उडविणार हें तर दिसतेंच आहे, तथापि सांगतो.

गेल्या आठवड्यांत मी एक चमत्कार बोधून काढला आहे. मी त्याला चमत्कार म्हणत आहे, कदाचित ठेव चमत्कारच तो. तुला तो इतका चमत्कारिक वाटेल की तो ऐकल्यावर मी हे सर्व स्वप्नांत बरळत आहे असेच तू म्हणशील, हेडि मी अगोदरच सांगून ठेवतो. मला त्याची स्वतः उपपत्ति लावतां येणार नाही, बरं का ? तथापि मी तो प्रत्यक्ष या माझ्या ओन्ही डोळ्यांनी पाहिलेला आहे, आणि म्हणूनच तर मी तो तुझा कानावर कालभ्याचें धाडम करीत आहे. बाकी त्या चमत्काराने पूर्वीच्या गोष्टींची गुंतागुंत सुटणें तर लांबच पण ती अधिक मात्र उकलण्यास कठाण होईल ”

“ इतिच्या ! संपलें का ? एवढेंच ? तो चमत्कार—चमत्कार म्हणून आतां ऐकायला—मिळणार—आतां ऐकायला मिळेल म्हणून ऐकतां ऐकतां शेवटीं पहिल्याच नमनाला धडाभर तेल सांगून टाकशील का आतां काय तो तुझा चमत्कार ! ”

“ एक तर मन. नाट लक्ष देऊन ऐक. मध्यंतरी एक अक्षरहि बोलूं नको. आणि अखेरपर्यंत ऐकून घेतल्याशिवाय तर उडविण्याची धाई करूं नको ” असा प्रकारचा प्रथम उपोद्घात करून मी त्यास पूर्वी लिहिलेली समुद्र तीरावरच्या दंपत्याची सर्व इकीगत सांगतलों.

त्यानें सातवणें माझीं सर्व इकीगत ऐकून घेतली. ऐकत असतां क्षणांत त्याला सबाधान झाल्यासारखें त्याच्या मुखेवरून वाटे, तर क्षणांत तो गोंधळांत पडल्यासारखा दिसे. एक दोनदां तर त्यानें निराशेच उद्गारहि काढले; पण माझी गोष्ट संपल्यावर तो लागलीच म्हणाला—

“ काय तूं त्याला प्रत्यक्ष पाहिलेंस ? बाबासाहेबाला तूं पाहिलेंस ? ”

“ होव. बाबासाहेबानांच मी पाहिलें. आणि तें कसें ? ”

“ कसें ? ”

“ अजूनहीच्या बरोबर फिरतांना ! ”

यावर तो—काही बोलला नाही. ऐकत असतां आपल्या हातांतच्या काडीच्या टोंकानें तो जमिनीवर भुमितीच्या आकृति काढूं लागला. तो बोल विचारांत मग झाला असतां तो असेच नेहमी करी. ही त्याची एक नेहमीची कोण होती.

मीहि त्याच्या अगदीकडे कौतुकाने पाहू लागलों. मोठमोठ्या लहू पगारांच्या गुप्त पोलीसांना कधीहि न उमगणारी रहस्ये हा माझा साधासाच दिसणारा मित्र मोठ्या शिताफीने उघडकोस आणतो आणि तोहि निरपेक्ष बुद्धीने ! असा माणूस आपला मित्र असल्यामुळे व आपला उभाशी, अत्यंत निकटचा संबंध आला आहे असें हैं सांप्रतचे कुत्रंगडे देखिल, तो खात्रीने उलथून पावणार अशा प्रकारच्या त्याच्या बुद्धिवैभवाच्या अलौकिकत्वाबद्दल काहीसा कृतज्ञताबुद्धीने व कौतुकाने मी त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहू लागलों.

“ मोहन ! ” तो अखेरीस म्हणाला; “ आतां किती वाजले ? ”

मला त्याने हा प्रश्न केला असला तरी आम्ही दोघांनीहि आपआपल्या घडयाळांत पाहिले तों अडीच वाजले होते.

“ बस ! मला आतांच इथून निघालें पाहिजे. मला जल्लीचे काम आहे, अगदी-अगदी नाजूक काम तुझ्या हकीगतीवरून पुन्हा माझ्या कार्यक्रमांत करक होणार ” तो काळजीच्या स्वराने म्हणाला.

“ तुझ्या पूर्वतर्काला कांही बळकटी येते काय माझ्या या हकीगतीने ? ”

“ हो—य—होय म्हणेनास ! कांहीशी—कांहीशी बळी बरीचशी बळकटी येते. एक मुद्दा मला आतांपर्यंत सुटत नव्हता तो आतां सुटून पाहतो आहे. ”

“ आणि अंबूताईने स्वतः आत्महत्या केली नसून तिचा खूनच झाला यादि विधानाला बळकटी येते—बाध येत नाही ना ? ” मी सुचविलें

“ तें ऐव्हांशी नाही. एक मला विचारूं नकोस. मला आतां निघालें पाहिजे. पळवून विचपोकळीकडच्या बाजूला तूं येतोस ? ”

“ अगदी एका पयावर. कदाचित् माझी तुला मदत होईल ” माझ्या हकीगतीला माझ्या अपेक्षेच्या बाहेर त्यानें महत्त्व दिस्यामुळे मीहि स्वतःला मार्मिक गुत्तरस्थळीकडे समजू लागलों

“ हो ! होईकहि ? ” त्यानें म्हटले.

आतां तर मला अधिकच जोर आला.

तथापि खरक परककडे जाण्यापूर्वी आम्ही प्रथम प्रिन्सेसस्टूटवरच गेलों. सजीवनचे इथे काम काय होते कोणास ठाऊक. तो खालच्या एका हॉटेलांत खेरला. मी मात्र तडक वर गेलों तो कस्तुरला भेटलों. मला इकडे यायलाच राहिले होते. आपोआप मनांतले साधले.

कस्तुर मला भेटली. जुकत्याच झालेल्या आमच्या भेटीचा परिणाम तिजवर काय झाला आहे ते मला पाहावयाचें होतें. म्हणूनच इतक्या घाईत असूनहि मी इकडे यावयास मुद्दाम तयार झालों होतो.

बोलण्यास सुरवात झाल्यावर मी तिला थोडक्यांत सांगितले की, कांहीं झालें तरी माझ्या प्रेमांत अंतर येणार नाही. आपण मी विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर दिलें नाही तेव्हां आपल्यावर कदाचित् माझा रोष होईल असे तिला या वेळीं घाटणें साहजिक होतें व ती तिचा भीती कायम राहणें श्रेयस्कर होणार नाही असें समजून मी तिला भेटलों.

एकांतांत मी पुन्हा माझे मनोगत तिला कळविल्यावर तिच्या चेहऱ्यावरील अनेकविध दुःखाच्या योगानें पडलेल्या जाळ्यांतील कांही भागे दूर झाले. तिने शेषही इतकेंच म्हटलें—

“ मला क्षमा असावी ! ”

माझ्या मनांतला एक शेवटचाच पडदा अद्याप खोलावेंयोंचा राहिल होता. तो खोलाव्याची आतां वेळ आली आहे असें मला आणखी एक गोष्टी घाटत होतें. तो खोलाव्यास विरल कावण्यांत मी ठकपणा करतो आहे असें माझे मनें मला सांगत होतें. मी स्वामींमुळे हा वेळ काढीत होतो काय ? असूनहि थोडा वेळ झाला असें मला वाटलें आणि ओठावर आलेले शब्द मी आंत कोटले, आणि तिच्याकडे प्रेमांद्द हृष्टीनें पाहत मी निघटलों. कारण काळाने सजीवनचा झुजेचा शब्द माझ्या कानीं आला.

प्रकरण २५ वं.

पुनः संशय !

ज्यामी टांममधून चाललों होतों. जाईपर्यंत सजीवन दूममध्ये थोडीशी हुलकी घेत होता आणि परळला नंतरच्यावर तर तो मला आपल्या-बरोबर येऊं देईना. इतक्यांत त्याचे मन बदललें. मला त्याबद्दल बाईट वाटलें. पण मी तसें वर दिसु दिलें नाही. मलाहि त्याच्या मागोमाग राहून ह्या रस्व-सप्तकाचें मूळ हुडकून काढावयाचें होतेंच. पण माझे तो बिल्कुल ऐकून घेईना.

“ मी प्रथम तुला बरोबर घेतलें खरें व माझ्या मनांत तुला खरोखर फसवा-यची नव्हतें. पण आतां जे कांही मला सुचले आहे, त्यावरून मी एकठ्यानेच या वेळीं तरी कामास लागणें अवश्य आहे. दुसरा कोणीच बरोबर असतां कामा नये. असावेच आपला कार्यभाग साधला तर अधिक चाबेल हें लक्षांत ठेव. यानंतर तुझी मला खरोखरीच जरूर लागेल. ” तो प्रेमळपणें माझे मन बळ-विष्याकरितां झगाला.

“ कांही हरकत नाही. मलाहि आतां गेलेंच पाहिजे होतें. दबाखान्यांतील एका निकडीच्या केसीची मला, दूममध्ये बसून इथपर्यंत येईं तों आढळणेंच नव्हतं. मग झाली. पण झटलें आतां बोलावें कसें ? तेव्हां मला मागें लावयास मिळेल तर उत्तमच आहे. पण मी सांगितलेल्या हकीगतीमुळें तुला नवीन नवीन अनेक कल्पना सुचूं लागल्या आहेत. होय असेंच ना ? ” मी हसंत विचारलें.

“ खरी गोष्ट. त्या मोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. माझ्या डोक्यांत कांही पृका प्रकाराबद्दल नवीनच प्रकाश नुकतासा पडूं लागला आहे. पण मला जी अंधुक कल्पना घेत आहे ती खर खरी, ठरकी तर मृत्युलोकांतील तें एक अभि-नव नवलच मानलें जाईल यांत कांही शंका नाही. ” तो झगाला.

“ त्याबद्दल मला देखिल शंका नाही ” मी झटलें; “ तूं परत मला केव्हां नेढतोस ? ”

“सबड सांवडताच तुला प्रथम भेटेन. उघा किंवा परवां सफाळीं. मला येथून जराक्षानें देननें बाहेरगांची एका ठिकाणी जावें लागणार आहे. काय समजलास? तिकडून परतल्यावर मी तुला भेटेन. सध्यां मला फार घाई आहे. बरें तर !” असें झणून त्यानें शेकहँड केला व तो निसटला उत्कृष्ट गुण-पोलीसास आवश्यक असणारे उत्कृष्ट गुण त्याच्या ठिकाणीं साकल्यानें बांध करीत होते. त्याच्या बुद्धीची कुशाग्रता तर कोणाहि बुद्धिवानाला स्तंभित कर-ण्यासारखी होती.

मी तिथून मागे परतलों तो घेष्ट दवाखान्यांत आलों. दवाखान्यांत डॉ. नियोगी आपल्या पेण्टसनां तपासीत होते. त्यांची मुद्रा अगदी त्रासून गेल्या-सारखी दिसत होती. कोणी तरी स्त्रीरोग्यानें आपली घरगुती लांबलचक कंटाळवाणी कथा सांगून डॉक्टरसाहेबांस जेरीस आणले असवें.

मी गेल्यावर तिची केस मला समजावून सांगत असतां डॉ. साहेब झणाळे-
“इतःपर आतां या असल्या स्त्रीरोग्यांनीं दुसरा एखादा डॉक्टर पाहिल्यास बरें. मला त्याची पर्वा नाही. सगळ्यांचा रोग मूळीस एकच. अपचन, जागरण, आहारविहारांतील अनियमितपणा आणि इतर कारणांमुळे स्नायूंचर परिणाम होऊन अशक्तता उत्पन्न झालेली आहे. तात्पुरती आजारीपणा कळ-ण्यापुरती इकीमत सांगावी. त्याला सास्वा नणदांच्या इतिहासाची कशाला माझ्या कानापासीं कटकटक विनाकारण !”

बंलर बोलतां बोलतां विषय बदलून मी डॉक्टरसाहेबांस अंबूताईच्या मृत्यु-वर ज्वरीनें दिलेलें मत ‘ताजी बातमी’ झणून सांगितलें. तें ऐकून त्यांची वृत्ति एकदम फाटली. करुणार्द्रतेची व सहानुभूतीची छटा त्यांनीं आपल्या चेहऱ्यावर दर्शविली.

“गेळी विचारी अंबूताई ! काय तिनें हाक ओमिले ! लाहण्यांत वैद्यक्य ! झणूनच मला वाटतें झालें तें एका अर्बी बरें झालें. जसूब तरी काय करणार होती ? आतां, पुनर्विवाहाची कबीन इम निघावी आहे खरी, पण ती आपल्याला कोहो पसंत नाही. व आत्मकथा पसंतीजापसंतीचे आलांच्या सहजावि-

हीन महत्त्वहि नाही. कारण आझी आतां मागें पडलों. आझी कर्ती माणसें नव्हे. असो. अखेरपर्यंत अझूनहि पोलीसांस कांहीं कसलाच सुमावा लागत नाही ना ? हें पाहा, मोहन ! मला तर असें वाटतें कीं, बाबासाहेबांची वागणूक अखेरोअखेरीस जरा चमत्कारिक-झणजे एकलकोंडेपणाची अशी झाली होती. त्यांना आंतून कसली तरी भीति वाटत होती. पण त्यांनीं ती अखेरपर्यंत कोणा पाशीहि बोलून मात्र दाखविली नाही. कसें वाटतें तुला ? खरें कीं नाही ? ”

“ होय, मला देखिल त्याबद्दल राहून राहून नवलच वाटतें. ”

“ अझून नाहीच कांहीं निष्पन्न झालें ? ” डॉक्टर म्हणाले. “ त्या नोकराचा—गंगारामाचा पाठलाग करावयाचें पोलीसांनी सोडूनच दिलें वाटतें ना ? ”

“ गंगारामाच्या मागें होते पोलीस कांहीं दिवसपर्यंत, परंतु निष्पन्न नाही झालें कांहीं त्यापासून. तो निरपराधी असल्याबद्दल पोलीसांची खात्री आहे. ”

“ आणि तुझ्या मित्राचे संजीवनाचे प्रयत्न कुठपर्यंत आले ? पोलीसना मदत करण्याचें तर त्याचे ब्रीदच. चहाचा धंदा नांवाला आपला खरा धंदा म्हणजे डिटेक्टिव्चा—बिनपगारी डिटेक्टिव्चा ! ” डॉक्टर हसून म्हणाले, “ होय ना ? तो काय म्हणतो ? आढळला का त्याला गुन्हेगार कोण तो ? ”

“ त्याला कशाचा तरी मागमूस लागला असावा असें मला वाटतें. ”

“ काय ? कशाचा मागमूस त्याला लागला ? ऐकूं तर खरें ! ” डॉक्टरनीं खुर्चीवरून टेबलावर बाकून विचारलें. त्यांनीं दडबण्याचा प्रयत्न केला तरी त्यांच्या प्रश्नांत उत्सुकतेची झांक स्पष्ट दिसत होती. बाबासाहेबांचे डॉक्टरसाहेब जिगर दोस्त; तेव्हा त्यांच्याबद्दलची चौकशी ते नेहमी उत्सुकतेनेच करीत हें मला ठाऊक होतें.

“ त्याची स्वतःची खात्री झाल्याशिवाय दुसऱ्यास—मला देखिल तो कांहीं एक समजूं खावयाचा नाही. ”

“ मुंबई शहर म्हणजे सरकारचें—पोलीसचें केंद्रस्थान. मोठमोठे डोकींचे पोलीस कामास हजर आणि अशा प्रकारचे हे दोन्ही खन जर करणारांस

पचून गेले तर मग कहरच झाला म्हणावयाचा. हें लक्ष्मिरबाणेंच नव्हे काय ? ”

“ जें ? कोणास—”

“ पोलीसास. ”

“ पोलीसास लावजिराबें नव्हे ? मला आशा वाटत होती की, तुझ्या संजीवनात्म बोटेंबहुत तरी यश येईल. पण नाही दिसत काही चिन्ह ! बरें एकंदरीत दुनिया झुकती हे हेंच खरें म्हणावयाचें ! ”

“ एकावर एक हे दोन खूनच झाले आहेत हें खरें आहे. ” मी म्हणालों. “ कोरोनरच्या उयूसीनें जरी “ आत्महत्या ” म्हणून निकाल दिला असला तरी वस्तुस्थिति अगदी निम आहे असें मला तरी वाटतें. ”

“ मित्र ! कशी ती ? ’ डॉक्टरनीं भुंवया फिरवून विचारलें.

“ हे दोन्ही खून एकाच हेतूनें—अथवा एकाच व्यक्तीनें—अथवा थोडक्यांत सांगायचाचें म्हणजे ह्या दोन्ही खुनांचा संबंध अगदी असलाच पाहिजे ! ”

“ कां तो ? कशावरून ? ”

“ असलाच पाहिजे. पुष्कळांचें असें मत आहे. ”

“ पुष्कळांचें असो. पण तूं कशावरून म्हणतोस ? ” भुंवया अधिकच वक्र करून डॉक्टरसाहेब झणाले. ह्या प्रकरणातील प्रत्येक गोष्टींत ते मूळपासूनच लक्ष घालीत असत.

“ उमा ठिकाणीं तिचा खून अथवा आत्महत्या झाला झाली त्याच्याच आसपास ती मध्यरात्रीनंतर एका विचित्र माणसाबरोबर फिरत असे असें लोक बोलतात ’

‘ लोक बोलतात ’ हे शब्द मी मुद्दाम भरीस घातले. मी “ आपल्या नव व्याख्या भुताबरोबर ” असेंच झणणार होतो, परंतु विचित्रमाणसाबरोबर हे शब्द अचानक माझ्या मुखवाहेर पडले.

“ विचित्र माणसाबरोबर ? ” त्यांचें आश्चर्य अधिकच वाढलें. “ पाहण्यासारखा विचित्र माणसास ओळखण्याइतकें जवळ जाऊन पाहिकें नाही ? ”

आतां मात्र माझ्यावरच पाळो आलो. पण मला ती चुकवावयाची होती.

“जवळ जाऊन कोणी पाहिले नसावे असे वाटते. नाही तर नाचच बाहेर फुटले असते. अथवा पाहणारांच्या ओळखीचाहि तो माणूस नसेल कदाचित्; परंतु मला वाटते आतां पुन्हां पोलिसतपास मात्र जारीने सुरू आहे.”

“कोण बरें असावा हा विचित्र माणूस !” स्वतःशीच विचार करीत व डोकें खाजवीत डॉक्टरसाहेब झगाले. “अबुताईचें तर आपल्या नवऱ्यावर अतो-
नस्त प्रेम होतें असे निदान मला तरी वाटतें. परंतु असला सुनासारखा प्रसंग आणि त्यांत गुरफटलेली एखादी तरुण विधवा असली झगजे मग कुटाळ लोकांच्या जिभेला हाडच राहत नाही. मला वाटत असल्या लोकांच्या कुजक्या मेंदूंतून निघालेल्याच ह्या कारुणिक गोष्टी असाव्यात.”

“हें तर खरेंच, परंतु बरील गोष्टीतही कांहीं तथ्य असावे असें माझे मत आहे.”

“याला आधार काय ?”

“पुष्कळ आहेत आधार !” मी उत्तरलों.

“तर भग ज्युरीचे मत तसे कां ?”

“पोलीसांच्या मागचा तगादा चुकविण्याकरिता. पोलीसचेच हे सबै संक आहेत. नाही तर काय ?”

“पण मला नवल वाटतें तें असे की, त्या विवाह्या गरीब विधवेला ठार मारून मारणारानें मिळविले तरी काय ?” कीच आल्याचें दशैदान कळवल्याने डॉक्टरसाहेब झगाले.

“मागाहून त्या माणसाला तिचा कंटाळा आला असेक, असें कोक झगतात.” मी मुद्दामच सांगितलें.

“अरेरे ! मोहन, तुझ्या तोंडांतून तरी त्या विधवेबद्दल ‘असले शब्द’ येतां नये होतें. नवऱ्याशी प्रेममावाचें वागण्याच्या त्या लीला नवरा वारल्यानंतर हतक्या थोड्या अवधीत अगळे कुवियाराचे ढंग सुचतील हें लोकांनीचें लक्षण

आहे काय ? का ह्मणतो मी असं ? कारण बाबासाहेबांच्या मैत्रीसुळे तिचें वर्तन माझ्या नजरेस पडेच की नाही ? स्त्रियांचा स्वभाव मी पूर्णपणे ओळखतो. नुसता चेहरा पाहिला पुरे, कीं ही स्त्री कसल्या वर्तनाचा आहे हें मी बिनचूक सांगूं शकेन. आणि ह्मणूनच ह्मणतो कीं, बिचाऱ्या अकृताईच्या मनांत असले पापी विचार स्वप्नीं सुद्धां आंळ नसतात ! आतां तिचा नवरा वयानें जास्त-- आणि दुसऱ्या लग्नाची बायको ह्मणून लोकांस जीभ तैर होण्यास हवीतशी संधि मिळाली. खरें ना मी ह्मणतो हें ? ”

“ माझे स्वतःचें कुठें तसं मत आहे ? ते लोकांचें मत नी ज्याला भेटे त्यानेंच तिचा खून केला असावा असं आपलें माझे नुमत अनुमान आहे. पण त्या माणसाशीं तिचा वाईटबरा संबंध असलाच पाहिजे असं कांहीं मी ठासून सांगत नाही. ”

“ तसें जर असलं तर पोलीसनी चौकशी केल्यावर कांहीं तरी सुगावा काढला असता. त्यांनीं या प्रकरणाकडे होळेंझांक केलां हें जर नाही झालें. असो. कसेहि झालें तरी बिचारी लोकांच्या चर्चेचा विषय ठाऊन गेलो. फार वाईट झालें. तिच्या आईनें बोलावल्यावरून मी एकदां तिला औषध घ्यावयास स्वतःच जाणार होतो. पण तूं स्वतः ह्मणलें तिची काळजी घेत असतील. एक दोनदां तूं माझ्याकडे गोष्ट काढली होतीस ना तिच्या आजारीपणाची ? ”

“ होय, पण तुझी त्या बेलीं घाईत होतां कसल्या तरी. ह्मणून मीच तिला एक दोनदां साधारण अशक्तता व काळजी दर होण्याकरितां डोस देऊन काळजी दूर करण्याकरितां दूर फिरावयास जाण्याचा बगैरे सल्ला दिला होता. ”

डाक्टर त्याचसंबंधीच्या कसल्या तरी विचारांत गर्क होऊन सक्कीरील हिरब्या भिंतीकडे पाहत बसले होते. मी क्लॉककडे पाहून म्हटलें,—

“ आपला बोरीबलीस जाण्याचा वेळ झाला नाही ? ”

“ नाही ! आज मी येथेंच राहणार आहे. ती मागल्या खेपेस आलेली राज घराण्यांतली स्त्री आतां चांगली सुधारली असून त्यांच्याकडून आज ताज-महाल हॉटेलमध्ये जेवण्यास येण्याकरितां आमंत्रण आहे, तेव्हां

तिकडं मला मोठया नाइलाजानें गेलें पाहिजे. आजचा दिवस मी मुंबईतच काढणार आहे. मी असली आमंत्रणे बहुतेक कधी पत्करीतच नाही. आणि अता मला हा डॉक्टराचा त्रासहि सोपत नाही आमची कांही सरकारी नोकरी नाही की आपली वीस पंचवीस वर्षे सुखानें संपल्यावर बसतो आहे खात पेन-सन्. आतां पुढें शिलकीवर सगळा कारभार. पण तो पूर्वीच्याप्रमाणें घाटांत चालला पाहिजे, पूर्वीचे ओळखीचे जुने स्नेही वगैरे यावयाचे सवरावयाचे; त्यांच्या इतमामाप्रमाणें त्यांची तरतूद तर ठेवली पाहिजे ? तेव्हां उत्पन्न बद आणि खर्च मात्र पूर्वीप्रमाणेंच. तेव्हां पुढें चालणार कसें या काळजीत मी अजिती मोहन, आतांशा काय समजलास ? असली जेवणाखाणाची श्रीमंती आमंत्रणे आणि नाटकाफाटकांची जाग्रणे आतां मला बिलकूल सोसत नाहीत. परंतु घंदाच पडला तेव्हां श्रीमंत गिऱ्हाडकांची भीडहि मोडतां नये. तुला हें मी सर्व कां सांगतों ? डॉक्टराच्या घंथाचें मर्म तुला कळलें पाहिजे. ”

सरोसरच डॉक्टरसाहेबांनी आपले ब्रम्हचर्याचें आयुष्य चालविलें होतें. कायको ना बिऱ्हाड ! आगा नाही पिछा ! तारुण्यांत त्यांना सामाजिक आनंद-दाण्या गोष्टींत भाग घ्यावासा तरी वाटे इल्लीं तर आतां तोहि हळूहळू सृष्टून आतां डॉक्टरसाहेब बहुतेक समाजापासून होतां होईल तों दोन पाबले दूर राहावयास शिकत होते याच हेतूने त्यांनीं आपलें ठाणें बोरीबळीस केले होतें. केव्हां केव्हां ते बुद्ध योग्यासारखे लेण्यांत एकांतवासांत पडून राहणेंच चांगलें असेंहि म्हणत. कदचित् ह्याच हेतूने त्यांनीं लेण्याजबळच आपला आश्रम आणला असाचा. डॉक्टरसाहेब हे प्रख्यात पुरुष होते आणि बोर लोकांचे स्वाभाविक परंतु शत्रु दोष म्हणजे लहरीपणा हा देखिल त्यांच्या ठिकाणी होता.

पुढचे दोन दिवस विशेष कांही सांगण्यासारखें घडल्याशिवाय असे तसेच गेले. दुसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं संजीवन आला. आला तो आंग टाकून दुष्ट कडून अमरामुक्तीत पडला. तो अगदीं भ्रमन गेला होता. मी त्याला खूप प्रश्न विचारले. पण कष्टाचेंच उत्तर न देतां तो टोपी ठेवून कसल्याशा चिंता-रोंत मग्न गेला आणि ग्लानीमळे तेथेंच झोपी गेला.

थोड्या वेळाने मी शेजारच्या दुकानांतून कराळाचे मागविले. आणि तोंड धुवावयास पाणी व पुसावयास टॉवेल जवळच ठेवून त्याला उठाविले.

त्याने डोळे उघडिले. पण ते लालबंद झालेले दिसले. बावरून गवंध दिवस संव्ध रात्र त्याने जागरण केले होते हे मी पक्के ओळखिले. तो म्हणाला—

“ माझे मस्तक भोवळल्यासारखे होत आहे.”

शेवटी पुढ्यांत आलेल्या जिनसांचा समाचार आगोदर घेण्यासाठी मी सूच-
वित्यावरून तो तोंड धुवून येऊन बसला. समोरची डिशिस रिकामी केली.
कोंफीचे कप्सहि रिकामे झाले. आता त्याला थोडीशी हुशारी आली. पण
मोपेची आवश्यकता होती. तरीहि मी विचारले—“कांही नवीन सागण्यासारखे?”

तो प्रथम उत्तर देण्यास कांई कलं लागला. पण नंतर म्हणाला—

“ होय—आ—हे सागण्यासारखे,” पण पुन्हा निश्चय बदलून म्हणाला—

“ पण मला प्रथम कस्तुरला भेटले पाहिजे आहे. ”

“ म्हणजे ? ” मी विस्मयाने विचारले.

“ झणजे विणजे कांही नाही. फार जकरीचें—निकडीचे काम आहे अगदी.
मला तिला एक दोन प्रश्न विचारावयाचे आहेत. ”

“ कां तिच्याबद्दल कांही पुन्हा संशय येतो की काय तुला ? ”

त्याने उत्तर दिले नाही. मी त्याला भेटविण्याचे आश्वासन दिले. मला वास्त-
विक कस्तुरच्या मनास त्रास देण्याचे जबावर आले होते. परंतु संजीवनाला
तर तिला भेटण्याची जकरीच दिसली. ती निरपराधी होती याबद्दल मला शंकाच
नव्हती. अव्वदारपणामुळे ती स्वतःच्या रक्षणाकरिता कांही बोलत नव्हती; पण
संजीवनने अखेरीस आणखी हे काय उपस्थित केले नवीनच संकट ? त्याला

प्रकरण २६ वे.

डॉक्टर सॉल्टवॉटर.

ह्या सध्या दिवशी पुन्हा मला संजीवन भेटला. त्या दिवशी त्याने मागे मला दिलेलें वचन पूर्ण करण्याचे कळविलें. मला बरोबर घेऊन आभ्यास तो तयार झाला. पण त्याच्या या वचनाला किती मिनीटांचें आयुष्य होतें हें मला ठाऊक नव्हतें. लहरीस आले तर तो मधूनच आमची रवानगी करून द्याव-
आचा ! पण त्याने हातीं घेतलेले काम, त्याची जबाबदारी व त्याचा स्वभाव हीं मला माहीत असल्यामुळे त्याच्या असल्या वर्तणुकीबद्दल मला कधीहि राग आला नाही, कीं आमच्या मैत्रीत अंतर पडलें नाही. नाही तर मजकडच्या गोष्टी मोठ्या कौशल्याने काढून घेऊन आपल्या मनांतलें मात्र कांहींच कळ-
वावयाचें नाही; अशा वर्तनाने ज्याची समतोल बुद्धि नाही असा दुसरा एखादा स्वयंमन्य मित्र असता तर तो पुढे त्याच्याशीं मोकळ्या मनानें वागला नसता; व त्यालाच त्यानें स्वार्थी ठरविलें असतें. मित्राशीं व्यवहार मोठा सांभाळून करावयाचा असतो. आयुष्यांत विरनिराळ्या प्रसंगीं विरनिराळें मित्र जडतात. पण एकमेकांचे मन पारखत्यावांचून केलेली मैत्री फारशी टिकत नाही असा याचा अर्थ नव्हे. कारण मैत्री बहुतकरून प्रसंगोपातच होत असते. परंतु दिलजमाई होणें व ती तशीच आजन्म कायम राहणें याला उभ-
यपक्षीं सरळ मनाची आवश्यकता आहे. वारंवार पत्रांवर पत्रें पाठविल्याने व तीं नाटकी व काव्यमय भाषेत मित्रप्रेमाच्या अतिशयोक्तीनें भरलेलीं असलीं झणजे मैत्री दुणावते असें तर सुतराम नाही परंतु अशीहि कित्येकांची अपेक्षा असते. असले मित्र आपणास भावनाप्रधान (Sentimentalist) झणवतात पण ते स्वतः स्वयंमन्य असतात हेंच खरें. कित्येक स्वतः आपल्या मित्रास मोठेसें महत्त्व न देतां त्यानें मात्र आपणास जीवश्वकंठानें मित्र मानावें अशी अपेक्षा करितात व तसें त्याच्याकडून वर्तन घडलें नाही तर त्याला आपल्या मैत्रीत व्यावसायिक गैरलायक ठरवितात. पण या सर्व स्वयंमन्य मित्रांला मैत्रीचें

पाविष्णु, मैत्रीचा निःस्वार्थीपणा व प्रामाणिक मित्राचे मन यांची पूर्णपणे ओळख नसते. बाहेरून एखादा माणूस आपणांमिथी उदास दिसेल व आपल्या-वरचे मित्रप्रेम त्याला बाह्य साधनांनी प्रदर्शितहि करता येणे शक्य नसेल, तरी देखिल त्याचे अंतःकरण मित्रप्रेमाने ओथंबलेले असणे असंभवनीय नाही. अशा मित्राची परीक्ष पाहिजे तर संकटाच्या वेळी—जरूर असेल तर संकटची बतावणी करून देखिल—ज्याची व आपले काय ते मत ठरवावे. तसे न करता केवळ स्वतःच्या गैरसमजुतीने आपल्यावर निष्कण्ट प्रेम करणाऱ्या किंवा मैत्रीचे प्रदर्शन करण्याची कला अंगी नसलेल्या प्रामाणिक मित्रास तो “ आम-च्यासारख्यांच्या मैत्रीस नालायक ” असा प्रह प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष, उघड अथवा प्रच्छन्न रीतीने करून त्याच्या हृदयाला दुःखाच्या संवेदना होतील असे करणे हे बरे. तात्पर्य काय की, आमची दोघांची मैत्री असल्या बाष्कळ समजुती-वर उभारली गेली नव्हती. मी परदेशाहून आल्यानंतर एका प्रसंगाने संजीव-नची व माझी मैत्री जडली. त्या प्रसंगाची आणखी भर या कथानकात घालून ते लांबविणे मला प्रशस्त दिसत नाही. आमची मैत्री जन्मापासूनची होती अशा-तलाहि भाग नाही. पण आम्ही दोघांनी एकमेकांची हृदये ओळखली होती व ह्यापूनच एकमेकांचा गैरसमज होण्यासारखे काही होत नसे, व झालेच तर तेच मनांत घेऊन कुजबीत व बसती एकमेकांस प्रत्यक्ष विचारून आम्ही दिसफाई करून घेत असू. आद्याला त्याकरिता तिसऱ्या एखाद्या (mutual) मित्रा-कडे तिच्याइतीकरिता ते प्रकरण नेण्याची कधीच पाळी आली नाही. असे नसते तर संजीवनच्या वर्तणुकीने मला कधीच तो अप्रामाणिक, स्वार्थी, आपलपोटचा, एकलकोंढ्या, कार्यसाधू, असा वाटला असता व आमची मैत्री इतर कित्येक मित्रांप्रमाणे पाण्यावरच्या बुडबुड्यासारखी क्षणार्धात फुटून गेली असती !

एवंच प्रसंग आलाच तर परत मागे जाण्याची मनांत तयारी करूनच मी त्याच्याबरोबर जावयास सिद्ध झालो. मी त्याच्या मागून त्या दिवशी खूपच फिरलो. तो प्रथम—आमच्या दबाखान्यातून निघाला तो मेडोवस्कीटवर तास-पुरात्याच्या स्टुडिओत शिरला. तेथले काही फोटोग्रेफ्स पाहून तो पुढे गेला.

त्या दिवशीं त्यानें मुंबईच्या निरनिराळ्या भागांतल्या निरनिराळ्या फोटोग्राफरांच्या स्टुडिओंत खेपा घातल्या. नंतर शेवटीं नळबाजारांतून फिरत पायधुणीवरून पुन्हा भायळक्यापासून नागपाड्याच्या एका कोपऱ्यांत लहानशा एक घरपाशीं तो आला. आमचें हें फिरणें केव्हां पायांनीं, केव्हां ट्रामधून तर केव्हां विकटोरियांतून असें चाळलें होतें. रोजचा जर त्याचा असाच क्रम असेल तर मला तो बरोबर नेत नाही तेंच बरें असेंहि मला वाटलें. मी इतक्यांतच थकून गेलों. त्या घराचा मालक संजीवनला पाहतांक्षणींच पुढें आला. तें घर क्षणभ्यापेक्षां तें एक लहानसें दुकानच होतें. तो दुकानदार किराणा जिनसांचा विड्या आगपट्या, सोडा लेमोनेड, व पानबिडे असल्या जिनसांचा व्यापारी होता. दिवभ्यांत तो किडकिडीतच दिसला.

“ कसें काय शेट ! गदीत आहां वाटतें ? ” संजीवननें सलामी दिली.

“ छे ! कसली घाई ? व्यापाराचें आमचें हें असलेंच किरकोळ धंदेवाल्यांचें. ”

माझ्याजवळून दूर होऊन संजीवन त्याच्या अगदीं जवळ जाऊन उभा राहिला. माझ्याकडे पाठमोरा होऊन त्यानें आपल्या जाकिटाच्या खिशातून कांहींसें काढून त्या दुकानदाराला दाखविलें.

“ हो ! हो. बरोबर--अगदीं बरोबर. त्यांत मुळींच शंका नको. ” असें त्या दुकानदाराचे उद्गार मला ऐकूं आले.

नंतर संजीवननें हकूं विचारलेल्या प्रश्नास त्याच्याकडून खालील उत्तर मिळालें.

“ तो ग्रॅट्रोड्वरच्या सॅलूनमध्ये आतां काम करीत असतो. त्यानें पूर्वीचें काम सोडलें. हा त्याचा नवा धनी श्रीमंत असून त्याचें सलूनहि सादेच लोकांस-देखिल आवडतें. कोटांतलीं सडून्स सोडून देखिल लोक त्याच्याकडे येतात. तिथेंच तो हल्लीं असतो. आपणाका तिथें जास्त माहिती मिळेल. मी नेहमींच सावध असतो ! ” असें म्हणून त्यानें डोळे मिचकावले.

ह्या माणसाला मी पूर्वीं केव्हां तरी पाहिल्यासारखें वाटलें; कुठें कोणास अजकक; पण चेहरा ओळखीचा दिसला.

तिथून आम्ही प्रॅटरोडकडे जात असतां वाटेत मी त्या दुकानदाराबद्दल माहिती संजीवनला विचारली.

“ त्या माणसाला आमच्या सध्यांच्या प्रकरणांतील कांहीं माहिती आहे ” असें मोक्षमय त्यानें उत्तर दिलें. इतक्यांत जवळून रिकामी चाललेली, धिक्ढोरिया बोलावून त्यांत बसून आम्ही निघालों.

प्रॅटरोडवरच्या इष्ट सलूनजवळ गाडी आल्याबरोबर सलूनच्या मालकाला त्याच्या असिस्टंटला भेटण्याची इच्छा दर्शवितांच सलूनमधल्या एका बाजूच्या दालनांत लगेच आपला पोराख बदलून संजीवनाला हवा असलेला तो माणूस आला. संजीवननें त्याला उया ठिकाणीं तो पूर्वी नोकरीस राहत होता त्या ठिकाणची माहिती विचारली. आणि खिशांतून एक फोटो काढून ह्या माणसाची कधीं हजामत केली आहेस कीं काय झणून त्यानें विचारलें.

त्यानें ताबडतोब “ होय ” झणून उत्तर दिलें. तो पुढे झणाला—

“ अहो ! हें तर आमचें नेहमींचे गिऱ्हाईक. तिकडे असताना हे आमच्या दुकानांत केव्हां केव्हां येत असत व इकडे तर बहुतेक नेहमींच येतात. येथें आम्ही मालकच स्वतः त्यांना घेतात. आमच्यावर त्यांचे काम संपवीत नाहीत बांचे नांव ‘रणछोडदास !’ गुजराथी असून यांना मराठी देखिल उत्तम बोलतां येतें.”

“ काय झटलेंस नांव त्याचें ? रणछोडदास ? आणि आडनांव ? ”

“ आडनांव माझ्या लक्षांत नाही. ‘पटेल’ अथवा ‘देसाई’ कांहीं तरी असावें ! ”

संजीवन तेथून बाहेर पडला. “ रणछोडदास ! रणछोडदास ! ” असें मनांत घोळवीत तो चालला होता. “ हेंच नांव मी आज इतके दिवस शोधित होतो तें. जर मला या कामीं यश आलें तर ह्या सर्व रहस्याचा मोठया गमतीनें निकाल होईल मोहन ! ” तो मागे वळून म्हणाला, “ आतां यापुढें मला एकट्यालाच गेले पाहिजे. कारण उयाला भेटावयास मी आतां जात आहे त्यानें माझ्याबरोबर जर दुसऱ्या इसमास पाहिलें तर माझ्याबरोबर बोलावयास त्याला संकोच

वाटल व आपल्याला तर आता खरी गोष्ट हुडकून काढायची आहे. माझा बहुतेक कारभार आता अगदी रंगास आला आहे. आता आपणाकडून जरा देखिल हयगई होऊ देतां कामा नये. या इसमाकडून फारच महत्त्वाची बातमी कळणार आहे. तूं येथेंच बाहेर उभा राहा. मी लवकरच बाहेर पडतो. तुला असें मी बारंवार सांगतो झणून काही वाढत नाही ना ? ” पुढे जातां जातां त्यानें मला झटलें मी नकारार्थी मान हालविली ती पाहण्यास मागेहि न वळतां बांबे विण्टरकडच्या एका सलूनबार्मध्ये तो घुसला. सुमारे अर्ध्या तासानंतर तो बाहेर आला. हा अर्धा तास रस्त्यावर मला फार कंटाळवाणा गेला. परंतु बाहेर आल्यावर त्याचा चेहरा मवीन वेश्यानें प्रफुल्लित झालेला दिसला. त्याला पाहिजे होती ती माहिती मिळाली असावी.

नंतर त्यानें मला परतावयास सांगून आपण एकटाच पुढे निघाला.

“ आज मला आणखी कांहीं हकीमत समजणार आहे. माझे शोध पुरे होण्याच्या रंगास आले आहेत. ” तो हंसत झाला. “ मी तुला लवकरच येऊन भेटेन. ”

दूमध्ये बसून तो दिसेनासा झाला. खरोखरच मोठा विचित्र माणूस ! इथें रिष, तिथें घूस अशा हजार नात्यांची करीत बिनबोभाट ह्या कानाची बातमी त्या कानास लागूं न देतां तो आपला मार्ग काढित होता.

अजमासें दोन तासांनीं तो परत आला. त्यानें आपला पोषाख सगळा बदलला होता. कृत्रिम रंगानें त्यानें आपला चेहरा पालटला होता. त्यामुळे त्याच्या वयांत इतकें अंतर पडलें होतें कीं, तो सुमारे दहा वर्षांनीं वयानें जास्त दिसत होता.

“ काय नवीन माहिती ? ” मी त्याला विचारलें.

“ माहिती खूबच खूब आणि अतिशय चमत्कारिक. आतां माझ्याबरोबर येथील तर मी तुला गंमत दाखवीन. ”

“ येथील तर ? तुम्हा पुढेंच दोन पावले मी आहे झणून समज ! तुम्हा परवावगीचीच काय ती खोटी ! ”

वास्तविक तो श्रमानें थकून गेला होता. परंतु रंगाने मात्र गाळांवर बरीच तुकतुकी दिसत होती. आइस्क्रीम व कोल्ड्रिंक मागवून कराल वेऱ्यावर त्याला जराशी हुपारी आली. नंतर कांहीं वेळ तो विचार करीत बसला. नंतर समोरच्या मोठ्या आरशात पाहून आपला पोषाख नीट साफसुफ केला. आज तो नवीन बूट घालून आला होता. बाहेरून ऐट तर खूबच आणली होती. परंतु खरें पाहतां त्याला फार थकवा आला होता. पोषाख नीट तपासून पाहिऱ्यावर त्यानें बाहेर पडण्यास मला खूप केली. कुठें आणि काय तें मला त्यानें मुळीच कळविलें नाहीं. मात्र एकवार त्यानें खिशांतून एक हँडबिल काढून बाचलें होतें. मी तें ओंझरतेंसें पाहिलें. तें एका लेक्चरबद्दल होतें. मी आतांपर्यंत पोषाख घालून तयार झालोंच होतो. आझी ट्राममधून न निघतां एक बिहक्टोरिया बोलावून सजीवननें त्यास जलद चालवावयास सांगितलें.

लवकरच आझी मेडिकल कॉलेजकडे येऊन दाखल झालों.

संजीवननें दोन तिकिटें दाखविल्याबरोबर आझी जे. जे. हॉस्पिटलच्या हॉलमध्ये जमलेल्या मंडळीत शिरलों. साधारण दर्जाच्या मंडळीतच आम्ही बसलों. हॅटफोर्मच्या एका टोंकाला, आंखूडशी दाढी असलेला, घाऱ्या डोक्याचा, चपळ व तीक्ष्ण दृष्टीचा, गंभीर चेहऱ्याचा व मध्यम वयाचा असा गृहस्थ बसला होता. त्याच्याच शेजारी पांढऱ्या केसांचा, जरा उतारवयाचा असा दुसरा एक डॉक्टरही पेशाचाच गृहस्थ बसला होता.

आम्ही गेलों तोंच कार्यक्रमाला सुरवात होत होती. तो उतारवयाचा गृहस्थ खडला आणि झणाला—

सभ्य गृहस्थ व सभ्य स्त्रियांनो—

पेट्रॉल्टन् व अमेरिकेंत प्रसिद्ध असलेले डॉक्टर आणि प्रोफेसर सॉल्टवॉटर यांचा तुझाला आज परिचय करून देण्यास मला फार आनंद होत आहे. ह्यांची पुस्तके आपणांपैकी बहुतेकांनीं निदान डॉक्टरी पेशांत असलेल्यांनीं ती वाच केलीं असतीलच. वैद्याकीच्या उया आंगाचा त्यांनीं स्वतंत्र अभ्यास केला आहे व जे शोध काढले आहेत, ते अद्याप इकडे उपलब्ध नसल्यामुळे मी व

माझ्या इतर स्नेही डॉक्टर मंडळीनी त्यांना आमंत्रण देऊन बोलाविले आहे. कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीहि त्यांना बोलवण्यांत फार उत्सुकता व कळकळ दाखविली होती. तथापि हे व्याख्यान नुसत्या डॉक्टरां पेक्षांच्या लोकांकरितां न करतां मुद्दाम जाहीर व्याख्यान केले आहे, याचे कारण सर्वास त्याचा फायदा घेतां यावा हेंच होय.”

नंतर त्यांनी थोडक्यांत व्यख्यानानाचा विषय व व्याख्यात्यांचा थोडा परिचय करून देऊन व्याख्यात्यांस बोलावयास उठण्याविषयी विनंति केली व टाळ्यांच्या गजरांत ते बसले आणि व्यख्याते उठले. हे सर्व काम इंग्लिशमध्येच चालले होते हें निराळे विहावयास न सोच.

डॉक्टर सॉल्टवॉटर हे स्नयुसबंधीच्या रोगावरचे पहिलेच जगविख्यात डॉक्टर असल्याचे ठाऊक होतेंच त्यांच्या व्याख्यानानी जगांत चळवळ उडवून दिली होती. मीहि त्यांची बहुतेक पुस्तके वाचली होती. त्यामुळे मी त्यांचे व्याख्यान ऐकावयास अगदी तयार झालों. Nervous Disorders वरचे त्याचे शोध आह्मी कित्येक दिवस ऐकत होतो. त्यांनी त्या शोधपरंपरेचा व प्रयोगांचा सर्व पूर्वोत्तिहास कथन केला आणि नंतर प्रत्यक्ष प्रयोगास सुरवात केली.

सुमारे वीस बावीस वर्षांची एक स्त्री—दिसण्यांत सुस्वरूप कांदीं हाणता ये-य सारखी नव्हती—पुढें आणून खुर्चीवर बसविण्यांत आली. मध्यम स्थिती-तल्या गरीब कुटुंबांतली ही स्त्री असावी. बाहेर येण्याबरोबर प्रथम तिने श्रोतृ-वृंदाकडे नजर फेकली आणि नंतर ती डॉक्टर व्याख्यात्यांकडे वळून बसली. डॉक्टरनी आपली खुर्ची तिच्या शेजारी नेली.

डॉक्टरनी लोकांना प्रथम तिच्या रोगाची भावना सांगितली. तिचे दोन्ही डोळे शाबूत असून पाहण्याचे काम मात्र एकच डोळा करीत असे. या प्रकाराला वैद्यकांत “ Hemianopsia ” असे ह्मणतात. ह्या प्रकाराने कित्येक भिषग्बरांस कोडे घातले होते; तेव्हां सर्वजण लक्ष देऊन तो प्रयोग पाहूं लागले.

डॉक्टरनी प्रथम तिला समोर आपल्याकडे पाहण्यास सांगून तिच्या मस्तकाच्या डावेबाजूस अजमासे कानाच्या जवळ एक पेन्सिल धरली, आणि

आण्णा सर्वाप्रमाणे डोळ्याचे बुबुळ न हालवितां तिला तिथे पेन्सिल असल्याचे ओळखतां येतें असें व्याख्यात्यांच्या निदर्शनास आले. नंतर त्यांनीं तोच प्रयोग तिच्या मस्तकाच्या उजवे बाजूस केला. परंतु तिनें आपल्याला ती पेन्सिल दिसत नसल्याचे स्वतःच स्पष्ट मोठ्यानें कबूल केलें त्यांनीं ती पेन्सिल मागे पुढें सरकवून पाहिली, तरी आपल्याला दिसत नसल्याचें ती स्त्री सांगत होती. तथापि समोर पाहण्याची शक्ति त्या स्त्रीच्या त्या एका डोळ्यांत होती हें त्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें. आणि आपल्याकडच्या डॉक्टरां यंत्रांनीं (Glass Hemisphere वगैरे) तिची दृष्टि दुसऱ्या बाजूस कुठपर्यंत पोचते तें बरोबर मापून सांगितलें.

नंतर व्याख्यात्यांनीं तिला जावयास सांगून आंत निजून राहावयास सांगितले.

नंतर त्यांनीं दरील प्रयोगाचे स्पष्टीकरण केले. त्यांत स्नायूसंबंधीची झणजे पाठीच्या कण्याच्या आरंभापासून तों तहत मेंदूच्या आवरणापर्यंत स्नायूंचा कसकसा संबंध आहे याबद्दलची माहिती देऊन त्या मेंदूच्या आवरणापाशींच तिला इजा झालेली आहे असें प्रतिपादिलें. हें त्यांचें विवरण इतके उघड होते कीं, तें डॉक्टरांचा अभ्यास न करणाऱ्या इतर लोकांला चांगलें समजलें.

दुसरी केसू होती हिस्टेरियाची. या बावतींत देखिल पुष्कळ डॉक्टर हात टेकतात ! हा रोग फेंकऱ्यासारखा असून तो पुरुषापेक्षा स्त्रियांसच अधिक होतो. ह्या स्त्रीबरोबर तिची आई आली होती. हिचा पोषाख नीटनेटका असून ही कुलीन घराण्यांतील असावी असें मुद्देवरून दिसत होतें. तिला पुढें आणली. पण तिचे दोन्ही हात कांपत होते. तिला व्याख्यात्यांनीं विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे ती कशीतरी अडखळत अडखळत देत होती. हिच्या रोगाची भावना झणजे सदांचा कपाळशूळ, वारंवार अकस्मात् झोट येऊन लांकूड होऊन पडणें, डाव्या हाताचें रसज्ञान अजीबात नाहीसें झालें होतें ! कांहीं प्रश्नांची उत्तरे तिला देतां येईनात. शेवटीं व्याख्यात्यांनीं जेव्हां तुझा बाप कोठें आहे ब काय करतो ? झणून विचारलें, तेव्हां तिनें “ गेले हो ! माझे बाबा ! ” असें झणून

मोठ्यानें किकळी मारली व मोठ्यामोठ्यानें रडूं लागली. नंतर त्यांनीं एक स्पर्शयंत्र (Anthropometric instrument) घेऊन त्यानें तिच्या संवेदनादीन हाताला स्पर्श केला.

त्याबरोबर “ अगबाई ग माझ्या हाताला काय धरतां हो ? ” असें तिनें भिऊन विचारलें ! नंतर व्याख्यात्यांनीं तिला बोटाभ्यांत दुसरीकडे गुंतवून तिकडे तिचें लक्ष पूर्णपणें वेधलें आह्ं असें पाहतांच त्याच यंत्रानें तिला बकळत तिच्या हाताला स्पर्श केला. त्याबरोबर तिनें चट्कन् आपला हात मागे ओढून घेऊन दुखाची एक आरोळी मारली. त्यावरून व्याख्यात्यांनीं ताडलें कीं स्पर्श ज्ञानरहितनेचा उगम देखिल त्या हिस्टेरियांत आहे.

हा प्रयोग झाल्यावर ह्याचेंहि त्यांनीं स्पष्टीकरण केलें आणि सांगितलें कीं, हा रोगसुद्धां कांहीं एका पद्धतीनें खात्रीनें बरा करितां येईल. ती पद्धत मात्र त्याच ठिकाणीं त्याच वेळीं सर्वास समजून सांगण्यासारखी नव्हती.

नंतर हिस्टेरियाचा आणखी एक कस आला. आणि तिच्यामागून अस्कळीत विस्कळीत वेंस झालेली अशा एक विलक्षण स्त्री पुढें आणण्यांत आली. तिची भावना व्याख्यात्यांनीं “ Crise des nerfs ” शब्दांनीं केली त्या भावनेचे लक्षण एकच होतें कीं, तिनें नेहमीं पिशाचबाधा होऊन आंगांत आल्याप्रमाणें सर्वांगाला आळे पिळें घ्यावे आणि नाना प्रकार करावे ! तिनें पुढें बोलावतांक्षणीं आपण होऊनच अशा रीतीनें उडी मारली कीं ती आपल्या पाठावर पडली, पण तिला त्याबद्दल कांही वाटल्याचें चिन्ह दिसलें नाहीं. नंतर तिनें तालमी पोऱ्याप्रमाणें कमान टाकल्याप्रमाणें आपलें सर्वांग नुसत्या मस्तकावर व पायांच्या आंगठ्यावर तोलून उचलून धरलें; आणि तशा स्थितीतहि नीट राहून आसपास येणाऱ्यास पायांच्या आंगठ्यानीं नव्हे तर मग मागल्या टांचांनीं लाथाळीचा प्रसाद मनमुराद द्यावयास सुरवात केली. इतकें करित असतां तिचा चेहरा अगदीं काळा ठिकर पडून गेला.

हें सर्व त्या स्त्रीचे विचित्र प्रकार पाहून प्रेक्षकवर्गाला कंटाळा येऊन गेला होता, पण हें ओळखून तेवढ्यांतच व्याख्यात्यांनीं तिला मोठ्या शिताफीनें

एकदांची मागे सारली आणि तिच्या जागी दुसरा एक किडकिडीत, किंचित् विंगट केसांची व सर्बीच्याहून आंगावरील वस्त्र विशेष हलकपक असलेली व सभ्य दिसणारी अशी एक स्त्री पुढे आणण्यांत आली. ती पुढे आल्याबरोबर तिने सर्बीकडे अशा नजरेने पाहिले की, आसपास कोणी लोक बसले आहेत याचे निला ज्ञानच नसावे. तिच्या बरोबर तिची भाजी आली होती.

इतक्यांत अध्यक्ष उठून उभे राहिले आणि म्हणाले—

“ हा केस नवीन, अत्यंत विलक्षण व फारच महत्वाचा असून तिच्या भावनेची चिकित्सा व निदान अत्यंत परिश्रमपूर्वक आपल्या सर्बीच्या पूर्ण परिचयाचे व माझे पगमित्र डॉक्टर मिस्टर नियोगी यांनी केलेले असल्यामुळे आपल्याला हिच्यांत अधिक औत्तुक्य उत्पन्न होणं आहे ”

डॉ. नियोगींचा नामनिर्देश होतानाच मला मोठे आश्चर्य वाटले त्यांचे आजच्या कार्यक्रमांत आंग होतं तर मला कसे कांहीच कळले नाही ? शिवाय असल्या विलक्षण केसीसमध्ये त्यांनी अजून लक्षपूर्वक अभ्यास चालविला होता हे मला देखिल ठाऊक नव्हते.

“ डॉ. नियोगी आमच्या खास परंतु तांतडीच्या व आयत्या वेळी केलेल्या आमंत्रणावरून येथे आलेले आहेत. तेव्हां आतां त्यांना मी हा केस आपल्यापुढे मांडण्यास विनंति करितो ” अध्यक्ष बोलले.

बरून आपली पुढे येण्याची नापसंती दर्शवात लोकांच्यात डॉक्टर नियोगी स्टेजवर आले. डॉ. सॉलवॉटरनी त्यांना हस्तांशोलनाने अभिवादन केले. नंतर डॉ. नियोगींनी आपली चष्म्याची फ्रेम डोक्यावर नेट नेटकी बसवून त्यांनी विषयास सुरवात केला.

डॉ. नियोगी तेथे तयार होतील व पुढे येतील अशी अपेक्षा नव्हती. परंतु मी संजीवनकडे पाहतो तो भविष्यवाद्याने आपले भविष्य खरे ठरलेले पाहून जशी मुद्रा करावी तशा मुद्रेने तो एकंदर प्रकाराकडे प्रसन्नतेने पाहत होता. आम्ही दोघे गदीत अगदी दूर अंतरावर बसलो होतो. व डॉ. नियोगी यांना

लांबचें स्पष्ट दिसत नसल्यामुळे (Shortsighted) त्यांना आम्हाला ओळखतां येण्यासारखें नव्हतें.

“ आतांच डॉक्टर डिसोज्ञा यांनीं सांगितल्याप्रमाणें त्यांनीं अगदीं आयत्या वेळीं दिलेलें आमंत्रण स्वीकारून आमचे विद्वान् भिषग्वर्य डॉ. सॉल्टवॉटर यांस भेटण्याकरितां मी तांनडीनें आल्यामुळ व्याख्यानानाची पूर्व तयारी मला करतां आली नाहीं, याबद्दल मला दिलगिरी वाटते. ”

डॉक्टर नियोगींनीं असें प्रास्ताविक भूषण करून केस घेऊन प्रयोग करण्यास सुरवात केली. त्यांनीं बोलून दाखविलें कीं, सर्व देशांतील सर्व डॉक्टरांस वाटतें तशी ही केस कांही फार महत्वाची नाहीं.

डॉक्टर नियोगींच्या खुर्चीच्या मागे त्या बाईची आजी बसली होती व तिला विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे ती म्हातारीच देत होती. कारण ती बाई मुकी होती. डॉ. नियोगींनीं त्या बाईच्या रोगाची भावना ठरविली ती अशी होती. तिच्या स्वतःच्या इच्छाशक्तीचा अभाव होता. तिला थोडेसे प्रश्न करून त्यांच्या द्वारे त्या बाईचा पूर्वेतिहास प्रश्नोत्तर रूपानें त्यांनीं श्रोत्यांस समजावून दिला. तो फारच हृदयद्रावक होता. तिचा बाप दारुड्या होता आणि आईला रक्तपित्ती झाली होती. अज्ञान मैत्रिणीच्या थडेतल्या गोष्टींनीं सुमारें तेराव्या वर्षाच्या सुमारास त्या मुलीनें मनांत भीति घेतली व त्यामुळे तिला धडकी भरली ! त्यामुळे तिला नकळत भयाचें भूत तिच्या पाठीमागे लागले ! त्याचा परिणाम असा झाला कीं, तिनें एकदम अन्न वर्ज्य केलें ! परंतु आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, ती एकांतांत कोणाची जागमाग नसेल तर अन्न खाते. ती कोणा देखत बोलत चालत नाहीं व पराकाष्ठेचें दुःख अथवा आनंद शारीरिक अथवा मानसिक असले तरी तिच्यावर त्याचा कांही परिणाम होत नाहीं ! ती एक ब्रह्मि उच्चारित नाहीं. तरी ती कोणी आसपास नाहीं अशी तिची खात्री होईल तर मात्र ती बोलेल !

“ हल्लींच माझ्या शोधांवरून ज्या गोष्टी माझ्या दृष्टीपत्तीस आल्या आहेत, ” डॉ. नियोगी म्हणाले, “ त्यांवरून पाहतां या सर्व विचित्र प्रकारांचें मळ

स्वतःच्या इच्छाशक्तीच्या अभावावर आहे. माझे डॉक्टर मित्रमंडळ व त्याच-
प्रमाणे विद्वद्भ्ये डॉ. सॉल्ट्वॉटर यांनाहि अभिमत होईल की, ज्या वयास ह्या
बाईला ही भीति जडली त्याच्याच अजमासें—चार दोन वर्षांच्या फरकानें
देखिल—कांहीं तरी भयंकर कारण उपस्थित झाल्यास ही भावना स्त्रियांस
जडते. धडकी, भीति, भयंकर प्रकार असली या विकाराला उत्पादक कारणें
लागतात. ही भावना जडली कीं रोजची नैसर्गिक कृत्ये करावयासहि त्या माण-
साला मग भीति वाटू लागते. तीं वेडीं नसतात, पण बोलणें चालणें, खाणे
पिणें, असलीं देहधारणेला अत्यावश्यक कार्ये करण्याची देखिल त्यांना लोकां-
देखत भीति वाटते ! कांही केसीसमध्ये ही भीति कोणतीहि एखादीच गोष्ट
करण्यापुरती भरलेली असते; व कांही केसीसमध्ये त्याचा मेदू निर्बल होऊन
तीं शहाणी असूनहि वेडी असतात. त्यांना स्वतःची इच्छाशक्तिच नसते. तीं
दुसऱ्यांच्या तंत्रानेंच चालतात. मात्र सर्वोच्याच तंत्राने ती चालणार नाहीत.
त्यांच्यावर ज्या व्यक्तीच्या इच्छाशक्तीचा परिणाम होईल त्याच्याच अनुरो-
धानें तीं चालतील ! व ती व्यक्ति त्यांचा देवच बनते ! व ही एखाद्या व्यक्तीच्या
इच्छाशक्तीच्या दुर्बलतेची भावना त्या विद्येचा ज्याने विशेष व्यासंग केला
आहे त्यासच जाणवते. ”

नंतर डॉ. सॉल्ट्वॉटरचे लाबलचक व्याख्यान झाले. त्यांत त्यांनी डॉ. नियो-
गीनीं ह्या विद्येचा आस्थापूर्वक व गृप्सरीतीनें अभ्यास करून जगाच्या ज्ञानांत
भर घातल्याबद्दल सर्वांतफे आभार मानले. डॉ. सॉल्ट्वॉल्टरनी असेहि कळ-
विलें की डॉ. नियोगीनी जर हा व्यासंग व त्यावरील प्रयोग गुप्तपणें केले नसते
तर ‘ स्त्रीरोग्यांचा खास डॉक्टर ’ या त्यांच्या लौकिकाला बाध आला असता.

नंतर सभा भरखास्त झाल्यावर आम्ही दोघे बाहेर पडलों.

“ कसे काय झालें लेखक ? ” सजोवननें विचारलें.

“ फारच उत्तम ! पण तुला हें ऐकून काय मिळालें बुवा ! ” मी म्हटलें.

“ स्वस्थ राहा आणि पाहा. ”

तुका म्हणे उगी राहावें ! जें जें होईल तें तें पाहावें हेंच त्याचें उत्तर !

प्रकरण २७ वें.

पुच्छ लांबत चाललें !

ही सात रहस्ये दिसावयास एकमेकांपासून अलग परंतु वस्तुतः एकमेकांशी अगदीं संबद्ध अशी होती. आणि असे असून प्रत्येक रहस्य पुन्हा अत्यंत बिकट व गुंतागुंतीचें होतें, व ती गुंतागुंत जिवापाड मेहनत करणाऱ्या संजीवनालाहि सुटत नव्हती. मग बापड्या पोटभरू पोलीसांचा पाड काय ?

हळीं संजीवन आपल्या नेहमीच्या पद्धतीला विसंगत वागून झणजे मला बरोबर घेऊन फिरत असे. मीहि दवाखान्याचें काम अतिशय त्रासानें लवकर लवकर आटोपून त्याच्या बरोबर जाण्यास जय्यत तयार असें. फिरत असतां तो ज्या ज्या अनेक गोष्टींचा फार बारकाईनें पसतपास करी, त्यांचा माझ्या दृष्टीनें बाबासाहेब व अंबुताई देशपांडे यांच्या मृत्यूंशीं अर्थाअर्थी मुळींच संबंध नव्हता.

संजीवनानें सांगितल्याप्रमाणें मी कस्तुरला माझ्याकडे बोलाविलें होतें; परंतु तिच्या आईनें अंधरून धरल्यामुळें तिला येतां येण्यासारखें नव्हतें. हें वर्तमान मी संजीवनला कळविल्याबरोबर त्यानें संशययुक्त निराशेनें आपल्या कपाळाला आठव्या घातल्या. त्याला तर मग कस्तुरचीच अंदेशा येत होती काय ? असेल कदाचित् !

रणछोडदासाचें नांव मात्र संजीवनाच्या मनांत सारखें घोळत होतें. खरोखर त्याच्या सर्व शोध चौकशींत तो त्या रणछोडदासासंबंधीच माहिती मिळवीत होता.

एके दिवशीं सायंकाळीं आम्ही फिरावयास दोघेहि निघालों. आज पुन्हा यानें आपला पोपाख निराळ्या तऱ्हेनें बदलला होता व मलाहि तसाच साधारण मध्यम वर्गीतील लोकांसारखा पोपाख त्यानें करावयास लावला. त्याचा वतःचा पोषाख मोठा मजेदारच होता. कोणालाहि त्याला ओळखतां आलें

नसतें. असें करण्यात त्याला इष्ट हेतु साध वयाचा होता हें उघड होतें. पण तो हेतु कोणता तो मला मात्र कळत नव्हता.

काहीं वेळानें आम्ही बोरीबंदरवरून, धोबी तलावाच्या मागीलें सी. पी. टँक-वर व तेथून भुलेश्वर रोडकडे निघालों असतां मध्येंच गर्दीत एक नाणूस संजीवनला भेटला. हा ह्यातारा साधारण ठेंगू असून त्याचा पोषाख मलकट असून व खालच्या राहणीतील माणूस दिसत होता. त्यानें संजीवनाच्या कानांत काहीं सांगितलें. त्या बरोबर संजीवन दचकला आणि ताबडतोब डावीकडच्या ट्रामच्या रस्त्याने त्या ह्याताऱ्यासह बोलत निघाला. मी मागून येत आहे याचें त्याला भान देखिल नव्हतें. मी आपला त्याच्या मागून चाललों होतो.

“ मला चंदूनें पाठविले आहे. ” तो ह्याणाला, “ त्याला स्वतःला येतां येत नव्हतें ह्याणून ही बातमी देऊन त्यानें मला पाठविले आहे. ”

“ मी त्याच्याच निरोपाची वाट पाहात होतो. ” उन्मुक्तनें माझ्या मित्रांनो कळले, “ काय आहे त्याचा निरोप ? ”

ह्यातारा त्याच्या कानास लगून हवें ह्याणाला—

“ चंदू, वारला ! ”

“ वारला ? ” संजीवन आश्चर्यानें उद्गारला. “ अशक्य ! मी त्याची सारखी मार्गप्रतिक्षा करीत आहे ! ”

“ मी सांगतो ना ? आज सकाळींच त्यानें मला बोलावून तुझाला भेटा-
ह्यास सांगितलें. कारण त्याला येण्याला सवड नव्हती. कारण तो अशा प्रकारचा— ”

“ तें नको ” संजीवन त्या ह्याताऱ्याच्या किरकोळ गोष्टीला प्रतिबंध करून ह्याणाला—“ तें नको मला. मुख्य मुद्द्याची गोष्ट तेवढी सांग ”

“ त्यानें मला मागाहून सांगितलें कीं आणखी दुसरा निरोप व्यावयाला तुं संध्याकाळीं ये आणि माझा निरोप घेऊन संजीवनरावांना भेट. त्याप्रमाणें मी आतां गेलों तो चंदू मरून पडलेला ! ”

“ मग तूं पोलीसला वर्दी दिली असशील ? ”

“ नाही बा ! मी सरळ तुझाला भेटायलाच प्रथम आलों. मला वाटते आपल्या चंदूशेटचा कोणी तरी दुष्ट ने खून केला असावा ! ”

“ चंदूशेटचा खून ? खरं सांगतोस हें ? ”

“ तर मग काय मी खोटे बोलतो ? ”

इतक्यांत मी पुढें होऊन झगलों. “ त्या दिवशीचा तो दुकानदार मयत झाला होय ? संजीवन ! ”

“ असें दिसतें ह्याच्या सांगण्यावरून. आणि ते खरें ठरले तर मग पूर्वीच्या रहस्याच्या गांठीला आणखी एक नवीन गांठ बसली झणावयाची ! ”

“ आपणाला जर खोटे वाटत असेल तर माझ्याबरोबर चला. अद्याप कोणाला काही माहिती नाही. मी पोलीसला कळवले पाहिजे होतें खरें, पण असल्या बाबतींत पोलीसापेक्षां तुम्हालाच आधीं कळवावें असें मला वाटलें म्हणून मी तुमच्याकडे आधीं आलों. ”

संजीवनचा लौकिक साधारण जननेत देखिल पमरला होता.

“ चल बरें ! आपण स्वतः जाऊन काय प्रकार घडला आहे तो पाहू ! ” संजीवन मला म्हणाला. “ जर चंदू खरोखरच मेला-असेल तर मी खात्रीने सांगतो की त्याचा आणि तुझा शत्रू एकच आहे-”

“ अः ? मला नाही कळत तो कसा तें ? ” मी म्हटले.

“ सध्या नाही कळलें तरी चालेल, मागाहून लवकरच कळेल. सध्या आपल्याला त्याच्या मरणाचा प्रश्न सोडवावयाचा आहे. त्याला मरण आपोआप आलें की कोणी मुद्दाम घडवून आणलें हें आपण प्रथम ठरविलें पाहिजे. तो मारी शरू पीत असे. कदाचित् शरूच्या अनिरेकानेंहि कांहीं तरी भलताच परिणाम घडला असेल. ”

“ नाही. ” ती झगताला म्हणाला, “ चंदूशेट आज दोन दिवसांत मुळीच शरू प्याला नव्हता हें मी खात्रीने सांगतो. ”

“ तर तो कसा मेला असें तुला वाटते ? ” संजीवनाने त्याला विचारलें.

“ तें कसें मी सांगूं ? त्या चाळीतल्या तळमजल्यावरच्या शेवटच्या खोलींत तो मरून पडलेला मला आढळला. मला भीती वाटली; परंतु त्याबद्दल आरडा-ओरडा न करतां दार ओढून मी आपल्याला कळवायाला लगबगीनेच अलों. ”

“ चल वरें मोहन, लवकर आपण तिघेहि गाडी करून जाऊं. ” असें म्हणून त्यानें एका कॅव्हेट्झरील गाडीवाल्यास खून केली. आम्हीं तिघेहि कवकरच जुना नागपाडा आणि भायखळा यांच्या हरम्यानच्या गलिच्छ वस्तींतील एका गलिच्छ चाळींत जाऊन पोचलों.

आतां साफ काळोख पडला होता. आम्ही तिघेहि त्याच्या खोलींत शिरलों.

“ बाबा ! आंत रिघूं नका. तो आडवा वाटेवरच पडला आहे. त्याला आडकून पडाल नाहींतर ! मी अगोदर दिवा लावलों. ” म्हाताऱ्यानें म्हटलें.

म्हाताऱ्यानें पेटीवर काडी ओढली आणि त्या अंधुक प्रकाशांत आम्ही उभे होतो तेथून दोनच हातांच्या अंतरावर संभावित चोरांच्या त्या संभावित नायकाचें—चंदूचें प्रेत पडलेलें पाहिलें ! म्हाताऱ्यानें सांगितलेली हकीगत इथपर्यंत तरी खरी ठरली. अनिष्ट प्रकार बहुतेक खोटे ठरावयाचे नाहींत !

त्याच्या खोलींतला तो केरोसीन तेलीच्या दिव्याचा साधा डबा लावला आणि सर्व खोली न्याहाळून पाहिली. सामानसुमान असें म्हणण्यासारखें कांहीं नव्हतें. एका जुनाटशा तिवईवर एक लहानशी कसली वाटली दिसली. प्रथम आमची नजर चंदूच्या प्रेताकडे गेली. तो जिवंत नव्हता हें तर पहिल्याच दृष्टीला कळून चुकलें. डोळे मिटलेले, हातांच्या मुठी वळलेल्या आणि सर्व शरीर बांकलेलें होतें. यावरून शेवटीं आलेल्या ओढीमुळें तो मेला होता. दांतांच्या दोन्ही कवळ्या एकमेकांस चिकटून घट्ट बसल्या होत्या. आणि एकंदरीनें सर्व चिन्हे अशीं होती कीं त्याच्या मृत्युविषयीं मला आरंभापासूनच शंका येऊं लागली. त्याचें किडकिडीत शरीर आणि क्षयरोग्याच्या चेहऱ्यासारखा फिकट चेहरा काळाठिकार पडला होता, आणि एकंदर शरीरांतील

सर्व स्नायु मृत्यूच्या वेळीं आखडून गेल्यासारखे दिसत होते. या सर्व चिन्हांवरून मी ओळखलें कीं त्याचें मरण नैसर्गिक व आपोआप आलेलें मुळींच नव्हतें.

माझ्या नेहमींच्या अनुभवामें मी ताडलें कीं ह्या व इतर एकंदर चिन्हांवरून त्यानें स्वतःच आत्महत्या केली असावो अथवा दुसऱ्या कोणीतरी त्याची हत्या केली असावी. तथापि माझ्या मते पहिलेंच अनुमान अधिक बळकट होतें.

माझी ही तपासणी संपल्यावर संजीवन माझ्याकडे वळून झणाला—

“ काय डॉक्टरसाहेब आपलें मत ? ”

“ त्यानें विष खाल्लें ! ”

“ विष ! त्याच्यावर विषप्रयोग झाला झणतोस ? ”

“ हो हो ! मग तें विष त्यानें स्वतः घेतलें असेल अथवा तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें कोणी विषाचा प्रयोग त्याच्यावर केला असेल, पण त्याला विष भक्षणानें मरण आलें आहे एवढें खास ! ”

संजीवनानें हें ऐकून आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें एक हुंकार दिला. त्यांत कांहीं समाधान तर कांहीं संशय या दोहोंचेहि मिश्रण होतें. कोणताहि अडचणीची व विचाराची बाब आली कीं तो असा हुंकार देत असे.

“ आपण आतां अगोदर पोलीसला बोलावूं. ” मी झटलें. “ त्याच्या शिवाय आम्हाला कांहीं करतां येणार नाही. तो तर मेलच ! ”

“ मे—ला ! मेल खरा ! पण त्याला मारला कोणी हें आपण शोधून काढलें पाहिजे. ”

“ अहो राव ! सध्यां आपल्याला असले प्रश्न सोडवायला घरचेच खून आहेत, त्यांत आणखी दुसऱ्याच्या घराच्या उठाउेवीं करण्याची भर नको आहे. चला उठा, उठा पाहूं. त्या विवाच्यानें कसल्या तरी दारुण निराशेनें गर्भगळिा होऊन स्वतःच विष खाऊन प्राण दिला असेल. ” मी झटलें.

“ निराशेनें ? ” झालान्यानें माझ्या बोलण्यावर झटलें. “ चंदूशेटला निराशा आणि भय झणजे काय हें जन्मांत ठाऊक नाही. नेहमींचा उद्योगी आणि

आनदी—खुशालचंद प्राणी तो ! तो जगाला कंटाळून स्वर्गांत जाण्याला कधीच उस्सुक नव्हता. तो गमती माणून होता. शिवाय त्याची राहणी गरीबीची असली तरी त्याची पेढीवर ठेव बरीचशी आहे. पूर्वी त्याने आपल्या पूर्व वयांत भोगले आहे इतके वैभव एखाद्या राजाने भोगले नसेल ! ”

“ कसे कां अमेना ! त्याने स्वतः विष खाल्ले नाही, तर त्याला कोणी तरी विष पाजले असेल ? मी प्रथमच नाही का सांगितले तसे ? ” मी उत्तरलों.

‘ मला हेंच अधिक प्राह्य वाटते अनुमान. त्याच्यावर विषप्रयोग झाला आहे; आणि त्याचा तलास आपल्याला लावायचा आहे. हें रहस्याचे पुच्छ लांबत चालले ! ’

प्रेततपासणी जी मृत्यूनंतर होते त्यांत बहुधा राम नसतो. मारण्याकरितां दणून विष दिले असले तर त्याचा तात्काळ परिणाम होईल असेच तयार करून दिले जाते हें सर्वाला ठाऊकच आहे बाकी कित्येक वेळां अशा पेयांतून विष देण्यांत येते की त्याचा संशय देखिल येऊं नये त्याचा तात्कालिक कांहीं एक परिणाम न होतां विष दळू दळू पोटांत साचनें आणि मग त्याचा परिणाम होतो. Antimony हें विष अशा वर्गांतले आहे. अफीम, वगैरेसारखी गुंगी आणून मारणारी (Narcotics) किंवा मेदूवर परिणाम करून मस्तक विघडून सर्व शरीरातील रक्त बिघडवून सोडून, किंवा उन्माद आणि रक्तपिती, अथवा आंकडी आणि मूर्च्छना उत्पन्न करून जीव वेणार देखिल कांहीं चमत्कारिक परंतु भयंकर अशीं विषे असतात. तेव्हा इतर साध्या विषांपेक्षा असल्या विषांच्या परिणामाची परिक्षा करणे फार कठीण पडते. कारण अशा बाबतींत मुख्य गम अशी असते कीं विष पोटात असूनहि बाहेर विषाची खून कांहीं एक दिसत नाही त्यामुळे विषाने मयताचा प्राण गेला आहे कीं काय हें ठरविण्यास फार मुष्कील पडते.

चंदूच्या मरणाचा प्रश्न संजीवनाच्या मनांत ठाणे घळकावून बसला ! त्याच्या दुकानांत मी त्याला पाहिले तेव्हां तो आपला उद्योगी, प्रामाणिक व्यापारी

असावा असें मला वाटले होतें. परंतु संजीवनाशी त्याच्या ज्या कानगोष्टी झाल्या त्यावरून तो दिसतो तसा नसावा असेंहि मला वाटलें. काय असेल कुणास ठाऊक !

त्याच्या आकस्मिक मृत्यूनें संजीवनाच्या आजपर्यंतच्या सर्व शोषांची इमारत ढांसळून पडल्यासारखी दिसली. त्यानें हुंकार दिला आणि त्या गलिच्छ खोलींत तो येरझारा घालूं लागला.

आम्ही दोघे आपापल्या परी विचारांत गढून गेलों होतो. मला तर संजीवनाचा विकत श्राद्ध आंगावर घेण्याच्या खोडीबद्दल मनांतून कारः राग येत होता. परंतु बाहेर दाखविण्याची सोय नाही ! आणि दाखविला म्हणून विचारतो कोण त्याला ? तो म्हातारा देखिल कंटाळत्या सारखाच दिसत होता.

इतक्यांत संजीवन म्हणाला—

“ हें पाहा इथें काही तरी आहे ! ”

मी डोळे फाडून त्याच्याकडे पाहूं लागलों.

प्रकरण २८ वे.

आणखी एक खून !

विचारांत गढलेला संजीवन इवडून तिकडे येरझारा घालीत असतां माझ्या समोर थांबून म्हणाला.

“ जेवून ! इथें कांहीं तरी काळोबेरें आहे. त्यांच्या हातून जरीं हें कार्य तडीस जाणार नाही तरी मुळींच विलंब न लावतां आपणाला पोलीसला आतां बोलावलेच पाहिजे. ”

“ कां म्हणून ? ”

“ कां म्हणून ? कारण त्याचा खून झाला आहे म्हणून. ”

“ बुद्धिपुरःसर कांहीं विशिष्ट हेतु साधण्याकरितां हा खून झाला आहे म्हणतोस ? ”

“ यांत काय संशय ? याचें तोंड बंद करण्यात हेतु हा आहेच. ” नंतर त्या म्हाताऱ्याकडे वळून संजीवन म्हणाला—

“ रणछोडदास नांवाचा कोणी इसम तुला ठाऊक आहे ? ”

“ रणछोडदास ? ” म्हाताऱ्यानें विचारलें. “ रणछोडदास ? मला नाही आठवत हें नांव ! म्हणजे कोण बरें ? भय्या कीं गुजराथी कीं हिंदुस्थानी माणूस ? कोण कुठला हा ? ”

“ त्या नांवावर जाऊं नकोस. नांव कसेंहि असलें तरी त्याच्यावरून त्या भयक्तीला ओळखतां येण्यासारखें नाही. नांव गुजराथी असूनहि तो दुसऱ्याच कोणी असूं शकेल. ”

“ नाही—नाहीच माझ्या ध्यानांत येत ह्या नांवाचा कोणी माणूस. ”

“ बरें, चंदूशेठकडे कोणी येत जात असे का ? कोणी म्हणजे परका बाहेरचा कोणी माणूस. ”

“ छे ! त्याला कोणी भेटायाला येत नये. मला नही माहिती नाही. ”

“ पण जरा धांब; डोकें शांत ठेव. मागची आठवण मनांत आण. आणि नीट विचार करून मग सांग. चंदूकडे रात्री कोणी परका माणूस येत नसे काय ? असेल, विचार कर. ”

“ अं हं. माझ्या लक्षातच येत नाही असा कोणी कधी आल्याच. त्याची माझी मैत्री, आमच्या दोघांचा चांगला सहवास; पण मला ही माहिती नाही. ”

“ बरें ! कांही हरकत नाही ! जरा लवकर जाऊन त्या चौकीवरच्या दोन पोलीसना घेऊन ये ”

तो निघून गेल्यावर संजीवन माझ्याकडे बळून हळूच पुटपुटल—

“ हा म्हातारा लुच्चा दिसतो. त्याला सर्व माहिती असून तो मला सांगण्याची उडवाउडवी करीत आहे ! ”

मी हें सर्व ऐकत असतां तो तिबईवरची उघडी बाटली घेऊन पाहत होतो. तिचा वास घेऊन पाहतां तिला दाख्खा (Rim) वास आला आसपास ग्लास वगैरे कांहीच नव्हतें. यावरून पिणारानें ती बाटलीच तोंडास लावली असावी. बाटलीच्या तळास कांी बिंदू शिल्लक उरले होते. ते मी तसेच राखून ठेवण्याकरितां बाटलीस बूच लावून जपून ठेवली. कारण त्यांचा पृथकरण करतांना उपयोग करून घेतां येईल असें माझ्या मनांत आलें.

“ संजीवन ! प्रथम मला असें सांग; आपल्या सध्याच्या रहस्यभेदाशीं त्या पिचाऱ्याच्या मृत्यूचा संबंध कसा पोचतो ? मला काय तें स्पष्ट सांग बुवा ! ”

“ मी ज. त्रासून पण सांभाळून म्हटलें. आणि जर संबंध नसेल; तर उगीच ह्यांत आणखी वेळ दवडण्यांत हांशील काय ? रहस्यांतून रहस्य उत्पन्न झाल्यासारखें हें आपलें पृच्छ लांबतच चाललें ! ”

“ तूं म्हणतोस तें बाजबी आहे, मोहन ! पण मी अगदीं धिमेपणानें पुढें पाऊल टाकीत चाललों आहे. भारी त्रासदायक हें प्रकरण खरें ! पण आतां खात्रीपूर्वक मी सांगू शकलों कीं मी योग्य रस्त्यावर आहे आणि लवकरच मुक्ता.

माला पोंचेन. मध्यंतरी अनेक वेळा दिशाभूल होऊन मी पायांखालची वाट चुकून सोडली आणि आडमार्गास लागलो पण मुक्काम अगदी जवळ आला आहे. हें प्रेत, ” चंदूच्या प्रेताकडे बोट दाखवून तो म्हणाला, “ ह्या चंदूचा मृत्यु मला आणखी चार पावले माझ्या मुक्कामाच्या जवळ नेणार आहे. म्हणून ही माझी मारी धडपड आहे. उगाच नव्हे कांहीं ? आतां आलें तुझ्या ध्यानात सर्व ? ”

“ पण ह्या चंदूच्या मृत्यूचा संबंध आमच्या रहस्याशीं कमा पोंचतो हें कांहीं मला उमगलें नाहीं तुझ्या इतक्या लाबलचक भाषणावरून देखिल ! ”

“ आतां मग सध्या जरा स्वस्थ राहा. हे पोलीस येऊन काय दिग्विजय लावतात तो पाहू या. ” तो हंसून म्हणाला. “ ते आतां पाहा केवढी गडबड धडपड करतील. आणि शेवटीं परिणामास भोंपळ्या एवढें ! हा खून करणारा पोलीसांच्या बारशाच्या घुगऱ्या खाल्लेला माणूस आहे ! ”

“ बरें रणछोडदास हा कोण ? आणि त्याच्याबद्दल तू काय सारखा तपास चालवीत सुटला आहेस तो ? त्याचा तरी काय संबंध ? ”

“ हा. तें आपल्याला अजून शोधून काढावयाचें आहे. मला आतांपर्यंत जें कळलें आहे, त्यावरून त्याचा संबंध नसेल कदाचित्. परंतु तेंहि एक माझ्या अनुमानांपैकी अनुमानच आहे. ”

“ बरें ह्या मनुष्याला भेटण्यांत तरी तुझा हेतु काय होता ? ” त्याच्या सर्व खोटोपोचीचा अर्थ जुळवून लावण्याच्या प्रयत्नाकरितां मी हा प्रश्न टाकला.

“ हं ! हें बरोबर विचारलेंस ” तो म्हणाला. “ हा माणूस जिवंत असता तर त्यानें मला बऱ्याच गोष्टी सांगून माझे काम अगदींच सोपें केलें असतें. त्यानें मला सर्व कोडी उकलून दिलीं असतीं ! ”

“ बरोबर ! त्याच्याकडून तुला बातमी समजणार त्याचक्षणीं त्याचा प्राण वेढला गेला ! ”

“ पाहा कसा तो ऐनवळीं आमचा कार्य नाश केला! ह्याचे तोंड बंद करून त्याच्या आणि लुइया शत्रूने कारण तो एकच इसम आहे. ” इतकें बोलून तो गप्प राहिला. आता पुढें प्रश्न विचारून त्याच्याकडून कांहीं निवणार नाही हें मला ठाऊक होतें.

इतक्यांत त्या म्हाताऱ्यामागून दोन पोलीस लगबगीने आले.

“ आम्ही आपल्याला बोलावणें पाठवले होतें, ” संजीवन म्हणाला. “ हा ह्या खोलीतला एक माणूस इथें मरून पडला आहे असें दिसतें. ”

“ कोण हा ? ” त्यांतलें एक पोलीस म्हणाला, आणि त्याने तो दिवा आपल्या हातांत घेऊन खाली वांकून तें प्रेत पाहूं लागला.

“ याचे नांव चंदू तो एक प्रथम फेरीवाला व्यापारी होता व नंतर त्याने एक लहानसें भायखळ्याच्या बाजूम दुकान घातलें होतें. आपल्या बरोबरचा हा माणूस त्याचा एक मित्र होता. त्याच्याकडून तुम्हास त्याच्याबद्दल विशेष माहिती मिळण्यासारखी आहे. ”

“ केव्हांसा प्राण गेला याचा ? ” श्वास स्पर्श करून दुसरा पोलीस म्हणाला.

“ त्याचा प्राण जाऊन बराच वेळ झाला. मी त्याचें प्रेत तपासून पाहिलें. मी डॉक्टर आहे ” मी म्हणालों.

इतके मी बोलतांच त्यानीं माझे नांव व पत्ता टिपून घेतला. माझ्या बरोबर माझ्या मित्राचें नांव पत्ता देखिल नोट बुकात दाखळ झालें. संजीवनने नांव ऐकतांच दोघेहि पोलीस चपापले. त्याचें नांव पोलीसांना माहीत होतें.

“ तुमचे ठाण्याकडचे इन्स्पेक्टर मि. क्लिअरहॅड् नों ? ” संजीवनने विचारलें “ मी त्यांना ओळखतो. ”

“ होय, होय. ” पहिल्या पोलीसने आतां नम्रनापूर्वक उत्तर दिलें. “ पलें नांव आम्ही यापूर्वीच ऐकले आहे. अचानक गांठ पडली आपली. ”

असें म्हणून संजीवननें पूर्वी प्रसिद्धीस आणलेल्या गुप्त रहस्यांच्या पूर्वीच्या एक दोन केसींचा हकिगत त्यांनीं रसभरित वर्णन करून विचारपूर्वक सांगितली.

संजीवन नुसता हांसला. तो स्वतःच्या नांवाच्या प्रसिद्धीस ह्वापलेला नव्हता. तसेंच त्याला त्याची कोणी स्तुती केलेलीहि आश्चर्य नसे. स्वतःच्या करमणूकीकरितां म्हणून तो असल्या केंसामध्यें मन व्हाळी आणि त्यांत यश मिळवी. सर्व पोलीस त्याला नांवानें ओळखीत असत, परंतु फार थोड्यांनीं त्याला प्रत्यक्ष पाहिलें होतें.

“ आपलें मत काय आहे ? ” पोलीसनें विचारलें सि. आय. डी. च्या सार्नेटला कळवून त्याचें मत वेध्याढूनहि संजीवनचें मत त्याला अधिक महत्वाचें वाटलें.

“ आकस्मिक मृत्यु झालेला आहे हा, नाही ? ” संजीवन म्हणाला, त्याच्यावर विषप्रयोग झाल्यासारखा दिसतो. ”

“ आत्महत्या ? ”

“ छे ! हा खूनच असावा ! ” संजीवाननें शांतपणें उत्तर दिले.

“ मग त्यांत कांहीं रहस्य थासावें असें वाटतें आपल्याला ? ” त्या कान्स्टेबलनें विचारलें.

“ होय. असाच माझ अंदाज आहे. चला आपण खोळी तपासून पाहूं ! चल मोहन तूं देखिल ये माझ्या बरोबर. ” तो मला उद्देशून म्हणाला आणि आम्ही सर्भजण त्या कोळीतले सर्व जिन्नस परतून पाहूं लागलो.

विचाराच्याची बीजवस्त कांहीं फारशी नव्हतीच. कॅन्स्टेबलच्या कंदीलाच्या मदतीनें आम्ही सर्वांनीं थोडक्याच वेळांत सर्व उलथापालथ केली. सारा कोना कोपरा उलथून पाहिला.

इतक्या सान्या खटपटींत एकच महत्वाची द्रव्यासारखी वस्तु सांपडली !

भिंतीस टेंकून ठेवलेल्या एका फळ्याच्या मागे कपड्यांत गुंडळून ठेवलेले कांहीं कागदांचे रुमाल सांपडले. त्यांत विशेष महत्वाचें असें कांहीं दिसलें नाहीं

व्यापाराच्या खरेदी विक्रीचा हिशेब, पेढीवाल्याबरोबर झालेला पत्रव्यवहार, करार वगैरे, व असेच त्याच्या व्यवहाराचे व नवीन दुकानाच्या खर्चाचा व कायद्याचा तक्ता वगैरे सर्व कागद होते. शेवटचा रुमाल सांपडला तो मात्र या सर्वोद्धन निराळा होता तो कोणाशी तरी झालेला पत्रव्यवहार होता; म्हणजे कोणाकडून तरी आलेली पत्रे त्या रुमालांत त्याने जपून बाळगून ठेवली होती. कोणाशी तरी असे म्हणण्याचे कारण असे की त्या पत्रांवर तो त्याला पाठविणाराची सही नव्हती ! सर्वच पत्रे वेड्या वाकड्या अक्षरांत लिहिलेली होती. त्यांतील एक पत्र संजीवनने उघडलें आणि वाचू लागला:—

“ + + + +—पुष्कळ वर्षांपासून आपला दोघांचा परिचय आहे, तथापि अशी सोन्यासारखी संधी तूं दवडशील अशी मला शंकाहि आली नाही. कॉफर्ड मार्फेट्कडेच्या हॉटेलांत परवांच्या रात्री मी तुझ्याकडे जी गोष्ट काढली आहे, तिचा पुन्हा एकवार विचार करून काय तें ठरव. पूर्वी तूं माझे एक असलेच काम आपल्या मदतगारांकडून उत्तम प्रकारें पार पाडलें आहेस; आणि त्याचा मोषदला म्हणून मी तुला शहाजोग धंदा राजरोस चालविण्यास भांडवल दिलें. तथापि आपली कामे गुप्त रीतीने पार पडणार नाहीत अशी तुला बारंवार निष्कारण भीति वाटते पण अशा वेळीं, वास्तविक असे प्रकार उघडकीस आले तर स्वतः माझेच सर्व प्रकारें कसे नुकसान होईल याचा तूं विचार करावास; म्हणजे तुला स्वतःची भीती बाळगावीशी वाटणार नाही. त्या प्रश्नाचा फिरून पूर्ण विचार करून काय उत्तर द्यावयाचें असेल तें दे. उद्यां रात्री मुंबादेवीच्या तळ्यावरील काळोखांतील बैराग्याच्या झुंडीत आसपास कुठें तरी मी असेन तेथें मला येऊन भेट आणि आपला जबाब कळव. मात्र येताना आणि जाताना मागे आणि पुढें तुझ्या पाठलागावर कोणी नाही याची अगोदर खात्री करून घे, तसा कांहीं संशय आला तर मला लावूनच आपली नेहमीची खुणेची शीळ वाजवून इशारत दे आणि मग दुसरीकडे मी सांगेन त्या वेळी भेट. कारण तो दुष्ट बहिरीससाणा—संजीवन—आपल्या पाठीवर आहे, यांत शंका नाही. या करिवां हुशार राहा ! ”—“ ह. ”

“ काय विलक्षण तरी एकेक प्रकार ! ” मी उद्गारलों. “ तें पत्र कोणीहि लिहिलेंलें असो. पण तो लिहिणारा चंदूला कसल्या तरी कटांत सामील करून घेऊं पाहत आहे, आणि असें करतानां त्याला तुझी भीति वाटत आहे ! चंदूला मात्र भिण्याबद्दल दोष देण्यास त्याला कांही वाटत नाही ! नाही ? संजीवन ! ”

संजीवन उत्तरादाखल नुसता हांसला. मी बोललों तें त्याला पटलें तो मनापासून हांसला. नंतर त्यानें दुसरें पत्र उघडलें तेंहि तसेंच वेड्या वाकड्या बालबोध अक्षरांतलें. पण लिहिण्याचा हातवळा निराळा होता !

“ + + + +—तुझी मागणी भारीच भारी दिवते. माझी खात्री आहे कीं ते काम करण्याला तूं चार किंवा अधिक तर पांच इसम पाठविले असशील; त्याच्या तेथल्या सर्व तयारीकरितां लागलेल्या जिनसांची किंमतवार यादी वाचून पाहिली. तरी देखिल तूं मागणोस ती रक्कम भलतीच दिसते ! शिवाय तुझ्या त्या दगडूचा रागरंग ठीक दिसत नाही. त्याच्या कालच्या बोलण्यांत एक प्रकारचा धमकीचा भास झाला. त्याला तूं मजसंबंधी कांही कमजास्त कळविलें तर नाहीस ? पक्कें लक्षांत धरून ठेव कीं आपली सर्वांची अणी एकमेकांच्या हातांत आहे ! आणि आजकालच्या सामाजिक समतेच्या काळांत देखिल ज्याच्यापाशीं दाम तोच करतो इच्छिलेंलें काम ! इतराचें कांही चालणार नाही. त्या दगडूचें तोंड ताबडतोब बंद कर, पाहिजे तर त्याला पैसा दे—लागलीच जव्हरी तर शंभर रुपयांपर्यंत मोज; पण मात्र ते मी दिले म्हणून त्याला सांगूं नकोस. तुला माझा मित्र म्हणवतां येईल—पूर्वीच्या प्रमाणे. जास्त मात्र कांही बोलायचें नाही. काल ठरलेल्या जागीं भेटायचें हें लक्षांत असूं या—हुशार ! ” — “ ह ”

“ हा तर सोनेरी टोळीच्या दरवड्यांच्यासारखा प्रकार दिसतो ! ” एक कॉन्स्टेबल् म्हणाला, “ हा दगड्या कोण ? ”

“ आलें ध्यानांत माझ्या ! हा दबड्या कोण तो मी सांगितों. तो कुलूप विल्ल्या घेऊन विकावयास फेऱ्या घालतो, तोच हा दाढीवाला पठाणी दगडू. त्याला पूर्वी बरफोडीबद्दल शिक्षा झालेली आहे ” तो म्हातारा म्हणाला.

“ अझून तो फेरीवाल्याचाच धंदा करितो ? ” कॉन्स्टेबलने विचारलें.

“ कालच मी पाहिला त्याला कांदेवाडीच्या बोळांतून फिरतांना ”

“ ठीक ! ” कॉन्स्टेबल म्हणाला. “ आपण त्याची गांठ घेतली पाहिजे. तर दो पत्रें लिहिणारा कोण तो शोधून काढण्यावर पुढल्या साऱ्या गोष्टी अवलंबून आहेत. काहीं असो, एवढे खरें की त्या पत्रें लिहिणाऱ्याचे गुह्य ह्या मयताला माहीत होते आणि त्याच्या जोरावर हा त्याच्याकडून पैसे उकळीत होता. ”

“ एकंदरीत धंदा ठीक चालला होता ! ” मी म्हळें.

“ धंदा ! अहो हा कसला धंदा ? त्याच्याकडून किती भयंकर धंदे या मुंबई शहरांत रात्रंदिवस चाललेले असतात ते आम्हा पोलीसांनाच ठाऊक ! त्यांची कीटें वाच्यता करण्यासारखी नसते. ”

संजीवनने हुंकार दिला; आणि समाधानपूर्वक तो आणखी पत्रें चाळूं लागला. खुनाच्या केसमध्ये मयताच्या संप्रदांतील सांपडलेले लेखी पुरवा फारच महत्त्वाचा असतो. ह्या केसमध्ये तर ह्या पत्रव्यवहाराला अत्यंत महत्त्व होतें. संजीवन आणखी एक पत्र वाचूं लागला.—

“ आतां या उपर मला मदत न देण्याचा तुला निश्चय ठाम झाला का ? पूर्वी तूं मला अनेकवार मदत केलीस आणि त्याबद्दल तुला इतका मोबदला मिळाला आहे की, त्याबद्दल तुला जन्मभर श्रीमंतीत राहतां आलें असतें; परंतु तूं आपल्या मित्रावर खेरात करून सारा पैसा उधळून दिलास. तसेंच तुमच्या मंडळीतला तो तमासगीर गोरटिला पोऱ्या, तमाशांतून खीपाटीचीं वगैरे कामें करणारा, त्याला तूं फारच पैसा दिलास; तो आपल्या उपयोगी पडत होता. खरा; पण त्या मानानें त्याला मोबदला अवास्तव प्रमाणाबाहेर मिळाला आहे. उद्यां एक पांच रुपयांची नोट ह्यांच्यापैकी एखाद्याला देण्याची तू नाकारलीस तर ते तुला पोलीसाच्या तावडीत द्यावयाला कमी करणार नाहीत ! मागचें देणें आठवण ठेवणारे ते लोक नव्हत. मी हें आज तुला शेवटें पत्र पाठवित आहे. मी काय लिहितों तें पूर्ण लक्षांत घे आणि मग काही

प्रकरण २९ वे.

आंधळें दळतें आणि कुत्रें पीठ खातें !

स्वा जीवनच्या हातांतून तें पत्र घेऊन मी स्वतः पाहूं लागलों. त्याच्यावर प्रिन्सेस म्स्ट्रीच्चा मुक्काम होता. परंतु तारीख नव्हती. मागची जी पत्रे आम्ही वाचली होती त्यावर तारीख आणि मुक्काम दोन्ही नव्हती. त्या पत्रांतील मजकूर खालीलप्रमाणे होता.

“ + + + +—गेत्यारात्री कल्याणकडे जात असतां गाडीतून उतरून एका स्टेशनवर मला जे कांही आपण सांगितलें त्याचा नीटसा अर्थ मला कळला नाही. माझ्यावर कसले संकट येईल असे वाटत नाही. यावयाचें संकट तर येऊन गेलेंच; याकरितां तुम्ही जी आपली मदत देऊं करीत आहां, आणि माझ्या मदतीकरितां म्हणून माझ्या आगेमागे फिरत आहां, त्यावरून तुमचा हेतु कांहींतीरी वाईट असला पाहिजे असेच मानावें लागतें. म्हणून या उप्पर जर असल्या मजकुराचें पत्र माझ्या हातीं पडेल तर मला त्याबद्दल पोलीसला बातमी देणें भाग पडेल ”

—“ अंबूताई देशपांडे ”

“ अरेचा ! ” मी उद्गारलों; “तर मग कोणी ती हिला आगाऊ नोटीस दिली होती ! हिला मात्र त्याचा अर्थ कळला नाही. ”

“ निःसंशय ! ” माझ्या हातचें पत्र घेत संजीवन म्हणाला. “ अंबूताईच्या सृत्यूच्या पूर्वी थोडेच दिवस अगोदर हा पत्रव्यवहार झालेला आहे. काय सांगूं ! हा माणूस, ” त्या प्रेताकडे पाहून तो म्हणाला—“मात्र जिवंत असावयास पाहिजे होता, म्हणजे आपल्याला सर्वें बित्तबातमी नक्की करून सातदि कोडीं एका चुटकीसरशी सुटलीं असतीं. ”

परंतु त्याचें तोंड कायमचेंच बंद झाले होतें आतां त्या सर्व पत्रांवरून काय निष्पन्न होईल तें पाहावयाचें. नंतर आम्ही लवकरच पोलीसच्या मुख्य ठाण्यावर

गलों व संजीवननें सी. आय्. डी. च्या गेल्या सार्जंटची गांठ घेतली. तो खूब वेळपर्यंत बोलत बसला होता

मी त्या मयताचें शर र व त्यादर झालेला विषाचा परिणाम थाचें सविस्तर वर्णन केलें. स्वतः त्या बाबतींत मन घालण्यापूर्वी डिटेक्टिव्हानें आम्ही दोघांभीं सांगतलेलीं सर्व माहिती टिपून घेतली. माझे नांव व पत्ता हीं देखिल त्यानें लिहून घेतली. कदाचित् सरकारमार्फत प्रेततपासणीच्या वेळीं मला बोलवावयाचें त्यानें ठरविले असेल. नंतर आम्ही निघून गेलों.

येतांना तो कांहीं बोलला नाहीं; परंतु वेस्टएंड सिनेमा आतां ज्या ठिकाणीं आहे त्या ठिकाणीं आल्या बरोबर मला पुढें एकत्र्याळाच घरीं जावयास सांगून आपण मार्गे परतला. आपणाला डंकनरोडकडे जावयाचें आहे असेंहि तो जातां जातां पुटपुटला. त्याच्या मनांत कांहींतरी आलें. मी जेव्हांच्या तेव्हा त्याच्या विचाराप्रमाणें आचरावें असा त्याचा स्वभाव असे.

त्या रात्री माझा डोळा लागला नाहीं. गेल्या दोन तीन महिन्यांत जे हे सर्व प्रकार घडले त्यांनीं माझ्या डोळ्यांत थैमान सुरू केलें बाबसाहेबांचें तें भूत, अंबूताईचा मृत्यु, आणि शेवटीं संजीवनच्या म्हणण्याप्रमाणें ज्याच्याकडून आम्हाला सर्व रहस्यांची माहिती कळण्यासारखी होती त्या चंदूचा अंत हीं सर्व माझ्या मनांत वावरत होती.

कस्तुरचे चमत्कारिक शब्दहि माझ्या कानांत घुमत होते. त्या शब्दांचा तरी अर्थ काय ? तिला ठाऊक होतें तें तरी काय ? तिचे हात, तिचें मन, तिचें शरीर पापी असेल काय ? नाहीं. हें तर मुळींच संभवनीय नाहीं. तर मग तिच्या बोलण्यांत आणि वर्तनांत पापी हृदयाच्या माणसाच्या ठिकाणीं दिसून यावी तशी साशंकता भीतिप्रसन्नता कां ? दुधारी सुरीच्या सातहि रहस्यांचा मी पुनः पुनः विचार केला—मला कांहींच उमगेना. मस्तक मात्र भोंबावून गेलें.

दुसऱ्या दिवशीं हॉस्पिटलमध्ये गेल्यावर चंदूचें प्रेत सरकारमार्फत तपासण्याकरितां हजार राहावयाची नोटीस मला मिळाली.

त्या प्रेताची तपासणी आम्ही कशी काय केली त्या हकीमतीचें वर्णन देऊन बाचकांना कंटाळा आणणे नवें नवें. एवढें मात्र सांगणें जरूर आहे की त्या प्रेताचे कांहीं भाग आम्ही मागून तपासण्याकरितां कापून ठेवले आणि मग सर्व जण हॉस्पिटलच्या लेबोरेटरींत तपासणीच्या उद्योगात गहून गेलों. विषप्रयोगाच्या प्रेताच्या बाबतींत जो निकाल लागावयाचा त्याला मृत्यूच्या पूर्वीच्या कांहीं भावना व मृत्यूनंतरच्या कांहीं भावना यांच्या माहितीची जरूर असले आता मृत्यू पूर्वीच्या भावनांबद्दल आम्हापैकी कोणालाच माहिती नव्हती, ह्मणूनच आमचें काम अधिक अवघड झालें होतें तपासावयाचे जे शरीरावयव असतात ते पृथक्करण करणाराला जितक्या शुद्ध स्थितींत सांपडतील तितके निर्मळ आणि शुद्ध पाहिजे असतात; अशासाठी की पृथक्करणांत आणि तपासणींत सुळीच संदेह राहूं नये, शिवाय रक्त आणि पोटांतील स्नायु वगैरे हे देखिल त्यांच्यांत बाहेरील विष मिसळून भिन्न जाण्यापूर्वी त्यांच्यातलें काहीं भाग बाजूस काढून ठेवावे लागतात. तरी देखिल पुढे अडचणी थोडक्या नसतात. कांहीं विषे शरीरांत घुमण्याबरोबर आपलें पूर्वे स्वरूप पालटतात, कित्येक त्याचें परीक्षण करण्याचीं द्रव्ये घातल्याबरोबर बदलून जातात. अशा विषाचें परीक्षण निराळ्यागतीनें करावें लायतें.

अखेचे चार तास आम्ही सर्वजण पृथक्करण-परीक्षण करीत होतो. आसिद्धे वगैरे घेऊन कित्येक वेळा गाळणें (Filtration), उष्णता देऊन वाफ करणें (Disuilation) वगैरे अनेक प्रकार करून शेवटीं ठरविलें की चंदूच्या पोटांत गेलेलें विष अन्य रोगाचीं चिन्हे बाहेरून दाखविणारें न्यूरोटिक (Neurotic) होतें. तें जवळ जवळ—अगदीं खास तेच असें नसलें तरी नायट्रेट ऑफ अमील (Nitrate of amyl) सारखें होतें.

ह्याच्या पुढे कोणासच कांही निश्चितपणें सांगतां येईना. इतक्या जणांनीं इतके तास काम करून शेवटीं इतकाच निष्कर्ष काढला, आणि तेवढ्यावरच आम्हाला भागवून घ्यावें लागलें.

नंतर मला साक्ष द्यावी लागली. वर्तमानपत्रांचे रिपोर्ट्स बसलेच होते. हें हि लटांवर मागच्या केंद्रीप्रमाणें फार लाविले आणि बाबासाहेबांच्या खुनाप्रमाणें

कादंबरीसारखे चटकदार होईल, असे पुष्कळांस वाटले होते. परंतु माझ्या साक्षीत त्याच्या खोलीत सेजारीच ती दाखवी बाटली व त्यांनील तो प्रवाही पदार्थ असलेला मी जपून ठेवला होता तो पुढे करून त्याबद्दलचा सर्व मजकूर कळविला. त्यामुळे मयताने आत्महत्या केली असावी असे सर्वांचे मत बनू लागले.

ज्युरीतील कांहीं सभासदांचे मत निराळे होते. त्यानंतर पोलीसने आपल्या डब्यां पूर्वी बर्णनकेलेली पत्रे पुढे आणली. ही पत्रे पुढे आल्यावर पुन्हा तेक्षक लोकांत चळवळ दिसू लागली. परंतु त्या पत्रांवरून कोरोनर आणि ज्युरी यांनी ठरविले की चंदूला कोणीतरी कसला तरी गुन्हा करण्याच्या कामावर नेमला होता.

“ ही अंबूताई कोण ? ” कोरोनरने विचारले.

“ ती देखिल मयत झाली आहे, ” इन्स्पेक्टरने उत्तर दिले “ थोड्याच दिवसापूर्वी पाण्यात पडून तिला मरण आले. आतां आपल्या लक्षांत आली ना ती केस ? ”

“ बस् ! ” कोरोनर निश्चयीं स्वराने म्हणाला, “ ह्या तिच्या पत्रांचे फार महत्त्व आहे मागे आपण जी आत्महत्या म्हणून ठरविली ती आत्महत्येची केस नव्हे. अंबूताईचा खून झाला आणि त्याच खुनी माणसाने आतां ही आत्महत्या केली. असेच ठरते नाही का ? ”

“ पोलीस खटल्याचा असाच अंदाज आहे. ” इन्स्पेक्टर म्हणाला.

“आंधळे दळते आणि कुत्रे पीठ खाते ! ” संजिवन त्वेषाने स्वतःशीं म्हणाला. परंतु त्याचे शब्द जरा मोठ्याने निघाले. — “पोलीसचा अंदाज आजपर्यंत कधी खरा ठरलेला कुणी लेकाने पाहिला आहे ? हा पोलीसचा अंदाज जर ज्युरीने ग्राह्य मानावयाचे मनांत आणले असेल आणि बिचाऱ्या चंदूला अंबूताईचा खून करणारा झणून ठरवणार अमतीक तर ठरवोत बिचारे ! त्यांचा कोण हात धरणार ? ”

कोरोनर आणि त्याची ज्युरी हा एक फार्स—पोरखेळ आहे असे संजीवनचे असलेले मत मला ठाऊक होते, परंतु मला वाटे हे सर्वथैव खरे नव्हते.

“ ठीक ! ” कोरोनर म्हणाला; “ हें पत्र म्हणजे महत्वाचा लेखी पुरावा आहे. हा मयत इसम, ” कोरोनर अंबूताईचें तें पत्र हातांत धोळवीत म्हणाला; “ हा मयत इसम तिला बाह्यात्कारी संकटांची सूचना देऊन बावध करण्याकरितां अथवा स्वतःची मदत देण्याकरितां—परंतु वास्तविकपणें तिला पकडण्याकरितां म्हणून तिचा भागून गेला होता. हें पत्र त्याला पोंचल्यानंतर त्यांत तिने पालीसच्या कानावर हें वर्तमान घालण्याची धमकी त्याच्या जिव्हारी लागली, म्हणून त्याने तिचा अगोदर खून साधला आणि नंतर आत्महत्या केली. ”

“ एक ! एक मोहन ! कसे चाललें आहे तर्कशास्त्रावर बाक्पाडित्य ! ” संजीवन मला म्हणाला. “ चंदूने बिचाऱ्याने स्वप्नांत देखिल आणलें नसेल असलें पातक त्याच्या माथी लादण्याचें काम चाललें आहे. आणि हें त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीस, लौकिकास आणि वर्तनास साजेसेच आहे ! नुसती “ आत्महत्या ” म्हणून निकाल देऊन थांबले असतें तर काय त्यांच्या पदरचे चार चव्वल खर्च झाले असते ? असती नसती 'खोटी' नाटी विधाने यांनी काय म्हणून करावी बरें ? खरोखरच कोरोनरची ज्यूरी आणि त्यांची कोर्टे इंग्लिश कायद्याचा सदुपयोग करीत नाहींत असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. ”

संजीवनची ही गुणगुण कदाचित् कोरोनरच्या कानापर्यंत पोचली असावी. कारण त्याचा चेहरा लाल होऊन तो जिकडून ती गुणगुण येत आहे असें त्याला वाटलें तिकडे म्हणजे आमच्याकडे रागाचून पाहूं लागला.

“ आत्महत्या म्हणून निकाल त्या वेळीं दिला गेला असला तरी आम्ही ती केस हातांतून सोडलेली नाहीं अद्याप. अंबूताई देशपांडे यांच्या खुनाची चौकशी आंतून चालूच आहे. पूर्वी बाबासाहेब देशपांडे नांवाचा इसम गांव देवीस त्याच्या राहत्या घरांत मारला गेला ही गोष्ट स्मरत असेलच. ह्या अंबूताईचाच नवरा तो ” इन्स्पेक्टर म्हणाला.

मागली आठवण देतांच कोरोनर विचारपूर्वकदृष्टीने इन्स्पेक्टरकडे पाहूं लागला. बाबासाहेबांच्या खुनाचा उच्चार होतांना मागच्या सर्व गोष्टी ध्यानांत

येऊन प्रेक्षकमंडळींतहि खळबळ उडाली. इन्स्पेक्टरने आणखीहि कांहीं गोष्टी कोरोनरला कळविल्या.

चंदूची आत्महत्या म्हणजे एक क्षुल्लक केस आहे असे जे समजत होते, त्यान हि चंदूच्या खुनाचे अवुताई देशपांडे यांच्या खुनाला आणि अंबूताईच्या रुनाचे बाबामाहेब देशपांडे यांच्या खुनाला सूत जमवून कल्पनेचे किंल रचाव-यास सुवात केली ! सर्वांला यांत विशेष लक्ष घालण्यासारखे कांहींतरी आहे असे वाटू लागले ! इंग्लिश व मराठी वर्तमानपत्रांचे रिपोर्टर लेखणी झटझट चालवू लागले !

“खऱ्या आहेत म्हणतां ह्या सर्व गोष्टी ? ” कोरोनरने त्या इन्स्पेक्टरला विचारले.

“ निःसंशय खऱ्या आहेत. चीफ इन्स्पेक्टरच्या सांगण्यावरून मी साक्ष देण्याकरितांन मुद्दाम आलों आहे. गांवदेवाच्या खुनाचा तपास मी परिश्रमपूर्वक केला असून अंबूताई देशपांडे यांच्या खुनाचाहि तपास सुरू आहे ”

“ तर मग हा मयत इसम संभावित व्यापाी नसून वाईट चालीचा द्वाणजे गुन्हेगारीला वाहिलेलाच माणूस होता असे आपल्याला वाटते काय ? ” कोरोनरनी विचारले.

“ होय आम्ही तसेच ठरविले आहे. ”

“ आपले डोंबल ठरविले आहे तुम्ही ! ” संजीवन कुजबुजला. पूर्वी चंदू कसाहि असो, कदाचित् तो चोरांच्या नायकाचा भागीदारहि असेल; पण शेवट—द्वाणजे अगदी अखेरीस तो पोलीसांचा स्वतःच हस्तक बनला होता. तो पोलीसांचा कान बनला होता खरे द्वाणावयाचे तर ! निदान या शेवटच्या केस मध्ये तर त्याने पोलीसला मदत करावयाचे काम आपल्याकडे घेतले होते. फार उशीर निवळला, पण पोलीसचा मला मोठा अवंबा वाटतो आणि त्यालाच खुनी ठरवितां देन हे दीड शहाणे ! खासा न्याय ! ”

२९ वें.] आंधळें दळतें आणि कुत्रें पीठ खातें ! २५९

“ निकाल पुढें ढकलावा असें व टों कां तुम्हाला ? ”

“ कांहीं जरूरी नाही. जो पुरावा हातीं आला आहे त्याच्यावरून झालेली शाबिती पाहतां मयताने ‘ आत्महत्याच ’ केली असें खास ठरतें.

नंतर जणूं काय इन्स्पेक्टरच्या हट निश्चयाच्या भाषणानें सर्व जज्ज भारले जाऊन त्यानीं ठराविक शिक्षणाचा “ आत्महत्या ” असा निकाल दिला !

‘ मस्तक भ्रमिष्ठ झालें असतां मयतानें विष खाऊन ‘ आत्महत्या ’ केली ’ असा ज्यूरानें एकमतानें निकाल दिला !

प्रकरण ३० वें.

वृद्धा नारी पतिव्रता

त्यानंतर भरपूर एक आठवडा लोटला संजीवन कुठेंच दिसला नाही. डॉ. नियोगींची प्रकृति ढांसळू लागली होती; म्हणून त्यांना घोरीवलीच्या खोऱ्यांतील लांब एकीकडच्या आपल्या बंगल्यांत राहावे लागे. ते हल्लीं आपल्या दवाखऱ्यांत यावयाचे हळूहळू बंद होऊं लागले होते, म्हणून त्यांच्याकरिता त्यांच्या सर्व केसीस मलाच पाहाव्या लागत. 'नर्व्हस् डिसेडस्'च्या केसीस आता मला नीटपणे चालवतां व सुधारतां येऊ लागल्या होत्या. शिवाय डॉ. नियोगींकडे येणारीं कृळें म्हणजे सर्वच समाजांतील वरच्या दर्जाचीं. अर्थात् त्यांची मर्जी राखून आपली कामें करावयाचीं, त्यांना नाखुष करावयाचें नाही असा डॉक्टरसाहेबांचा परिपाठ होता; तोच मला सुरू ठेवणे प्राप्त होतें. यामुळें मला आतां मुळींच वेळ मिळेनासा झाला.

संजीवन कुठेंच दिसला नाही, एवढेंच नव्हे, तर त्याच्यासंबंधीं कांहीं खबर वार्तादेखिल मिळेनाशी झाली. त्याच्या नेहमींच्या जाण्यायेण्याच्या ठिकाणी मी पत्रे पाठवून जवळच्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष जाऊन पाहिलें, पण संजीवनचा मागमूस नाही त्याच्या चहाच्या दुकानांत चौकशी केली तों भागीदाराकडून "कुठें बाहेर गेले" एवढेंच उत्तर मिळालें. यावरून त्यानें हातांत घेतलेल्या प्रकरणाचा पाठपुरावा करण्याचा जो त्यानें निश्चय केला होता त्याच्या मार्गेच कुठें तरी तो लांब गेला असावा असें मी मनाशी ठरविलें तथापि मला मुळींच कांहींसुद्धा कळविल्याशिवाय त्यानें एकाएकीं असें गुप्त व्हावें याबद्दल मला वाईट वाटल्याशिवाय राहिलें नाही. आपण मिळविलेली माहिती त्यानें मला कळू दिली नाही ती नाहीच, पण निदान जातांना तरी सांगावयाचें होतें.

कस्तुर हल्लीं फारशी बाहेर पडत नसे. तिचा पूर्वींचा आनंद, उल्हास, सर्व—थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे तिच्यांतलें चैतन्यच निघून गेलें होतें.

वर्तमानपत्रांतून व लोकांच्या तोडून चढूच्या खुनाचा संवध तिच्या बहिणीच्या खुनाशी जोडलेला तिने ऐकला होता. त्यामुळे ती अधिकच भाबावून गेलेली दिसे. माझी जेव्हां तिला गांठ पडे तेव्हां तेव्हां ती जिभ आंखडून धरल्यासारखी फार सांगालून बोले. कदाचित् कमजास्त शब्द मुखाबाहेर पडतील अशी तिला भीती वाटत असावी. अथवा असें तिला वाटत असावे असें आपले माझे मलाच वाटत असेल.

माझे तिच्यावर उत्कट प्रेम जीवन सर्वेस्वर माझे तीच, आणि तिच्या नजरेवरून तर माझी बालगल खात्री होई की ती माझ्यापासून काही तरी गुपित चोरून ठेवीत आहे ! अर्थात् अशा स्थितीत आम्हा दोघांमध्ये मनमोकळेपणा असणे संभवनीय नव्हतें. मा तिला एके दिवशी प्रिन्सेस स्ट्रीटवरील तिच्या आईच्या बिऱ्हाडी भेटावयास गेली. वर वर्णन केल्याप्रमाणेच तिची स्थिति हुबेहुब आढळून आली. तिचे बोलणे देखिल त्रोटक—अंतःस्थ विचारांच्या योगानें चांचरत्य सारखें !

तिच्याशी बोलत मी थोडा वेळ बसलो; पण माझे मन घेईना— तिच्याशी पूर्वीप्रमाणें गप्पा मारावयास. मला किंवा तिला कुणालाच मौज वाटेना. झणून मग तिच्या आईला भेटून मी लगेच मागे परतलों.

ह्या खेपेस तर माझी पूर्वीच्याहि पेशां दृढ खात्री झाली की तिला ह्या दुधारी सुरीच्या रहस्याविषयीची माहिती असलीच पाहिजे. बाबासाहेबांचें भूग अथवा मेलेले बाबासाहेब जिवंत, या दोहोंतले कांडीहि एक खरें असो पण तेंच सर्वांत विस्मयोत्पादक कोडें होते. आणि मला स्वयंस्फूर्तीनच वाटत असें की तें कोडें कस्तुरला ठाऊक होतें.

त्या रात्री अंधुक प्रकाशांत त्या लताकुंजांतील दंपत्याच्या मागूस जात असतां त्या म्हाताऱ्याचा खंगलेळा, वाळलेला, म्हातारकळेचा चेहरा, अगदीं जिवंत स्थितीतील बाबासाहेबांच्या चेहऱ्याप्रमाणें मी जसा पाहिला होता, तसाच माझ्या ध्यानीं आला. ह्या दुधारी सुरीच्या रहस्यमालिकेप्रमाणें रहस्यें वडणें फारच क्वचित् सर्वच विलक्षण. कशास कांहीं मेळ ! मला कांहींच कळू न

नव्हतें. मी कांहीं घडलेल्या गोष्टी डोळ्यांनी पाहिल्या होत्या खऱ्या; पण त्यांचीं कारणें मला मुळींच उमगत नव्हती.

‘ नायट्रेट ऑफ् अमील ’ अशा सारखे विष चंदूसारखा साधारण माणूस आत्महत्येकरितां पैदा करील हें तर मुळींच शक्य नव्हतें. मी खात्रीनें सांगूं शकतो कीं या कथानकाच्या वाचकांपैकीं जे स्वतः कोणी केमिस्ट अथवा डॉक्टर-रीपेशाचे गृहस्थ नसतील; त्यांना ह्या विषाचें नांवहि ऐकून ठाऊक नसेल ! ह्या गोष्टीवरूनच मी संजीवनप्रमाणे ठरविलें होतें, कीं चंदूचा कोणी तरी गुप्त रीतीनें विषप्रयोग करून खून पाडला असला पाहिजे.

आस्ते आस्ते पंधरावडा गेला, तरी संजीवनची जाग माग कांहीं नाही ! दिवसा मागून दिवस जाऊं लागले. दरम्यान विशेष महत्वाचे असें कांहीच घडलें नाही. डॉ. नियोगी हल्लीं आंधरूगावर पडून होते त्यांना सार्थटिका (Seitica) सारखा विकार जडला होता. जांघेच्या वरच्या व कंब-रेच्या खालच्या संधी धरल्यासारख्या होऊन ते आजारी पडले होते. एका रविवारी मी त्यांना भेटावयास गेलों त्या वेळीं ते आंधरूणांत तळमळत कण्हत असलेले माझ्या नजरेस पडले हल्लीं त्यांचा कृपणपणा फार वाढला होता, पैसा नाही म्हणून त्यांना काळजी पडली होती, व समाजाबद्दलचा त्यांचा तिर-स्कारहि वाढत चालला होता. आणि त्यांच्या वाईटावर असलेले लोक असल्याच त्यांच्या स्वभावाविषयीं ज्या कांहीं तरी गप्पा उठवीत त्या खोळ्या नसाव्यात असें मला वाटूं लागलें होतें. परंतु आपल्या धंद्यांतील—डॉक्टर-रीपेशांतील—माणसांबद्दल त्यांना जो आदर होता तो तितक्याच जोरानें हल्लीं वाढत चालला होता. डॉक्टर म्हणजे मनुष्य जातीस प्राणदान देणारा धनवं-तरीच—दुसरा जन्म देणारा ब्रह्मदेवच—प्रत्यक्ष परमेश्वरच—असें सर्वांनी मानलें पाहिजे असें त्यांस वाटे. आतां खासगीरीतीच्या संभाषणांत माझ्याकडे त्यांनीं कित्येक वेळां डॉक्टररीपेशास काळिमा आणणारे लोक आपल्या बर्गीत आहेत हें कबूल केलें होतें, पण तें आतलें बोलणें. बाहेरून डॉक्टरला कोणी दूषण दिलेंलें त्यांना सहसा खपत नसे. डॉक्टरला अगर प्रत्यक्ष त्यांना

इतर लोकांनी कुत्रेष्टने पाहिजे तर खुशाल “थमराजाचे सहोदर” म्हणावे. पण प्रत्यक्ष तोंडावर ? तोंडावर त्यांना डॉक्टरला ‘जीवदान करणारा दुसरा विधाता’ असेच म्हणावे लागे ! एकदां या डॉक्टरीचा डिप्लोमा मिळाला की त्याला माणसाच्या जीवित्वावर हात चालविण्यास अधिकारच मिळाला व तो माणूस सर्वांकडून आदर घेण्यास लायक झाला असे त्यांचे मत असे. चांगल्या डॉक्टराच्या मनाच्या विरुद्ध बागणे हा गुन्हा समजला जावा असे त्यांस वाटे व तसा कायदा पास करण्याचा अधिकार असता तर तसा कायदाहि पास करण्याचा प्रयत्न आपण केला असता असे देखिल ते केव्हां केव्हां गंमतीने बोलता बोलता बोलून दाखवीत असत. त्यांचीं मते, त्यांचे विचार, त्यांचे आचार कसेहि अमोत नव्हेस डिसॉर्डिस्चे डॉक्टर झणून त्यांची प्रॅक्टिस अप्रतिम होती आणि त्यांचा लौकिक तर असाधारणच होता ह्यात बिलकूल शंका नाही.

“ त्या दिवशींच्या डॉ. सॉल्ट्वाटरच्या लेक्चरला तूं आला होतास ना ? ” मी त्यांच्याजवळ बसून दवाखान्यांतल्या केसोस्च्या हकीगती सांगत होतो. त्या ऐकत असता मध्येच हा त्यांनीं प्रश्न टाकला होता. “ पण तूं जाणार हें मला अगोदरच नाही कसे कळविलेस ? ” ते पुढे झणाले.

“ मी जाणार हें मला तरी कुठे ठाऊक होतें तर तें मी तुम्हांला कळवावे ? ”

“ तर मग कसा गेलास ? ”

“ माझ्या एका मित्रानें मला नेलें. ? ”

“ संजीवनने ना ? ”

“ होय. ”

“ त्या डिटेक्टिव्हने तुला तेथें नेलें झणावयाचें तर ! ॲ ? ” डॉ. साहेब हांसत झणाले. “ बरें ! एकंदरीत लेक्चर कसे काय झाले ? मजेदार बघले नाही ? ”

“ फारच बाहारीचें ! त्यांतहि सरते शेवटो तुझी स्वतः जी माहिती दिखीत ती तर अत्यंत आश्चर्यकारक होती. डॉ. सॉल्टवॉटर बगोबर आपला पत्र-

व्यवहार सुरू होता व ते तुमचा आणि तुझी त्यांचा या नवीन शोधांत सल्ला घेत होतां हें मला ठाऊकहि नव्हतें. सर्वच तुझी गुप्त राखले होते ”

डॉक्टरसाहेब जरासे हासते आणि नंतर झणाले—

“ आजच्या जगात जर कांहीं नवीन शोध लावण्याचे झाले किंवा कांहीं विशेष महत्वाचे संशोधन कार्य करावयाचे असेल तर त्याचा लोकांस सुगावा लागू देतां नये. मोहन ! मी काय झणतो हें ध्यानांत ठेव. तूं प्रथम विलायते-हून आल्यावर माझ्याकडे राहण्याकरितां झणून आलास, त्याच्या पूर्वी आपली ओळख पाळख कांहीं नाहीं पण इतक्या काळांतल्या सहवासानें तूं माझ्या जिव्याळ्याचा होऊन बसलास. मी माझी सर्व प्रकटिस्—सर्व कारभार तुझ्यावर सध्यां संपविला आहे. आणि लवकरच तूं आतां माझ्याप्रमाणेच लौकिक मिळविशील असेंहि मला खात्रीपूर्वक वाटू लागलें आहे तेव्हां यशस्वी होण्याची माझी सर्व तंत्रें तुला सांगून टाकणें हें मी माझे कर्तव्य समजतो. तेव्हां आपल्या शोधांत यश येण्याची खात्री झाली, पूर्वे तयारी सर्व सिद्ध झाली झणजे त्याचा एकदम पुकारा झाला असतां त्याचा जनमनावर तात्काळ परिणाम होतो. मी एव्हां माझे शोध उघडकीस आणणार नव्हतो. पण तु परवां सर्वच अकस्मात् घडून गेले. मला देखिल तुझ्याप्रमाणेच लेकचरला जावें लागणार असें आगाऊ ठाऊक नव्हतें.

“ कसेंहि असेना ? तुमच्या त्या दिवशींच्या व्याख्यानाचा श्रोत्यांच्या मनावर फारच चांगला परिणाम झाला. ’ मी हांसत झणालों, “सर्वांनाच ती एक अपूर्व गोष्ट वाटली असून सर्व हॉस्पिटलांतून, डॉक्टर लोकांमधून, मेडिकल निय-धर्तीतून तोच एक गप्पांचा विषय होऊन बसला आहे. ”

“ हं ! असें झणतोस ? माझे शोध ह्याच्याहि पुढें चालले आहेत. स्त्रीरोग्यावर असले प्रयोग गुप्तपणें इतरांस कळूं न देतां करावे लागतात. माझे शोध पुढें पूर्णावस्थेस पोचतील तेव्हां सर्व जग तोंडांत बोट घालील ! डॉ. सॉन्टवॉटर तर काय जगांतले सर्वच डॉक्टर आश्चर्यानें थक्क होतील. ”

मी हें भाषण ऐकत होतो. तेहि जरा स्तब्धच राहिले. भावी स्थितीचे कात्प-निक चित्र त्यांच्या समोर उभें राहिलें नंतर आझी पंध्याविषयींच्या कांहीं

गप्पा केल्या. त्या सर्व ऐकणें सर्वांलाच कांहीं आवडणार नाही. नंतर एकदम डॉ. नियोगी झणाले—

“ आतां मी झालारा होत आहे मोहन ! मला वारवार दुखणें होतात, आणि माझी प्रकृति क्षीण होत चालली. त्यामुळे मला त्या मुख बायकांच्या कौटुंबिक कादंबऱ्या ऐकावयाचा कंटाळा येऊ लागला आहे. जगसें डोकें दुखतें किंवा नवऱ्याची वर्तणूक बिघडली, तरी त्याला वाटतें त्यांत स्नायूचा विकारच आहे ! श्रोमन बायांचीं असलीं खुलें फार त्रासदायक वाटतात आणि आता धंद्यातून मागें पाऊल घ्यावें असें मला वाटूं लागले आहे. प्रथमार्भीं तुझ्या सारखाच मी एका नामांकित डॉक्टरकडे प्रॅक्टिस मिळाविण्याकरितां होतों, तेव्हांपासून आतापर्यंत मी पुष्कळ त्रास सोसला. आतां लवकरच मला घरी बसावें लागेल. मला ही धंद्याची यातयात आतां सोसत नाहीं. ”

“ छे ! छे ! इतक्या लवकर ! इतक्या लवकर आपण धंद्यातलें आंग काढूं नये आणि तुम्ही तसे म्हटलें तरी कुळें तुम्हाला थोडींच घरीं बसूं देणार ? ”

“तें कांहीं नाही. मला ती दगदग आता मुळींच सोसत नाही. ओय-य-य ” डॉक्टर विव्हळूं लागले “हें पाहिलंस मोहन ! कशी कळ येत ती ! मला आतां जास्त दिवस आयुष्य नाही असें वाटतें ! आपला नांवलौकिक असेपर्यंतच घरीं बसलेलें बरें. माझ्या मागून तूं माझ्या इतकाच लौकिक मिळविशील अशी मला खात्री वाटत आहे ”

हें शेवटचें वाक्य माझ्या अगदींच अपेक्षेच्या बाहेर होतें. आपली सर्व प्रॅक्टिस डॉ. नियोगी माझ्या स्वाधीन करतील ही कल्पना कधीं माझ्या स्वप्नांत देखिल आली नव्हती. परंतु तसें होईल तर केवढें तरी छान होईल असें मला वाटलें. असली संधि फारच थोड्यांना मिळते. त्यांचीं सर्व कुळें माझ्या ओळखीचीं झालीं होती आणि त्यांच्यातर्फे मी कळकळीनें आणि परिश्रमपूर्वक काम करीत असें ही गोष्ट खरी; पण डॉ. नियोगी मला आपली प्रॅक्टिस लावून देतील असें मला कधींच वाटलें नव्हतें. मी डॉक्टरसाहेबांना मनांतल्या मनांत पुष्कळ अभीष्ट चिंतिलें. खरोखर डॉ. नियोगी आरंभापासून माझे आश्रयदाते आणि

हितकर्ते होते. मला वाटते ईश्वर फार दयाळू आणि न्यायी आहे. कारण ज्यांचे मूळ हीन त्यांचा परिणाम तेजस्वी करण्याचा ईश्वराचा नियम आहे असे माझ्या मनाला वाट मात्र त्याला स्वतःच्या उद्योगाचे साहाय्य आहे. माझ्या स्वतःच्या आयुष्यावरून मला वाटे “ God helps those that help themselves.” स्वतःच्या पायांवर उभे राहणाऱ्यांनाच ईश्वर आपला हात देतो. मागची पुढची सर्व आठवण होऊन मला त्या वेळीं माझे सर्व जीवित ढोक्यांपुढे दिसू लागले आणि मी परमेश्वराचे अनंत आभार मानले.

“ माझ्याकडे येणारे सर्व स्त्रीरोगी मोहन ! तुला ओळखतात.” डॉ. नियोगी पुढे म्हणाले; “ तेव्हां माझी कुळें कोणाकडे जातील तर तीं तुझ्याचकडे ! दुसऱ्या अनोळखीच्या परक्या डॉक्टरांकडे असले स्त्रीरोगी सहसा जाव-याचे नाहीत. मात्र त्यांनी आपली कौटुंबिक कणानकें सांगून जसा मला नको जीव करून टाकला तसा मात्र तुला त्रास देऊं नये अशी माझी ईश्वरापाशी मागणी आहे ! ” इतकें म्हणून विव्दळत असतांच डॉ. नियोगी जरासे हसले.

“ तेव्हें मात्र एक वाईट आहे खरें या धंध्यांत. मला इतक्यांतच आपण म्हणतां या गोष्टीचा बराचसा अनुभव आला. बऱ्याचशा बायकांकडून घरगुती गोष्टी ऐकण्याचा मला प्रसंग आला. त्या प्रथम सांगत नाहीत. त्यांच्या ठिकाणी लज्जा ही अहेच. परंतु नाइलाज होऊन त्यांना सांगवें लागतें. वैद्याकडे आणि डॉक्टरकडे कांहीं एक लपवून न ठेवतां सांगितलें पाहिजे असे त्यांना खरोखरच वाटत असतें. आणि बव्हंशीं तें खरेंहि असतें, पण लजेचा पगडा असा कांहीं विचित्र आहे कीं प्रथम तो कितल्याच्या तटापेक्षा देखिल दुर्भेद्य असतो; पण सहवासानें तो यांचे पेक्षां देखिल पारदर्शक होतो ! प्रथम हीं कुळें तुम्ही वयस्क म्हणूनच तुमच्याकडे बोलत असतील असें मला वाटे; परंतु शेवटीं मला देखिल तुमच्याकडे जशा त्या निर्भीडपणें सांगत तशा निर्भीडपणें जरी नाही तरी दळदळ आपल्या गोष्टी सांगूं लागतात. ”

डॉ. नियोगी हांसले.

“ मोहन ! बायकांचा स्वभाव मी जाणतो ! तुला अझून त्यांच्या स्वभावांची पारखं झालेली नाही. जगांत बायकांच्या स्वभावाचेंच नव्हे, तर ईतरहि बऱ्याच गोष्टींचें ज्ञान तुला अद्याप मिळावयाचें आहे. तुला जेव्हां बायकांचा स्वभाव पूर्णपणें कळेल, तेव्हां तूं त्यांचा माझ्याप्रमाणेंच तिरस्कार करूं लागशील. आज तुला बायकांच्या चालीची मौज वाटत आहे. उद्यां तुला त्यांचा राग येऊं लागेल. मला हा खुळा समाज ‘ स्त्रियांच्या प्रगतीचा विरोधक ’ म्हणून ओळखतो ! असेनहि तया मी कदाचित् ! पण मला तसें बघायला तरी त्या स्त्रियांच्या स्वभावाचा अनुभवच मूळ करणीभूत झाला आहे. ”

“ आज या एवढ्या मुंबई शहरांत या धंद्यांत स्वानुभवानें अधिकारी वाणीनें तुमच्या इतकें दुसरा कोणाहि बोलूं शकणार नाही. आणि या तुमच्या अनुभवावरून तर मला माझ्या धंद्यांत पुढें फारच त्रास सोसावा लागेल अशी भीती वाटूं लागते ! ” मो पुढच्या स्थितीविषयी जरामें मिळून म्हटलें.

“ भीती वाटूं लागते ! ” माझ्या डोळ्यांकडे डोळा लावून डॉक्टर आंथरणावरूनच म्हणाले— “ भीती वाटते— कोणाची बायकांची ! आणि लग्नहि करावेंसे वाटतें ! अ ? हं ! त्या पोरीवर— कस्तुरवर तुझें प्रेम बसलें आहे ! चालायचेंच ह्या वयांत हे प्रेमाचे खेळ. हे असेच सर्वांचे चालतात. त्या खेळाचे कांहीं खालूं न देण्याला धोराचे मनोनिग्रहि, आत्मसंयमी व दृढनिश्चयी पुरुष लागतात. परंतु माझ्या सद्वासांत तुला जो कांहीं बोध झाला असेल आणि माझ्या कुळाच्या सद्वासांत जो कांहीं अनुभव आला असेल त्यावरून तरी हें लग्नाचें वेड आणि प्रेमाचें खूळ तुझ्या डोळ्यांतून उतरावयास लागेल तर बरें होईल असें मला वाटतें. ”

“ कस्तुरवर माझे प्रेम होतें, आहे व पुढेंहि असेल व तिच्याशीं लग्न करावयाचेंहि माझे ठरलें आहे. पण त्यानें काय वाईट होईल मला समजत नाही. ” मी स्पष्टपणें व धीटपणेंच उत्तर दिलें.

“ तर मग प्रॉस्टिस्ची आशा करूं नकोस डॉक्टरनें जन्मभर ब्रह्मचारी राहिलें पाहिजे ! तो ब्रह्मचारी असल्याबद्दल ह्या रोग्यांची खात्री झाली पाहिजे !

त्याशिवाय त्या कधीहि जवळ येणार नाहीत. त्या आपल्या घरगुती गोष्टी सांगतील त्या आपण दुर्लक्षपूर्वक ऐकावयाच्या ! तसेच एकंदर चालो-रीतीत त्यांना संशय येईल असली वर्तणूक दिसू न्यायची नाही. पोशाख व खाणेपिणे ही साधी ठेवायची. त्यांच्याशी वाजवीपेक्षा फाजील भाषण वगैरे करायचें नाहें. त्यांची संगत सहवास होता होईल तों टाळावयाची व आपल्या वर्तनात धार्मिकता असल्याचें दाखवायचें. श्रीमंत कुळ नसेल तर पुष्कळ वेळां गरीब बाया बापल्यांस धर्मार्थ फुकट औषधें द्यावयाचीं. नाटकें, सिनेमा, जलसे वगैरे ख्यालीखुशाळीच्या व चैनीच्या जितक्या गोष्टी असतील तेवढ्या वर्ज करायच्या असें कडक ब्रम्हचर्य पाळल्याचें लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें, तरच त्या अविवाहित ब्रम्हचर्यांमडे स्त्रीरोग्यांचे पाऊल पडेल, नाहीतर नाही. तरी देखिल पडेल—पण तें खालच्या दर्जाच्या म्हणजे वारांगनांसारख्या बायका येतील, पण कुळशीलवान बायका येणार नाहीत. मी तुझ्याएवढा असतां मला तुझ्याचसारखें वाटें, पण मी लवकरच आयुष्यक्रमांत करक केला. आणि अविवाहित राहून ब्रम्हचर्य पाळलें, तेव्हांच बाबा ! या पदवीला पोंचलों. नाहीतर काय ? गल्लीकुर्चीतला डॉक्टर बसला आहे पाटो लावून ! ”

मी हें व्याख्यान लक्षपूर्वक ऐकलें आणि मग उत्तरादाखल नुसतें स्मित केलें. त्यावर आमचें भाषण हो. नियोगीच्या धंदा सोडण्याच्या विषयाकडे लागलें ते लवकरच झणजे सहा महिन्यांत मुंबई बाहेर सोडून शेवटचें आयुष्य बालविषयास बनारस, कलकत्ता वगैरेकडे जाणार होते.

मी पुढच्या आयुष्यक्रमाविषयी विचार करीत मुंबईस आलों. तों टेबलावर पाकीट पाहिलें. अक्षर संजीवनचें होतें. त्यांत पुष्कळ दिवस पत्र न पाठविल्याबद्दल व सांगितल्याशिवाय गेल्याबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित करून त्याच दिवशीं आपण येणार असल्याचें त्यानें कळविले होतें. मी दवाखान्याचें काम केलें आणि बिन्हाडीं येतो तों संजीवन माझीच वाट पाहात बसलेला मला आढळला.

मी त्याला रहस्यभेद कथनाविषयी पुष्कळ आग्रह केला. कुठें कुठें गेलास ? काय काय केलेंस ? म्हणून विचारलें, पण उत्तर म्हणून नाही. कितीदि

लग मित्र असला तरी अखेरपर्यंत मूकवृत्ति धारण करावयाची हा त्याचा स्वभावविशेष. इकडे तर काम चालूच असावयाचें आणि जीभ मात्र बंद ! हेच गुण कार्यकर्त्यास आणि विशेषकरून डिटेक्टिवास आंगांत आणावे व वाढवावे लागतात.

लवकरच त्या रात्री सायंकाळी बोरीवळीस जाण्याच्या तयारीत राहावयास मला त्यानें सांगितलें. मी त्याला त्या दिवशीच सकाळी तिकडे जाऊन भेटून आल्याचें कळविलें. पण तें सर्व आपणास ठाऊक असल्याचें दर्शवून तो आणखी म्हणाला—

“डॉक्टरसाहेब आजारी आहेत ना फार ?”

मी होय म्हटलें पण आश्चर्यस्तंभित झालों.

“तुला आश्चर्य वाटण्याचें कांहीं कारण नाही. सर्व मजकूर तुला लवकरच आपोआप कळेल, मी खूग करण्याबरोबर तयारीत अस ” असें म्हणून तो निघून गेला.

तो गेल्यावर मी प्रिन्सेस स्ट्रीटवर अंबुताईच्या आईकडे गेलों व तिची प्रकृति किंचित् सुधारत आहे असें पाहून समाधान मानीत कस्तुरची चौकशी केली, तों मी तिला बोलावल्यावरून ती माझ्या दवाखान्याकडे की बिन्हाडाकडे गेली असें कळलें.

मी तिला बोलावलें नव्हतें. परंतु कांहीं तरी दगा जाहे हें मी तेव्हांच समजलों आणि लगेच सावध होऊन उत्तर दिलें—

“होय, पण तिची वाट पाहून मी इकडे आलों. चुकामुक झाली असेल.” असें बोलून मी दवाखान्याकडे जाऊन बिन्हाडींदि पाहिलें तों कस्तुर तेथें नव्हती ! माझ्या तंगड्या कापूं लागल्या ! दगा झाला हें तर मी ओळखलेंच ! पण ~~कस्तुर~~ मला नेली कोठें—कोणी—आणि कशाकरितां हें मला समजेना. इतक्यांत मला संजीवनची खूण ऐकूं आली.

प्रकरण ३१ वें.

.. (XIX)

गोपन—स्फोट !

आम्ही दोघे निघालो ते लवकरच बोगीवली स्टेशनवर पोचलो. स्टेशनवर लांब एका बाजूस बरेच पोलीस जमा झाले होते. त्यापैकी एक तुकडी आम्ही उतरल्याबरोबर बोरवली गावाच्या रस्त्याने निघून गेली व काळोखांत दिसेनाशी झाली बाकीचे तेथेच राहिले. संजीवन माझ्याजवळून निघाला अणि त्या पोलीसाशी कुजबुजत राहिला.

सुमारे अर्धा तासपर्यंत आम्हाला तिथे राहावे लागले. माझा तर जिवांत जोब नव्हता. कस्तुरचे काय झाले हेच मला समजत नव्हते. बरे म्हणून संजीवनबरोबर न येतां मी घरी राहून तरी काय करणार होतो? मला एकट्याला त्याच्या मदनीशिवाय कस्तुरला शोधून काढतां येणे शक्य नव्हते. व त्याच्या-कडे तर यागंबंधी बोलण्याची सोयच नव्हती. कारण तो इतक्या घाईत गुंतला होता की मी झेपटीसारखा त्याच्या मागे लोंबकळत राहिलो होतो; तरी देखिल आपल्या मागे काळजीत पडलेला कोणी प्राणी आपल्या एका शब्दाकरिता अगदी काकुळतीस आला आहे, याचे त्याला भानहि नव्हते. इतक्यांत ही संधि साधून मी कस्तुरच्या नाहीसे होण्याच्या गोष्टीला सुरवात करणार तोच “ कस्तुर बरोबर तुझे लग्न लागण्याचा वेळ आतां अगदी जवळ आला आहे ” असे म्हणून तो हांसला. मला त्याच्या त्या हांसण्याचा मनातून अतिशय राग आला. मी पडलो होतो कोणत्या संकटांत? आणि याला यष्टा सुचते? हें प्रेमाचें लक्षण? का मैत्रीचे? का सौजन्याचें? का सहृदयत्वाचें? कसलें बरें हें लक्षण? क्रूरतेचें नव्हे काय?

इतक्यांत त्यानें मला आपल्याबरोबर चालावयास खूण केली. पोलीस तेथून नाहीसे झाले. आम्ही दोघे काळोखांतून चाललो होतो. वाट माझ्या चांगल्या परिचयाची होती. परंतु संजीवन देखिल परिचित् माणसाप्रमाणें अवाक्षप चालतांना पाहून मला मोठें नवल वाटलें चालतां चालतां आपण

सागेपर्यंत बिलकूल एक अक्षरहि बोलायचे नाही अशी त्याने मला सूचना करून ठेवली होती. पुष्कळ वेळपर्यंत चालून गेल्यावर डॉ. नियोगींचा बंगला आला पण सजीवन तेथेहि न थाबतां सारखा समोरच पुढेपुढे चालला होता. ह्या ठिकाणी त्याने पुन्हा एकवार आपल्यामागून चालण्याची मला खूण केली.

डॉ. नियोगींचा बंगला अगोदरच गांवादेर होता. आणि आतां तर आम्ही बोरीवलीच्या लेण्याजवळ नेणच्या वाटेच्या कांठच्या रानांत शिरत होतो. आतां माडे दहांच्या सुमार झाला होता. केव्हा वाटेनें तर केव्हां आड वाटेनें असे पायाखाती न घडतां आम्ही कसे बरे वाट काढीत होतो संजीवनच्या या निशाचरत्वाचा मला थं कळेना आम्ही चाललो असता एका झालेंत शेजारीच काही सुरसुरत्याचे मों ऐकलें. पण संजीवनचें भिकडे लक्ष नव्हतें ! इतक्यांतच फार दूर अंतरावर काळोखात एक भयंकर उंच उंच कृष्णाकृति उजवीकडून टावीकडे जाताना मला दिसली ! माझ आग धरारलें व कांटा उभा राहिला संजीवनचा काही नाहीं ! होता होता शेवटीं संजीवन एका झोपडीकडे जाऊ लागला. ह्या ठिकाणी त्याने मला पाऊलाचा दाखिल आवाज होता नथे अशी इशारत दिली. त्या झोपडीत अंधुक दिवा दिसत होता मला जेवल्या तेथे राहावयास सांगून सजीवन काळोखांत नाहीसा झाला, तो दहा मिनिटांनीं आला; आणि फारच जल्दने परत मागे चालू लागला. या झोपडीत कांहीं खकल्यासारखा आवाज होत होता तो ऐकून मात्र मला भीति वाटली.

तो पुढें आणि मां मागे ! आजमासे पंधरा वीस मिनिटांनीं आम्हा पुन्हा डॉ. नियोगींच्या बंगल्याकडे आलो बंगल्यांत सर्वत्र सामसूम होतें. दारांत यांच्या नोकरहि नव्हता. सर्वत्र काळोस.

आम्हां दाराजवळ जे तो तर कोणी एक स्त्री आतून हुंदक्यांच्या जोरांवर वर रागानें बोलत आढे—आपल्या समोरिल कोणा तरा पुण्याचा तिरस्कारपूर्वक धिक्कार करित आढे असे ऐकून आम्ही चवित होऊन गेलो. तिचें बोलणें संप-

न्याबरोबर आंत धडपड झाल्याचा आवाज आला आणि त्याच्या मागून दाब-
लेल्या तोंडाचा किंकाळी मारण्याचा प्रयत्नहि ऐकू आला.

इतक्यांत संजीवन म्हणाला—

“ डॉक्टरसाहेब ! दार उघडा, उघडा लौकर. ? ”

हे शब्द संजीवन बोलला, असें मी तुम्हांला आतां सांगतो आहे. पण ज्या वेळीं हे शब्द संजीवनच्या मुखा बाहेर पडले त्या वेळीं एकदम दोन पावले मागे सरकून मी काळोखांत कोणी खो उत्तरून झाली ती काय हें पाहण्याकरितां डोळे काडून पाहूं लागलों; इतका हुबेहूष आवाज त्या वेळीं संजीवननें काढला. म्हणून त्याला पुढे ल प्रश्न डॉक्टरनीं आंतून केला.

“ कोण ? चंपी ! ”

“ होय, तीच पण दार उघडा लौकर. ”

“ काय आहे ? ”

“ दार उघडा म्हणजे सांगतें. ”

“ तिथूनच सांग काय तें ? ”

“ अं हं, नाहीं तर मी जाऊं ? ”

“ आणखी बगेबर कोण आहे ? ”

“ कुणी नाहीं. फेळ घालवूं नका म्हणतें ना ? ”

“ थांब हं ! ” असें म्हणून डॉ. निगोगीनीं एका हातानें कडी काढली. आंतील दिव्याच्या अंधुक प्रकाशांत आम्हांला काय दिसलें ? डॉक्टर साहेबांचा दुसरा हात कस्तुरीनें ओरडूं नये म्हणून तिच्या तोंडांत सारलेल्या बोळ्यावर गुंताला होता.

आम्हाला पाहण्याबरोबर त्या बोळ्यावरचा त्यांचा हात सुटून खाली आला, आणि विलक्षण रागीट व भयचकित मुद्रा करून डॉक्टरसाहेबांची स्वास्ती चार पावले मागे सरकली. ती त्यांची नसली मुद्रा मी स्वता जन्मांत कधी पाहिली नव्हती.

इतका प्रकार होत आहे तोंच कस्तुर आमच्या पाठीमागे अगदी माझ्या-जकळ येऊन बिलगली. ती भीतीने कांपत होती. एका प्रकारे कस्तुर जिवानिशी भेटल्याबद्दल मला बरे वाटले खरे, पण पुढ्यांतला एकंदर प्रकाराचा उलगडा मला कसा होणार ? संजीवन हा सारा प्रकार शांतपणे पाहत होता.

मी मागे वळलों आणि म्हटलें—

“ हा काय सगळा प्रकार आहे सांग बघूं लौकर ? ”

सर्व प्रकाराबद्दल मला निरनिराळे अनेक संशय उत्पन्न झाल्यामुळे मी तिला दटावून विचारलं.

ती आपले लटलट हालणारे आम सांवरून थाट उभी राहून मला नीटपणे उत्तरे देण्याची तयारी करूं लागली, पण तितकी तिच्या आंगांत त्या वेळी शक्ती नव्हती. आणि आझी सावकाशगणे आत आल्यामुळे आपल्या पूर्वीच्या भाषणापैकी काही भाग आमच्या कानावर पडला असेल अशी तिला भीती वाटत होती.

अशा विचारांत माझ्या प्रश्नाचे उत्तर दिल्याशिवाय स्तब्ध आहे असे पाहून संजीवन पूर्ण शांतपणे पग जोराने ठांसून तिला झगतांना—

“ कस्तुरबाई ! गावदेवीच्या खुनाबद्दलची सर्व हकीगत तुझाला माहीत आहे. आतां ती सव सांगण्याशिवाय गत्यंतर नाही. सर्व हकीगत स्पष्ट, कांहीं एक चोळून न ठेवतां, मनमोकळेपणाने सांगण्यांतच तरणेपाय आहे. यापुढे आतां ढोंग करून कांहींच फयदा न होत उलटा तोटा मात्र होण्याचा फार संभव आहे. ”

हे शब्द कानांत पडतांच तिने एकवार डों. नियोगीकडे नजर फेंकली; आणि मग निश्चितीस्वराने तिने बोलण्यास प्रारंभ केला—

“ आतांपर्यंत बाहेर उघडकीस न आलेल्या अशा पुष्कळ गोष्टी मला ठाऊक आहेत खऱ्या ! पण आतां त्या सर्वां मी बाहेर टाकीत जाई. ह्या गोष्टीत देवा नला ठाऊक आहे—मी अनेक प्रकारे छळ सोसला आहे. आणि आतां मी

सर्व गुप्त गोष्टी जगापुढें मांडीत आहे. आतां त्यांत गुप्त कांहीं राहावयाचें नाही. मी आतां जें बोलणार तें पोटांत ठेवण्यास मला देखिल फार जड झाले होतें. पण आतां ईश्वरसाक्ष-ईश्वरासमोर बोलतें आहे—असे समजून मी आपणास-मोर सर्व कांहीं सांगत आहे ” माझ्याकडे पाहत ती झगली “ मी आपणास ईश्वरच समजतें. ”

इतकें बोलून ती थांबली. अडून तिच्या आवाजांत कांपरी होती. तिनें एक श्वास घेतला: आणि पुन्हा ताठ राहून बोलूं लागली.

“ ताईचें लग्न झाल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं ती मामांच्या घरीं वसईजवळच्या एका गांवीं गेली होती. तेथें एका रात्रीं तिला कोणी भिवविली; कीं ती आपोआप भ्याली—पण भ्याली एवढें खरें. पुष्कळ आंगारे धुपारे झाले. पण त्या वेळीं कांही गुण आला नाही. पुढें पुढें ती सुधारल्यासारखी दिसूं लागली. नंतर ती आपल्या नवऱ्याबरोबर 'राहाण्याकरितां इथें मुंबईस आली. बाहेरून दिसण्यांत ती पूर्वीप्रमाणेंच दिसे पण तिचीं बागणूक मात्र भिन्नपणाची व एकक लीपणाची अशी जराशी चमत्कारिकच झाली होती. बाबासाहेबांकडे डॉक्टर—” इतकें झणून तिनें. डॉ. नियोगींकडे पाहिलें व जरा अडखळला. पण नंतर तिनें आपली कथा पुढें सुरू केली.

“ डॉक्टर नियोगी नेहमीं येत. प्रथम डॉक्टर या नात्यानें बाबासाहेबांला याची ओळख झाली असेल; पण पुढें हे एकमेकांचे मित्र बनले. बाबासाहेबांचें त्यांच्या सत्स्यावांचून पान हालेनासें झालें. अर्थात् त्यांच्या नजरेस आमची ताई पडत असेच. फक्त यांचा चंचु प्रवेश झाला पाहिजे होता. बाबासाहेब सीक असले तरी अंधगुणास खिकून नव्हते ते ताईला घेऊन बॅकबेवर फिरावयास पूर्वीप्रमाणेंच जात. परंतु ही रात्री काळोखांत भिते, केव्हां तरी स्वप्नांत आंग काढते व बळरते इतकीच माहिती बाबासाहेबांस होती. तेवढ्यावरून त्यांनीं तिला ह्या डॉक्टरांस दाखविली. झालें ! तेव्हांपासून तिची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली. बाहेरून दिसावयास सणसणीत; परंतु एरवीं मात्र ती अगदींच बिघडली. तिला स्वतः कांहीं समजेनासें झालें. मॅदू

अशक्त झाला—मदूचा समतोलपणा नाहीसा झाला! एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे स्वतःच्या बुद्धीने नव्हे तर दुसऱ्या कोणी कथ्य सांगिल तें ऐकूंक कळू लागली. इतकें असतें तरी हरकत नव्हती, पण एखाद्याचें ते तरी तिच्या मनास येईल त्याच व्यक्तीचें आणि मनःम कोणाचें व काय येतें हेहि समजण्यासारखें नव्हतें. तिला काय भावना होती तें ह्या डॉक्टरांनी तेव्हाच ओळखले. आणि तिची नर वर्णरूपक अशी बिघडत चालली होती. माझी ताई खरी पतिनिष्ठ स्त्री होती. पति उतार वयाचा असला तरी एकवार पतिपत्नीचें नातें जडल्यावर त्यांच्याशी मनीषाच्या बाण्याग बाध येईल असे कोणत्याहि प्रकारचें वर्तन करणारी माझी ताई नव्हती. परंतु असें असूनहि ह्या बिघडलेल्या मेंदूमुळे ती लहरी अन्यछंदानुवर्ती बनली खरी. आणि झणूनच ती गांवांत नाटका सिनेमांच्या आमंत्रणांस आपल्या मैत्रिणींस नकार देईनाशी झाली. एखादी मैत्रीण प्रत्यक्ष भेटून तिनें गळ घातली की हिला तिचा आग्रह मोडवत असे. परंतु हें सर्व वेळेवर व लहरीवर अवलंबून. ती लवकरच आस्ते आस्ते वहावत चालली आणि तिचा स्वभाव ओळखणाऱ्या एका मनकवड्याच्या कचाट्यांत सांपडली. ”

“ पण ही इतकी हकीगत सांगण्यापूर्वी बाबासाहेबांच्या मृत्यूचें खरी हकीगत सांगितली पाहिजे होती. ” संजीवन मध्येच झाला. “ तें प्रथम सांगा. मी पूर्ण जाणतो की तुझाला ती सर्व हकीगत माहीत आहे. आणि पुन्हा असेंहि सांगतो कीं अबूताईनें आपल्या नवऱ्याला मारिलें ! ”

“ अबूताई—खुनी—तिनें खून केला ! ” मी उद्गारलों

“ हाय हाय ! ” कपाळावर हात ठेवून माण खाली घालून दुःखानें कस्तुर झगली “ आपण झणतां तें खरें आहे. ताई तर आतां मृत्युलोकीच्या मांगांच्या हातांतून निसटून गेलीच आहे, तेव्हां खरी गोष्ट आतां गुप्त ठेवण्याचें काम उरलें नाही. ताईनेच बाबासाहेबांस मारलें ! एके रात्री बाहेरून कुठूनशी ती घरांत आली, कोणास चाडूल लागून देतां माडीवर चढली आणि तिनें पुढें कृत्य केले ! ” तिचें आणि थरारलें.

“ पण दुधारी सुरीची जखम ! दुधारी सुरी तिला कुठें सांपडली , ’
मी विचारलें.

“ दुधारी सुरी कुठची सांपडणार ? बागमाहेबांच्या टेबलावर अणकुचीदार टोंकांची कातर होती ती आपणा सर्वांच्या पाहण्यांत होतीच. तुझाला ती आठ-
वत असेल सुमारें आठ इंच तिची लांबा होती. तिचा हातांत धरावयाचा भाग
दृष्टिदर्शनी आणि तिची केस मोरोको लेदरची होती. ती जखम चमत्कारीक
असें आपण सर्वांनीं ठरवले पण तरी ती नाही कातर आंत भोंसकल्यानंतर
बाहेर काढण्याच्या खपटीत तिने तिची दोन्ही पाती पसरून पुन्हा जवळ केली
असावीत त्यामुळे आपणा सर्वांस मोठमोठ्यांस धोटाळ्यांत पाडण्यासारखी ती
जखम बनली ! त्या रात्री मला माडोवर खडबड ऐकूं आली, तेव्हा बाबासाहे-
बांना कांहीं तरी पाहिजे असेल झणून त्यास विचारण्याकरितां मी खालून वर
गेलें. मी वर चढतें आहे तों द्रवाजावरच मला तई दिसली. तें भयंकर
कृत्य तिनें ज्या शस्त्रानें केलें होतें, ती कातर तिच्या हातांत, दिसण्यांत
मस्तकाफेच्या माणसासारखी अथवा पिशच्यानें पछाडल्यासारखी आणि आपली
दृष्टि सारखी समोर माझ्याकडे लावून ती तेथेंच उभा राहिली ! तो क्षण आणि
तो देखावा माझ्या डोळ्यांसमोरून कधींच जायचा नाही. मरेपर्यंत मी विसर-
णार नाही ती घटका. तिला बाजू देऊन झटक्यासंज्ञा मी माडोवरून बाबा-
साहेबांच्या खोलींत शिरले आणि घडलेला सारा प्रकार प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं
पाहिला. लागलीच आतां ताईचे रक्षण कसें करावें हा विचार माझ्या मनांत
अगोदर आला. तिला माझ्या मागे यावयास कानांत सांगून मी तिला माडी-
वरून खाली आणून रस्त्यावर आणली आणि सुदैवाने त्याच वळीं तिथून एक
गाडी चालली होती तिच्यांत बसून तिला त्या आमच्या मैत्रिणीच्या घरी
मीच पोचतां केली. आधल्या दिवशीं संध्याकाळीं ती तिकडेच रमली होती.
नंतर मागाल दारच्या पड्ड्यांतिल मातीच्या-दिगाऱ्यांत मी ती कातरी अनेक
वेळां खुपसून तिच्यावरचे रक्ताचे डाग नाहीस केलें; आणि शेवटीं उंचशा जागे-
वर उभा राहून आंगच्या सर्व जोरानें ती कातर लांब फेकून दिली. ती दुष्ट्या
एका बांगच्या कुंपणाच्या झुडपांत जाऊन अडकली. तिथून ती कोणास सांपड-

णार नाही अशा माझी खात्री होतीच. ताबडतोब मी गेल्या वाटेनें आंन आले आणि जागच्या जागी जाऊन निजले.”

“ त्या वेळीं किती वाजले होते ? ”

“ मी येऊन निजले त्या वेळीं दीड वाजून गेला होता. दोन वाजतां गंगाराम उठला आणि त्यानें सर्व प्रकार उघडकीस आणला. पुढे घडलेली सर्व हकीगत आपणास ठाऊक आदिय, ती मी सांगितली पाहिजे असें नाही मला अशा प्रसंगीं इतक्या मोठ्या ठाऊक असल्यामुळे व इतक्या मोठ्या मी केल्यामुळे मला काय वाटत असले पाहिजे ते तुझाला कल्पनेने जाणतां येईल माझी सर्व वृत्ति संशयाची यामुळे बनली होती. ”

“ सारेंच विलक्षण खरें ! ” मी उद्गारलों. “ कोणताहि प्रकार उघडकीस न येण्याबद्दलची चोख खबरदारी घेतली होती ! ”

“ मी ती काय आणि खबरदारी कितीशी घेणार ? तरी आपलें मला सुचलें तेवढें मी केलें. त्यांत कसूर केली नाही. माझी मैत्रीण ताईच्या अपरात्रीच्या येण्यानें चकित होणार नाही व त्याबद्दल कुठें कांहीं बोलणार अशा देखिल माझी खात्री होती शालीचा तुकडा तिथें पडलेला मला प्रथम दिसला नाही. पण त्या वेळीं मला कसें सुचलें कुणास ठाऊक, ताईची पांढरी शाल मी घेतली आणि माझी तिने नेली होती. आणि तो तुकडा तिच्या शालीचा पडला असेल. तो पाहून मात्र मोठाच संशय आला नाही ? ” ती माझ्याकडे बघून झणाली.

“ पण अंबूनाईची असल्या प्रकारची आस्तुरी प्रवृत्ति बनण्याइतका तिचा मेंदू बिघडलेला माझ्या ध्यानांत आला नाही. तिचें डोकें बिघडल्यासारखें मला दिसलें खरें, पण नंतर, झणजे बाबासाहेबांच्या मृत्यूच्या पूर्वी बरेच दिवस मी काचितच गांवदेवीला जाई, आणि संध्याकाळच्या वेळीं मी जाई तेव्हां ती बहुत-कळून आपल्या मैत्रिणीकडे, तेव्हां तिच्यांत इतका विलक्षण पडत गेलेला फरक कांहीं माझ्या ध्यानांत आला नाही. ”

“ तिच्या हातून जीं कृत्ये घडत ती स्वबुद्धीनें घडत नसत. असें तिचें आचरण आठवण्याचे आठवडे आणि पंधरवडे देखिल चाले. मला ठाऊक आहे.

सुमारें एक वर्षाच्या पूर्वीच मला तिच्या मैदूतला हा फरक समजला होता. ”
डॉ. नियोगी बोलले.

“ आणि झणूनच तुझाला आपला दुष्ट कार्यभाग साधतां आला ! ” कस्तुर त्यांच्याकडे वाघिणीप्रमाणें पाहून झणली. “ हा गुन्हा करावयाला तुझी स्वतः तिला भाग पाडलंत ! ”

“ मी भाग पाडले ? ह ! ” डॉ. नियोगी बळेंच हांसून झणालें. “ अंमळ-ज्ञानें तुझी झणाल की मी तिच्यावर जादूचा प्रयोग केला ! अरे वा ! बोलण्यांत कांहीं तरी तथ्य ! ”

“ जादूबिदूचे प्रयोग कसे असतात ते मला माहीत नाहींत; तथापि मला जे कांहीं समजलें आहे, नव्हे प्रत्यक्ष तऱ्हेच्या तोंडून जी हकीगत मी ऐकली आहे—वरून तरी अगदी मी खात्रीनें सांगू शकतें कीं हा खून तुझी वरविला अथवा तुझीच केला—पुढें हात मात्र तिचे ! एवढाच फरक. त्या रात्री आपण स्वतः तिला भेटायला—भेटायला कसल ? तिला तयार करायला—आलां होतांत, इतकेंच नव्हे दरवाजा दकलून आपण तिला आंत सोडलीत आणि तिला पकी तयार केल्यावर आपण पोबारा केलात, महाराज ! बरं का ? तिचा मैदू ठिकाणावर नव्हता, पण तो केव्हां केव्हां जाग्यावर येई, तेव्हा ह्या गोष्टी ती सांगून रडत बसे तुझी तिला तिच्या नवऱ्याविषयीं भलभलत्या काल्पनिक गोष्टी सांगून नवराबायकोत वितुष्ट आणण्याचा शक्य नितका प्रयत्न केला; आणि कित्येक आठवडेपर्यंत तुझी तिच्या बिघडलेल्या मैदूवर पतित्येसारख्या भयंकर गुन्हाच्या या शिकवणुकीचे सारखे आघात करीत राहिलां होतां. शेवटीं आपल्या रासायनिक प्रयोगांनीं आपण तिला वेडाच्या भरांत आणून आपण तिच्यावरून आपला इष्ट हेतु सध्य वरून घेतला. ”

“ कुभांड ! कुद कुभांड ! ” डॉ. नियोगी मध्येच झणाले. “ मला ह्या प्रकारांत कांहीच कार्य नव्हतें व नाहीं त्या रात्री मी नव्हेन पाडलां वंगल्यांत होती. ”

“ अर्जाबात खोटे ! ” संजीवन झणाला. “ आपली स्मृति नष्ट झाली अगेल, तिला जरा ठिकाणावर आणली पाहिजेशी वाटते. दुसऱ्या दिवशीं पहा-
टेला आपण ह्या बोरीवली स्टेशनवर उतरलात. आपण ती रात्र मुंबईत घाल-
वली. जास्त कशाला सांगू ? प्रॅटरोडवरच्या एका पोलीस इन्स्पेक्टरने आप-
णाला साडेतीन वाजतां पाहिले आहे, इतकेंच नव्हे तर त्याला आपल्या एकंदर
हालचालीचा संशय देखिल आला होता, पण प्रत्यक्ष पुरावा हा क्षणपाचेतों
आझाला भरपूर सांपडत नव्हता. डॉक्टरसाहेब ! इथें स्त्रीरोगी नाहीत, मी इतके
देवस स्वस्थ बसलों नव्हतों बरें ! ह्या बोरीवलीत आज कित्येक दिवस तुम-
च्यावर नजर ठेवून बसलों आहे. आतां घ्या पांथ मिनिटांत प्रत्यंतर ! ”

“ मग तूं काय झणतोस ? ” डॉ. नियोगी क्रोधसंतप्त होऊन आंगावर
बून चढल्यासारखे अत्यंत निराशेच्या आवेशानें झणाले, “ मला वाटतें तुझी
उर्व जण मिळून आतां मला खुनी इसम ठरवाल ! अँ ? अरे काय हा गहजब ! ”

“ अरे बाबा ! एवढ्यांत कुठें संपला तुझ्या कृष्णकृत्याची नामावलि ?
आपण विद्याच्या बाबासाहेबांचा खून करवून बांबला नाहीत डॉक्टरसाहेब,
रोडच्याच दिवसांपूर्वी आपण माझ्या मित्रावर, डॉक्टर मोहनरावावर मारेकरी
रोडलात ठार मारण्याकरितां ! आणि या कामीं आपण आपली बरीचशी
किंमत खर्ची घातली आहे ! बक्षिसें—रुपये हजारानीं वाटले आहेत, काय
बरे आहे का हें मी काय झणतो तें ? कीं हें देखिल खोटेच ? ”

“ गिबळ थोताड ! ” डॉ. नियोगी बेपर्वाईनें म्हणाले.

“ काय ? ” भी म्हणालो. “ संजीवन, नळबाजारांतला प्रकार बांब्याच
हांगीवरून झाला काय ? ”

“ अरे बाबा ! होय ! तुझा कांटा आपल्या मार्गावरून दूर करण्यांत तर
मांचे कसे आंटीकाट प्रयत्न चालले होते आणि त्याला कारणहि तसेंच जबर
पेडें, येईल तें तुला पुढे हसहसक करून ! ”

“ बस ! माझ्या घरांतून तुम्ही सर्वे चालते व्हा कसे ? ” डॉक्टर नियोगी
म्हणाले.

“ छे ! छे ! डॉक्टरसाहेब, आपल्याकडे आणाखीहि काही प हुणे याचचे आहेत. तेव्हां आम्ही एन्हाशीच जायला तयार नाही, समजलांत ? तसेच आपल्या इथे आम्ही आलों आहोंत ते मोकळ्या हातांनी नाही जाणार ! उलट पाहुणचाराकरितां आमच्या यजमानाला देखिल बरोबर घेऊन जाणार तों-पर्यंत तुम्हाला मी आणखी एक गोष्ट सांगतो, नाकारावयाची असल तर खुशाल नाकारा वापडी येथील सोनेरी टोळींतील एकाच नायकाला वश करून घेऊन एक तुकडी अचानक मोहनवर धालण्याचा प्रयत्नहि बराच यशस्वी झाला होता. या कामी आपण त्या चोरट्यांना लांचहि बरीच चारलेली आहे पण आपली ही बिगे बाहेर पडूं नये याबद्दल आपण घेतलेली काळजी वाखाणण्यासारखी आहे. परंतु त्याच चंदूने आपल्या तोंडाने सर्व हकीगत पोलीसांना कळविली. आपणाला हा संशय येण्याबरोबर आपले गुपित बाहेर पडूं नये झणून आपल्याच पेसे वारून पोसलेल्या हस्तकाला यमसदनाला पाठवावयाला चुकला नाहीत. पण आपला तर्क थोडासा चुकला आणि आपली सर्व कारस्थाने पोलीसला कळविल्यानंतर तो मेल. हा पूर्वीचा बदमाश नंतर साव होऊन तो तुमच्यावर उलटला होता. व पोलीसांचा मदतगार झाला होता ”

आतां मला समजलें कीं चंदू हा पूर्वीचा बदमाश, नंतरचा डॉ. नियोगीचा हस्तक व तदनंतरचा पोलीसांचा मदतगार झाला होता. तेव्हांच संजीवन त्याच्या मृत्युविषयी इतकी बाराकाईने चौकशी करीत होता.

डॉ. नियोगीचे ओठ थरथरूं लागले. बोलावयाचें त्याच्या मनांत होतें, पण तोंडच नाहीसे झालें. त्यांचीं सर्व बिगे बाहेर पडलीं. आतां आपली भडगत नाही हे त्यांनीं जाणलें.

ही अनेक रहस्ये व त्यांत झालेले अनेक खून या सर्वांचें मूळ कारण डॉ. नियोगीच होत हें समजल्याबरोबर मी विस्मित होऊन गेलों. मला प्रथम प्रथम तें अशक्य वाटलागलें; परंतु माझी प्राणापलीकडे आवडती कस्तुर, हिचें माझ्या कडेहि कधीं न सांगितलेली हकीगत जेव्हां ती सांगूं लागली, आणि तिला माझा मित्र संजीवन झालें जिवामाड मेहनत घेऊन लाकलेला शोधाचा व मिळवि-

लेल्या आणि आतापर्यंत गुप्त राखलेल्या माहितीचा जेव्हा दुजोरा दिला, तेव्हा मात्र माझे डोळे साफ उघडून एक एक रहस्य आपोआपच उकलत चाललेले मला दिसून येऊ लागले तथापि बँकवेवरील रात्री फिरणाऱ्या दंपत्याला मी पाहिले होते आणि ते लत कुंजातील दपत्य कुठले ? हे अद्याप बाहेर पडले नव्हते, मी त्या प्रसंगची आठवण संजीवमला करून दिली.

त्याबरोबर त्याने विश्रांत दोन तीन फोटो काढून ते डा. नियोगींच्या मजोर धरले डॉक्टरांसोबतच पाय उभे राहण्यास कांकू करीत होते.

“ आपण ओळखता का हे फोटो कुणाचे ते ? ” संजीवनने विचारले. मी त्या फोटोंकडे नीट निरखून पाहिले पण मला ओळखता येईना “ गेले कित्येक महिने मी आपल्या सर्व हालचालीवर पळत ठेवून दोन फोटोमाफस व सलूनवाले यांच्या दुकानी मी हिंडलो आहे. प्रथम आपण निरनिगाळ्या सलूनमध्ये जाऊन बाबासाहेब देशपांड्यांचा फोटो दाखवून त्याप्रमाणे इजामत, मिशा, केंस वगैरे करावयास सांगितले; ते झाल्यावर आपल्या मनाची खात्री करण्याकरिता आपण स्वतःचा फोटो काढून घेतला. तो हा पाहा. इतक्यावरच तुम्ही काही दिवसपर्यंत बिघडलेल्या मेदूच्या अंबुताईच्या सौभाग्याचे मालक होण्याचा गुप्त प्रयत्न केला. पण पुढे आपणास तो पसत पडेना झालून नाटक्याच्या वेषाचे रंगसामान व केसाचे दाढी, मिशा टोप वगैरे मिळतात त्या दुकानांत जाऊन दाढी मिशा वगैरे सामान खरेदी केलेत. कारण तुझाला स्वतःची दाढी होती, परंतु बाबासाहेबांना नव्हती. यामुळे आपणाला फारच दगदग पडली. आपणाला अंबुताईला भेटतांना दाढी काढून भेटाच लागे, व नेहमीच्या वेळी दाढी ठेवावी लागे. त्याच कालाच्या सुरवातीपासून आपला दोंगी सीकपणा उत्पन्न झाला. झणजे उजेडाच्या वेळी न येतां अंधुक प्रकाशांत केव्हा तरी यावे, चेहऱ्याला कांही तरी बाम, उठणी, मलम वगैरे निरनिराळ्या रंगांची तेककट औषधे वगैरे लपेटलेली अस्त्रावीत, म्हणजे बेमालूम वसवलेल्या दाढी मिशांचा कोणास कधीच संशय येऊ नये. त्या उलाढाली करीत असतों आपण रणकोटहास हे तीन नांव धारण करून आपला हा फाचा कारभार

शांतपणें चालविला. मधूनमधून माझ्यावरहि अपण नजर ठेवीत होतांच. मला मात्र आश्चर्य वाटत होतें की असलीं वेषांतरें करून आपण करणार तरी काय ? पण पोखरून—स्वतःच पोखरून टाकलेल्या मेंदूच्या अंघुताईच्या सर्वस्वावर आपला डोळा होता; तेव्हां तिला आपण औषध देऊन तिचा घाबरलेला मेंदू आपण आपणाला हवा तितका बिघडवून सोडला. आपण जे जे हॉस्पिटल् मध्ये मोठ्या डौलानें आपल्या नवीन शोभाचें जें लेक्चर दिलेंत त्यावरून तर माझी पक्कीच खात्री झाली. मी त्या दिवशी तेथें हजर होतों आपण आपणें प्रयोग गुप्त चालले होते झणून जें आपण त्या वेळीं बोलांत तें अक्षरशः खरें. बिचाऱ्या अंघुताईच्या मेंदूवर आपले प्रयोग जांराने चालले होते. मात्र तो मेंदू पुनः ठिकाणावर येऊं नये अशीच तजवीज आपण ठरवी होती. शेवटीं बाबासाहेब अंघुताईला घेऊन बँकवेर जात, हें ध्यानांत घळून आपण आपली बोरिवली सोडून तिला बाहेर बोलावून आपण एक दोन वेळां बँकवेर तिच्याबरोबर फिरलांत. कारण एवढेंच की मागील कांहीं मोष्टी जखाच्या तशाच तिच्या नजरेसमोर धराव्यात बाबा-हेब बारलेच नाहीत, असें भासविण्याचा आपला उद्देश होता. आपल्याबरोबर फिरणारे हे आपले पनि बाबासाहेबच असून ते जिवंत आहेत, परंतु कांहीं गुप्त कारणास्तव मेळ्याचें सोंग करून अज्ञातवासांत राहिले आहेत; अशा प्रकारची समजूत आपण तिला करावयास लाविलें. तिची अशी पक्की समजूत झाल्याची खात्री झाल्यावर आपण पुढचा खेळ खेळावयास सुरवात केली. आपण मेंदूचे विकार जाणणारे, मेंदूचे विकार सुधारून नाहीसें करणारे व निगेमी मेंदूंत जरूर लागण्यास तसले विकार उत्पन्न करणारे प्रतिग्रहदेव असल्यामुळे आपींच कमकृत झालेल्या मेंदूची अंघुताई तुमच्या जाळ्यांत जखानक मिळाली. तुम्हाला प्रथम तिच्या शोभाग्याचा आणि इस्टेटीचा लोभ सुटला, त्याकरितां तुम्ही यत्न योजीत असतां त्या पायीं बराच पदरचा प्रेसाः खर्च करावा लागला. पैसा खर्च होऊं लागला तसा त्याचा वचपा भरून काढण्याकरितां तिची इस्टेट मिळकत करव्याचा आपला निश्चय दृढ झाला. बाबासाहेबांनीं आपल्या इस्टेटीचा खेळ करून ठेवला होता आणि त्याला वारस अंघुताई हीच एकटी ठरत होती.

तेव्हां त्या इस्टेटीची मालकी तिला मिळताक्षणीच तिला बरोबर घेऊन दूर कुठे तरी तिच्यासह जाण्याचा आपला बेत होता. कारण अंबुताईचें सौभाग्य तुम्हाला लाभल्यानंतर व तिच्यासह पळून गेल्यानंतर मग त्या नवीन ठिकाणी तुम्हाला पूर्वीच्या नांवानें प्रॅक्टिस् करतां येणें शक्य नव्हतें. त्या करितां ही सारी तरतूद चालविली होती. तिचा मेलेला जिवंत नवरा या नात्यानें आपण तिच्याशी हा आपला बेत चांगला ठरवून ठेवला होता. आपण तिच्या हातून पतिहत्या करविल्यानंतर तिला मेंदू—नव्हे मस्तकच नाहीसे झालें; आतां बोललों काय, क्षणापूर्वी केले काय, आहां कुठें, कातों काय ? पुढच्या क्षणीं काय करावयाचें आहे याबद्दलचें तिला भानच नाहीसे झालें. अशा स्थितीत तिच्या मेंदूवर आपण ताबा मिळविला, त्याच प्रमाणें तिच्या शरीरावर, इस्टेटीवर व सर्वस्वावर मिळवून तिच्यासह पळून जाण्याचा आपला विचार होता !—”

“ तरच वाटतें हें मूला एकदां म्हणाले होते कीं, आपण लवकरच कलकत्याकडे अगर बनारसेकडे आयुष्यांतील शेवटचे दिवस काढावयास जाणार म्हणून ! ” मी म्हणालों.

“ वः ! त्यांचा बेत कोणासच कळण्यासारखा नव्हता. आपल्या मार्गीत आलेल्या प्रत्येक इसमाचा कांटा कायमचा दूर करण्यास त्यांनीं कमी केलेले नाही; मात्र मी त्यांच्या तडाक्यांतून बचावलों बिचाऱ्या माणसांतून उठलेल्या अंबुताईला यांनीं अशा रीतीनें नागवले व तिच्या सौभाग्यावर नव्हे पातिव्रत्यावर गदा घालण्याचा या सद्गृहस्थांचा विचार होता व तसा प्रसंग येता तर मीहि त्यांच्या पाळतीवर होतोच तेव्हांच येऊन त्यांना त्याच घटकेला प्रायश्चित्त दिलें असतें. परंतु दुर्दैवानें कीं सुदैवानें कसेंहि म्हणा तसें न घडतां निराळाच प्रकार पडला. कारण—” इतकें म्हणून तो जरासम थांबला.

“ कारण काय ? ” मी अश्वर्यमूढ होऊन ऐकत असतां विचारलें.

“ कारण, मध्येच एकदम अंबुताईची मेंदूची शक्ति परत येत असल्याचें चिन्ह दिसलें. एके रात्री ह्या डॉक्टरसाहेबांनीं अंबुताईला गांठली असतां अंबु-

ताईनें ह्यांचें सोंग ओळखलें व तसें स्पष्ट ह्या स्वारीस जोरांत सांगितलें. ” नंतर संजीवन डॉ. नियोगीकडे वळून म्हणाला—“ नाही का डॉक्टरसाहेब ! त्या रात्रीं तिनें आपणाला बजावून सांगितलें कीं तुम्हीं आपल्या हातून आपल्या नवऱ्यांचो खून करविला आपण सर्व वर्तमान पोलीसला कळविणार म्हणून ? तेव्हां शिकार हातची सुटते असें पाहतांच आपण तिलाहि समुद्रस्तूभ्यंतु करून तिचें तोंड कसें वेमाल्लूम बंद केलेंत ! ”

“काय हें किटाळ माझ्यावर ! अँ ? ” चेहरा काळा ठिकर पडून गेलेले डॉक्टर नियोगी बोलले. “ ती अपघातानें आपोआप समुद्रांत पडली असेल. ”

“आपोआप पडली ? अँ ? ” संजीवन तेढिनें व रागानें म्हणाला. “तुम्ही ढकललांत. तुमच्या मागोमाग मी होतो; झालेला सर्व प्रकार मी पाहत होतो. ताबडतोब हात देऊन समुद्रांत एकदम पडणाऱ्या अंबुताईला वांचविण्याइतका जरी मी जवळ नव्हतो, तरी सर्व प्रकार मी पाहत होतो ! ”

“ कोण पाहत होता ? ” लालबुंद डोळे करून डॉक्टर नियोगी म्हणाले.

“ मी पाहत होतो. ” संजीवननें धिमेपणानें उत्तर दिले.

“ काय पाहत होतास ? ”

“ सर्व प्रकार पाहत होतो ? ”

“ तू ? ”

“ होय, होय, मीच ! ”

“ अरे जा ! ”

“ एव्हांच ? नाही बुवा आपण एव्हांच जाणार. बाबासाहेबांच्या खुनाच्या रात्रीपासून तो तहत आज ह्या पळापर्यंत मला विभ्रान्ति कशी ती टाळूक नाही. तुम्हाला ठाळूक देखिल नव्हतें कीं तुम्ही आपल्याला जेव्हां अगदी सुरक्षित अगदीं एकटे समजत होता, तेव्हां एक परमेश्वर आणि दुसरा मी तुमच्या पाठीवर तुमच्यावर डोळा ठेऊन होतो. तथापि मी कसा येत जात असैं आणि काय करीत होतो हें मात्र कोणालाच कळूं देणार नाही; कारण माझी पद्धत

मी कधीच कोणाला समजू देत नसतो. या केसमधीं मात्र पूर्ण लक्ष घालून आणि चिकाटीनें मला यश मिळाऊं आहे. डॉक्टरसाहेब ! मी आतां ज्या ज्या गोष्टी तुझाला बोलून दाखविल्या आहेत त्या सर्व अनेक साक्षी पुराव्यानिशीं सिद्ध करण्यास माझी जय्यत तयारी आहे. ” इतके बोलून तो जरासा थांबला आणि नंतर डॉक्टर नियोगीकडे पाहून एखाद्या जज्जानें गुन्हेगाराला दोषा ठरवावा तशा स्वरूपाने रागीट मुद्रें त्यांना झणाला— “ डॉक्टर नियोगी, तुम्ही गुन्हेगार, खुनी आहांत ! ”

संजीवनच्या मुखांतून बाहेर पडणाऱ्या अजब परंतु सत्य गोष्टी ऐकून मी स्तब्ध उभा होतो. डॉक्टर नियोगीच्या हृदयावर संजीवनच्या मुखांतून निघणाऱ्या प्रत्येक शब्दाचे कसे वज्राघाताप्रमाणें आघात होत होते व त्यामुळें त्याला तीव्र वेदना होऊन त्याला डोळ्यांसमोर काळोख दिसूं लागल्यामुळें त्याच्याकडे पाहून कस्तुरला विशादयुक्त समाधान आतून कसें होत होतें; हें मी पाहत होतो. माझ्याकडे तो तिचा निःशत्रु होता. तिच्या बहिणीचा तर त्यानें सर्वनाश केला होता. तिच्या पावित्र्यावर, तिच्या पातिव्रत्यावर देखिल चाला चालू पाहणारा हा पाषाणहृदयी स्वतःला ब्रह्मचारी म्हणवीत होता ! त्यानें कस्तुरविषयीं माझ्याकडे जे जे उद्गार काढले ते ते तिच्या-विषयीं माझे असलेले निर्मळ मन कलुषित करण्याकरितां आणि आमची दोघांची काटाफुट झाली कीं अंबुताईची आपला व्यवहार सुरळीत चालावा; त्यांत खो पडूं नये ही त्या बेरडाची कल्पना. इतकेंहि करून आमची बुभंगलेलीं मनं पुन्हा जुळतातसें पाहून यानें माझ्यावरच मारेकरी सोडले. कारण कस्तुरकडून खरी गोष्ट मला कळेल अशी भीती अंबुताईच्या बोलण्यावरून त्याला पडली. मी एकदां बोरीबलीस गेलों असतां डॉक्टर नियोगीच्या घरी जी बाई होती ती कस्तुर नसून कस्तुर सारखाच साधारणपणें अवाज असलेली अंबुताई होती असें मागाहून मला आढळून आलें होतें. आणि बोरीबली-हून मुंबईस जातांना गाडींत भेटलेली व नळबाजारांत आपल्या बापाला राहण्याकरितां म्हणून नेणां बाई म्हणजे चोरांच्या डोळींतले-चंदूचे हस्तक

विवेधारी लुचे होत. फेरीवाले बनून कुळुपें, काऱ्याः विकून पाळत टेवणारे च ते ठग होत.

“ मग का—काय ? तूं माझें-एं—-एं—का आय् करणार ? ” उसन्या तवसनाची ऐट आणून कांपन्या आवाजांत डॉ नियोगी म्हणिले. त्यांचे डोळे रगर फिरत होते. सर्वांग लटलटत होतें. आणि हळूहळू बोलतां बोलतां भिती-पाशी जाऊन त्यांनीं भितीचा आधार घेतला नसता तर त्यांस उभें राहणें शक्य झालें असतें.

“ तें-एं-एं—मग सांगतों ” त्यांना वेडाऊन संजीवन म्हणाला. पण अगो-
 र तुमचीं सर्व बिंभे मला समजलीं आहेत याबद्दल खुद्द तुमची मला खात्री
 टावून दिली पाहिजे आहे. तुम्ही बाबासाहेब देशपांड्यांचे दिलजान् दोस्त !
 म्हणूनच त्या खुल्यानें पहिल्या मृत्युपत्रांत आपलीं सर्व इस्टेट आरत्या बाय-
 ळोला आणि तिनें कदाचित् दत्तक न घेतांच ती मेली तर तुम्हाला द्यावी असें
 लेहून ठेविलें होतें. का ?—तर म्हणें आपल्याला अखेरपर्यंत जिवापाड मेहनत
 करून औषधपाणी दिलें ! तें मृत्युपत्र झाल्यावर खरें ते आपल्या औषधानीं
 अधिकच आजारी पडूं लागले. परंतु ते मेल्यावर—बऱ्हे त्यांना मारल्यावर
 आपण अंबुताईला दत्तक घेण्याची अगर धर्मादाय वगैरे करण्याची संधि न
 मेळावी म्हणून तिचें डोकें नासवून तिला भलत्याच नादीं लाबलेत आणि
 शेवटीं तिचा खून केला अशा प्रकारें आपण त्या इस्टेटीकरितां आणि आपल्या
 पापवासनांकरितां दोन खून पाहून पुन्हा डॉक्टर मोहनवर साखरेचें जाळें
 पसरून त्याच्याबद्दल मारेकरी घातले. आणि आतां हा ह्या इथें कस्तुरला मारून
 वधव्या खुनाचा प्रयत्न आपला चालला होता. पण रामोशा, तुला ठाऊक
 नाही, कीं, तुला माहीत असलेलें मृत्युपत्र बाबासाहेबांनीं आपल्या मृत्युपूर्वीं
 दोनतीन महिने करून ठेविले होतें. परंतु नंतर सुदैवानें त्यांची बुद्धि पाववून
 आपल्या मरणापूर्वीं अजमासें वीसच दिवस चांगल्या शुद्धीन असतांना लिहि-
 लेलें मृत्युपत्र मला त्यांच्या दसरांत सांपडलें आहे. मृत्युपत्र रजिष्टर झालेलें
 आहे. बर सद्या साक्षी आहेत. आणि त्यांत सर्व इस्टेट आपल्या कायकोच्या

मागाहून तिला तिची व्यवस्थाकरता येण्यापूर्वी अगर दत्तक घेण्यापूर्वी अगर धर्मादाय करण्यापूर्वी मृत्यु आल्यास अथवा मृत्यूपूर्वी तिने दत्तक घेतल्याशिवाय कांही खर्च करून इस्टेट शिल्लक राहिल्यास तिची सर्व मालकी आपणास व आपल्या बायकोस अखेरपर्यंत अत्यंत प्रेमळपणे मदत केल्याबद्दल आपल्या मेहुणीस—त्या कस्तुरला दिली आहे. ”

“ कुणाला—मला ? ” कस्तुरने आश्चर्याने विचारलें.

“ होय. ” संजीवन म्हणाला.

“ आम्हाला सुळीच नको. ” कस्तुर म्हणाली.

“ खरेंच नको तुवा आपल्याला तिची इस्टेट. ” मो भान न राहून चट-कन् झटलें.

“ अहो ! राबसाहेब, स्वस्थ बसायला काय घ्याल ? तुझाला यायला कोणी आणलें आहे का कांही ? ” ढोळे मिचकावून मर्ला संजीवन म्हणाला. मामा उतावळीपणा माझ्या ध्यानांत आला आणि मी खजील झालों.

“ सर्व इस्टेट कस्तुरला मिळावयाची आहे. ” नंतर तो नियोगीकडे बघून म्हणाला. मी मी म्हणणाऱ्या गुप्त पोलीसला देखिल थांग लागूं नये अशा कर्तबगारीने आपण हें जुळविलेलें कारस्थान मी उलथून पाडलें आहे. त्या कस्तुरला इथें आपण कसे आणलेत सांगूं का ? अथवा नको, आपणच सांगा पाहूं ! ” तो कस्तुरकडे बघून झणाला.

“आज सायंकाळी मला बोलावलं आहे म्हणून सांगून यांच्या (मोक्षनराव) हातचें मला पत्र घेऊन कोणी एक स्त्री आली. मी घरांत होतें. आईकडे पत्र देऊन ती बाई निघून गेली. मी दवाखान्याकडे जलदीनं गेलें तों दवाखान्याकडे कोणी नसून तिथें आपण बोरीवलीस डॉ. नियोगीकडे असून तेथें अगत्य लवकर ताबडतोब निघून यावें असें दुसरें पत्र घेऊन एक माणूस उभा होता. मी यांचें अक्षर ओळखिलें आणि कसला प्रसंग असेल कुणास ठाऊक म्हणून घाबकून लगबगीनेच इकडे आलों. मात्र माझे मन संशयांतच होतें. पुढें आलों

ती ह्या चांडाळांच्या तडाक्यांत मिळाले. ही पाहावी दोन्ही पत्रे ! ” असे झणून ती पत्रे तिने संजीवनच्या हवाली केली

मी एकदा बोरीवलीस आलों असतां माझे अक्षर हुबेहुब उतरण्याचा चाललेला डॉ. नियोगीचा प्रयत्न माझ्या झटकन लक्षांत आल्याशिवाय राहिला नाही. त्याचा उपयोग हा असा झाला. ही पत्रे माझी नव्हती, असे मला देखिल वाटेना. मात्र मी ती लिहिली नव्हती एवढेच काय ते.

“कसे काय डॉक्टर साहेब ! आपली राक्षसी महत्वाकांक्षा धुळीस मिळाली आहे आता ! आपले हे कारस्थान उघडकीस आण्यास मला फारच सायास पडले आहेत. पण माझ्या दृढ निश्चयामुळे मला यश मिळाले. ” नंतर शापदेणाऱ्या एखाद्या तपस्वी मुनीप्रमाणे मुद्रा करून तो म्हणाला — “नराधमा ! तुझ्या पांजा पर्वत एवढा मोठा आहे, की, सूर्याच्या तेजाने तो जळून जाणार नाही, इंद्राच्या वज्राने तुळून जाणार नाही, समुद्राच्या खोलीत बुडू शकणार नाही, अग्नीच्या आणि गणेच्या पादिक्याने जळित होणार नाही. मग मानव तुला शिक्षा कसली आणि कशा देणार ? तथोक्ति आजच्या मानवी जगांतल्या खुनी माणसाला—दोन खून प्रत्यक्ष करणाऱ्या आणि आणखी दोन खुनांचा प्रयत्न करणाऱ्या माणसाला—नव्हे राक्षसाला—कायदा मरणाचीच शिक्षा देणार ! चवथ्या खुनाची हीच नाती सामुग्री ? ” जवळच असलेल्या बिषारी अंसिडच्या बाटल्या व क्रोरोफार्मच्या स्पंजकडे बोट करून संजीवन म्हणाला. “खरोखरच तुझ्यासारख्या नरराक्षसाला देहांत प्रायश्चित ! ”

या शेवटच्या शब्दांचा त्या पाप्याच्या अंतःकरणावर व शरीरावर अगोदरच परिणाम होत चालला होता. तेवढ्यांत संजीवनने शीळ घातल्याबरोबर आठ दहा पोलीस एकदम आडकन तयार झाले !

“ तिकडची हकीगत काय ? ” संजीवनने विचारले.

“ खड्डा खणणारे व सर्व गुन्ह्यांवर कैद ! ” एका पोलीसाकडून उत्तर आले. संजीवनने खण करप्याबरोबर त्यांतले दन असामी डॉक्टर नियोगीला कैद

करणार तोंच त्यांचे ओठ हालले, डोळ्यांची बुबुळें गरगर हाळली, आवाज मात्र कमलाच झाला नाही, तोंड उघडें पडलें होतें, तें झाकून घेण्याची देखिल शक्ति नसल्यामुळें तें तसेच राहिलें. ताट ते उभे राहण्याचा पयत्न करूं लागले. इतक्यांत त्यांच्या घशांतून घरघर आवाज उत्पन्न झाला. तो त्यांच्या बोळू पाहण्याच्या प्रयत्नामुळें झाला असावा. त्यांनीं लगेच वेडेवांकडे हातबारे केले. वाऱ्याला पकडल्याप्रमाणें मुठी वळव्या आणि धाडकनू जमिनीवर तेथल्या तेथेच तें घुस पडलें

पडल्याबरोबर मी धावतच त्यांच्याजवळ गेलों, त्यांची कॉलर सैल सोडली आणि कांहीं तात्काळिक औषधें लावली; परंतु अवघ्या दहाच मिनिटांत समजून आलें की, ते मानवी मदतीच्या आटोक्याच्या बाहेर गेले होते. त्यांना फिट् आली असावा असें मला प्रथम वाटलें होतें; पण वास्तविक प्रकार तसा नसून आपल्यावर आतां केस होऊन, जगांत बेअब्रू होणार व शिक्षा होणार, या भीतीचा परिणाम तात्काळ त्यांच्या मनावर होऊन जबरदस्त धक्क्यानें घड्याळाचीं यंत्र बंद पडावीं त्याप्रमाणें त्यांच्या हृदयाची क्रिया बंद पडली, नाड्याबंद पडल्या आणि प्राणोत्क्रपण झालें ! आपले सर्व प्रकार उघडकीस आले अशी संजीवनच्या मुखबरांनीं निघालेल्या मजकुरावरून खात्री झाल्या क्षणापासून पंधरा मिनिटांच्या आंतच त्यांचा अवतार संपला. आणि पृथ्वीला भार झालेल्या पायांपैकीं एक दुष्ट प्राणी कमी झाला.

या डॉ. नियोगींच्या आकस्मिक मृत्यूमुळें सरकारी कोर्टाचें काम व पोलीसची दगदगहि फार वाचली.

लगेच दुसऱ्या दिवशींच्या स्थानिक इंग्लिश व मराठी वर्तमानपत्रांतून “ नव्या मन्वतरांतले धन्वंतरी डॉ. नियोगी ” हे स्वर्गवासी झाल्याची बातमी छापली जाऊन त्यांच्यावर अनेक मृत्युलेख लिहिण्यांत आले. त्यांचे गुण वाखाणले नाहीत असें एकहि वर्तमानपत्र नव्हतें. कारण मृताचें खरें चारित्र्य फारच थोड्या वर्तमानपत्रदारांस कळतें. तें ग्रंथच असतें. सर्वांनीं ‘ मृताच्या

आत्म्यास शांति ' देण्याबद्दल परमेश्वरास प्रार्थिले होते. पण अशा बाबतीत पांचांच्या नव्हे पन्नास हजारोंच्याहि मुखी परमेश्वर उभा राहणार नाही. कारण ह्या सर्वांलांच मृताचा आत्मा शांति घेण्यास पात्र आहे किंवा नाही याची जाणीव नसते.

असो. तदनंतर पोलीससह सर्व लटांबर तेथून निघाले. पोलीस अधिकारी लागलीच तेथे आले. सर्व खरी हकीगत आतां सर्वीस कळून आलीच होती. डॉ. नियोगींच्या चरित्राची हकीगत फक्त पोलीसांच्या नोंद बुकीत राहिली.

आम्ही सर्व लागलीच घरीं मुंबईस गेलों. त्या दिवशीं कस्तुरचा पुनर्जन्म झाला होता. आम्ही सर्व जण कस्तुरच्या आईकडे गेलों. आमची सर्वांची जेवणे—खाणी तेथेच झाली. आजपर्यंत घडलेल्या एतदंर गोष्टींची मालिका श्रयेकाच्या मनश्चक्षु स्मोर येत होती. ह्याच विषयावर गप्पा करतां करतां रात्रांचे साडेबारा वाजून गेले, तरी मला झोंप येत नव्हती. पण संजोवन डुलक्या वेळ लागला. तेव्हां आम्ही सर्वजण झोंपाबयास गेलों.

आतां मझ्या संसाराची हकीगत तुम्हांस सांगायची तेवढे राहिली आहे. ती सांगितली कीं मी माझी सध्याची हातांत घेतलेली केस तपासण्यास मोकळा झालों.

प्रकरण १२ वें.

आद्यंत.

कांही दिवस लोटल्यावर आमच्या लग्नाचा प्रस्न पुढें आला. परंतु सर्वांसच मी माझ्या व कस्तुरच्या जवळच्या सर्व इष्टमित्रांची परवानगी घेतल्याशिवाय लग्न करावयाचें नाहीं असें कळविलें होतें. माझे अंतरीचें गुह्य मी पूर्वीच कस्तुरला कळविलें होतें हें मागील कथानकावरून समजून आलेच असेल. तें कळल्यावरहि कस्तुरचा निश्चय ठळका नव्हता. परंतु बाकीच्या माणसाना तें कळवावयाचें होतें. तें मी आज बाहेर फोडावें असें ठरविल्यामुळे आज कस्तुरच्या दोन्ही बाजूच्या नात्याची व माझे सर्व इष्टमित्र अर्धी सर्व माणसें संजीवननें सुशोभित केलेल्या त्याच्या मालकीच्या दिवाणखान्यांत जमलीं होती. कस्तुरच्या आईचा व तिच्याहि नातळगांचा संजीवन हा इतका प्रिय झाला कीं तो त्यांना आणि त्याला तीं घरांतल्या माणसांप्रमाणे वाटूं लागली. आज प्रत्येकांला आपल्याला डॉ. मोहनच्याबद्दल कांहीं तरी अद्भुतपूर्व अशी हकीकत समजणार म्हणून उत्कंठा वाढत होती. सर्वांचें माझ्याबद्दल चांगलें मत असून मी सर्वास आवडता झालों होतो. कस्तुरचें माझ्याशीं लग्न लागावें असें सर्वांलाच वाटत होतें.

मी सर्वांच्याच पूर्वी संजीवनच्या घरीं आलों होतो. अजून कांहीं माणसें यावयाची होती. मला त्या दिवशीं संजीवननें बोरीबलीस केलेल्या नाटकाची आठवण होत होती. कस्तुर नाहींशी झाली आणि मी घाबरून गेलों त्या वेळीं संजीवन बोरीबलीस जाण्याच्या अगदीं मोठ्या घाईत आणि म्हणून माझ्या कस्तुरबद्दलच्या प्रश्नास उत्तरच देईनासा झाला. त्या त्याच्या बेपर्वाईबद्दल मी त्याला मनांतल्या मनांत अनेक प्रकारें दोष दिले होते. त्याला तितक्या क्षणापुरता तरी मी जिष्काळजी, निष्ठुर, निर्दय मानला होता. पण आतां माझी खात्री होऊन गेली कीं आपल्या मित्राची काळजी बेभ्यांत आपल्या सुखाची, आपल्या

जिवाची देखिल पर्वा न करणारा अमा कोमल मनाचा आणि सद्य मित्र एक संजीवन.

संजीवन दिवाणखान्यांतोल टापटिपीत कांदी उगे अपुरे राहिले की काय म्हणून पाहत होता. मी त्याला म्हटले—

“ त्या रात्री तू डॉ. नियोगींच्या बंगल्याकडे जाऊन बायकोसारखा आवाज काढलास तेव्हाच त्याने दार उघडले हे कसे ? ”

“ तुला बोरीवलीहून मुंबईस येतांना, तसेच नळबाजारांत आपल्या बापाला औषध देण्याकरितां बोलावणारी जी स्त्री, ती खरी स्त्री नसून स्त्रीवेषधारी सोनेरी टोळीतील एक गोरटिला, टेंगणा दुसका व बायकी आवाजाचा तरुण पोऱ्या होता, हे तुला त्याच दिवशीं कळून आले आहे. त्या लुच्चाकडे काही धोक्याचे चिन्ह अगर आपले कारस्थान फुटल्याबद्दलचा सुगावा लागल्यास येऊन कळविण्याचे काम डॉ. नियोगीने संपविले होते. हा माणूस त्यांना फारच उपयोगी पडला. चंदूने आपले आंग काढून घेतले तेव्हा हे सर्व त्याचे हस्तक विघडले खरे, परंतु ह्या दुष्टाने तितक्यांत चंदूला आणि त्यांना फोडून चंदूला विषप्रयोग केला आणि त्याच्या साधीदारांना पैसे चोरण्याचा सपाटा चालविला. चंदूला हे तर अगदीच असह्य झाले होते. त्याने मरणापूर्वीच सर्व लकी-गत पोलीसास व मला कळविली होती. नंतर ह्या परत वशा कलून घेतलेल्या मंडळींपैकी काही लोक कस्तुरला मारल्यावर कोणास जाग न लागतां पुरून टाकण्याकरितां रात्री खोल खड्डा खणत होते तेथे त्यांना जागच्या जागी कैद करविले. कस्तुरला मारण्याकरितां डॉक्टरने जवळ घेतलेली विषाची बाटली आणि क्लोराफॉर्मचा स्पंज तू पाहिला होतास. इतकी जग्यत तयारी त्या टग्याची होती. मला हे त्याचे सर्व बेत पूर्वी कळले होते. मग तुझ्या वैदगळ प्रदनाला उत्तरे देत कसली बसणार ? मला कस्तुरला मारण्यापूर्वी त्याच्या बंगल्याकडे पोचण्याची कोण घाई आणि त्यांत तुला आपला एखाद्या लहान पोरासारखा “ माझ्या कस्तुरचे काय ? ” म्हणून मार्गे लकडा ! प्रथम मी त्याच्या बंगल्यावरून पुढे जाताना कानोसा घेतला त्या वेळी त्याने कस्तुरला

बाडेर काढली नव्हती किंवा तो आपल्याला पडकावयास उया स्थितीत पाहिजे. होता तसा स्थितीत नव्हता; म्हणून मी पुढें तुला घेऊन गेलों. परत आल्यावर मी त्या फेरीवाल्या चोर तरुण स्त्रीवेषध्याऱ्यासारखा आवाज काढला आणि बोललों. तो तुझ्या अक्षरांचें (imitation) इमिटेशन करवावयास शिकला होता हें मात्र मला अखेरपर्यंत समजले नव्हतें; अगदीं आयत्या वेळींच समजलें. पण मी त्या स्त्रीवेषधारी पोऱ्यावर पाळत ठेवून होतोच. त्याला मी पाहून त्याचा आवाज आणि बोलणें लक्षांत ठेवून त्याचें अनुकरण करण्याचा एक दोनदां प्रयोग खासगी रीतीनें करून पाहिला, तों तो यशस्वी ठरला. माझे एक दोन स्नेही त्या वेळीं फसले. त्या रात्री तो ठक डॉ. नियोगीला कांहीं बातमी देण्याकरितां यावयाचा होता. त्याला अगोदरच दुसरीकडे पकडावयास लावून व कैद करून त्याच्या जागीं मी डॉक्टरच्या दाराशीं गेलों आणि त्याची “चंपी” बनलों ! नाही तर आपल्याला प्रवेश मिळाला नसता आणि पोलीसाकडून बळजबरीनें घर फोडतां येणें शक्य नव्हतें. उलट आपणच दोषी ठरलों असतो. कारण डॉ. नियोगी म्हणजे असामान्य व्यक्ती !”

संजीवनचें हें भाषण आणखीहि लांबलें असतें पण इतक्यांत सर्व मंडळी जमली. संजीवन आलेल्या प्रत्येकास बसावयास देऊन व त्यांच्याशीं बोलत चालत मधल्या वेळांत माझ्याशीं बोलत होता. त्याला प्रत्येक इशम हें त्याचें बोलणें लक्ष लावून ऐकत होता.

आले. सर्व माणसें जमली. संजीवनची हकीगत संपली आणि सर्वांच्या तर्फें त्यानें मला स्वतःची पूर्वकथा सांगवावयास विनंति केली. माझी हकीगत ऐकण्याकरितां सर्वजण चित्रासारखे स्तब्ध बसले. आलेल्या मंडळींत कस्तुरच्या आजोळकडचे व मावशीकडचे नातलग लोक होते. सर्व बहुतेक नवीन पिढीतले शिकलेले तरुणच होते.

माझा पूर्वतिहास चार शब्दांत सांगून टाकण्यासारखा होता. तशांत मला इतर कलांप्रमाणें वक्तृत्वकलाहि उत्तम येत नव्हती. तथापि आतां आपला

शेवटचा कार्यभाग उरकला पाहिजे. असा मनाचा धडा करून मी बोला-
बयास उठलों.

“ सभ्य गृहस्थ व मित्रमंडळी हो !

प्रथम डॉक्टर नियोगीचा सहाय्यक व डॉक्टर या नात्याने माझा कै. बाबासाहेब देशपांडे व त्यांच्या कुटुंबातील मंडळी यांच्याशी जाण्यायेण्याचा संबंध आला. पुढे त्या मंडळींशी माझी ओळख बगैरे होत जाऊन आमचा परि-
चय वाढत चालला व बाबासाहेबांचे कुटुंब अंबूतई आणि तांची बहीण कस्तुर यांच्याशी ओळख झाली. पुढे साहजिकच रीतीने आमची—म्हणजे माझी व कस्तुरचे—मने एकमेकांकडे आकर्षिली जाऊन त्यांत प्रेमाचे बीजारोपण झाले. तथापि आम्ही कोणत्याहि प्रकारे लग्नापूर्वीच्या प्रेमास विकृत स्वरूप येईल असे आचरण केलेले नाही; आणि या बाबतीत माझ्यापेक्षा मनाचा जास्त खंबीरपणा कस्तुरने दाखविलेला आहे हे मी आपल्यापुढे प्रांजळपणे कबूल करतो. आणि कस्तुरप्रमाणेच जर सर्व स्त्रियांत असेल तर असेहि म्हणतो की समाजांत जे अधःपाताचे काही परिणाम अर्भकाच्या दृष्टीने दृष्टोत्पत्तीस येतात, (या ठिकाणी माझ्या डोक्यांत पाणी येऊन झोळ्यांसमोर धुके पसरले आणि घसा घोगरा झाला) त्याचा दोष स्त्रियांपेक्षा पुरुषांवरच जास्त पडतो हे मी खात्रीने सांगतो. पुढे आमच्या दोघांच्या मते आम्ही एकमेकांस अनुरूप असून वडिलांचे मत भिळल्यास लग्न झाल्यास बरे, असे आम्हांस वाटले. आमचे हे मनोगत अंबूताईने ओळखले होते. तिने स्वतः तर आमच्या लग्नाला कबुली दिलीच होती; पण आपल्या इतरहि भासण्यांची कबुली मिळवून देण्याचे तिने अभिवचन दिले होते. परंतु आतां आजच्या ह्या प्रसंगास तीहि नाही.

आम्ही दोघांनीहि अशा रीतीने आमची मने जुळव्यावर व एकमेकांच्या शोकांची पूर्ण संकटांच्या प्रसंगी देखिल विषमस्थितीत चारस पाहिल्यावर स्वतःच्या अनुमतीने विवाह करावयास सज्ज असताहि तुम्हां सर्वांची परवानगी घेतल्याशिवाय पुढचा विधि न करण्याचेंच ठरविले आहे. तेव्हा आपण

विचार करून आपलें अनुकूल प्रतिकूल मत द्यावें अशी विनंति आहे. आपलें एकाचें जरी प्रतिकूल मत पडलें तरी कस्तुरशीं लम करण्यास मला लाच घाटेळ—मला धैर्यच होणार नाही, व मी स्वखुशीनें अविवाहित राहीन. दुसरी बधू सोडणार नाही, तसें होणें आतां अशक्य—अस्वाभाविक झालें आहे.

+++ पूरच्या अनाथ बालकाश्रमांत लहान अर्भकाचा मोठा झालेला मी मुलगा. लहानपणचे दिवस तेथील शिक्षणांत गेल्यावर +++ येथील अनाथ विद्यार्थिगृहांत मला पुढलें हायस्कूलचें शिक्षण मिळालें. माझा मॅट्रिकचा शिक्ष-
मकम संपल्यावर कॉलेजमध्ये मी गेलों. माझा डॉक्टरीच्या अभ्यासाकडे मूळ-
पासूनचाच कल होता. परंतु पुढें मदत नव्हती, व आर्टकॉलेजमध्ये माझा वर नंबर आला नव्हता. 'अनाथविद्यार्थी' संस्थेस मिळणाऱ्या देणग्यांतून मला थोडीशी मदत मिळे त्यावर व शिकवण्या बगेरे मिळवून मी कसाबसा मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या एल्, एम्, अँड एस. झालों; पण सेवडयावर माझी समाधानी झाली नाही. मेडिकल कॉलेजमध्ये पदव्यावर्षापासूनच मला पहिल्या प्रतीच्या शिष्यवृत्त्या व बक्षिसें मिळत गेलीं व माझा खर्चाचा प्रश्न सुटला. तथापि मला विलायतेस जावयाचें होतें. इतक्यांत बा संधीस मुंबईचे सुप्रसिद्ध +++ शेड नारके. त्यानीं आपल्या अगणित संपत्तीचा बराचसा हिस्सा 'अनाथविद्यार्थिगृह' संस्थेस परदेशांत शिक्षणासाठीं विद्यार्थी पाठविण्याकरितां म्हणून दिला. त्या मदतीनें मी विलायतेस जाऊन पुढच्या पदव्या मिळवून आलों. माझी बाकी सर्व माहिती आपणास आहेच.

अर्थात् या माझ्या पूर्वेतिहासावरून आपणाला आतां कळून आलें असेल कीं मला स्यावर जंगम इस्टेट कांहीं नाही. मला आईबाप, बहीण भाऊ, गणगोत हांहीं नाही. फक्त संजीवनखारखे जिवांसजीव देणारे मित्र देऊन ईश्वरानें मला ताकीचीं नात्याचीं माणसें न दिल्याची उणीव भरून काढून भरपाई केली आहे. माझ्यापेक्षा बडील व सज्जन पुरुष हे माझे सर्वच बाप. परंतु मुख्य बाप परमे शर. समाजातील सर्व बडील स्त्रिया—फक्त कस्तुरशिवाय कळम—माझ्या माता व लहान स्त्रिया सर्व बहिणी असें मी मानतो ! स्त्रियांच्या पातिव्रत्या इतकेंच

पुरुषांचें एकपत्नी व्रत मी प्रतिपाल्य व बंधनेकारक समजतों. हाच माझा पूर्व-
तिहास. माझी कथा संपली. आतां आपण योग्य तो निकाल द्या. माझ्या
मनास ही माझ्या अकुल कथनाची तळमळ लागून राहिली होती. आतां माझे
मन स्वस्थ झाले आहे. आतां मी आपली सर्वांची रजा घेतो ” असे म्हणून व
सर्वास नमस्कार करून मी खाली बसलों. सर्वत्र शांत होतें.

नंतर कस्तुरचे मत विचारण्यांत आल्यावर सर्वांनी एकमतानें आमच्या
विवाहाला उदारपणें संमति दिली. माझ्या आनंदाला पारावार उरला नाही.
आजपर्यंत मी जगांत एकटा होतों. आतां माझ्या सोबतीला दुसरे माणूस
मिळावयाचें ठरलें.

सर्व हकीगत कस्तुरच्या आईच्या कानावर घातली. तिलाहि आनंदाचें
भरतें आलें. म्हातारीचे मन जुन्या वळणाचें होतें; तथापि, मुलीला सुख जेणें-
करून होईल व आप्तेष्टांचा अपवाद जेणेंकरून सहन करावा लागणार नाही,
असेंच घडल्यामुळें तिच्याहि जिवाला समाधानच झालें. तिलाहि तिलाहि माझा
लोभ जडलेलाच होता.

* * * *

लवकरच सर्व वर्तमानपत्रांतून ह्या विवाहाची खबर छान्न आली. कित्येक
वर्तमानपत्रांनी आमच्या उमाची सर्व पूर्व हकीगतहि देऊन आमचें अभिनंदन
केलें होतें. कांहीं थोड्याशा वर्तमानपत्रांनी ह्या प्रतिलोम विवाहाबद्दल विशेषतः
माझवर ताशेरा झाडला होता. माझे लग्न मुंबईत झाल्यामुळें तथें ताशा आणला
महता; ती उणीव ह्या तशेंच्यानें मामाहुन का होईना पण भरून काढली असें
मला वाटलें.

* * * *

आतां आमच्या लग्नाला दोन वर्षे होऊन गेली आहेत. आम्हा दोघांलाहि
मुंबईत राहणें आवडत नव्हतें हें पूर्वी मी कळविलें आहेच. मी + + + पूर
सहरांत डिस्पेन्सरी उघडून आहें. परंतु माझ्या डिस्पेन्सरीमुळें ह्या सहराला
व्याप्त महत्त्व येऊं लागलें आहे. कारण जी. नियोगीच्या मागून Nervous

lisoders चा व बायकांच्या स्नायुसंबंधीं वगैरे सर्व रोगांचा अप्रतिम डॉक्टर म्हणून माझी प्रख्याति आहे. हें शहर मोठेंसें नाही. एका जिल्ह्याचें ठाणें आहे. माझी प्रॅक्टिस फार चांगली चालत असून मी सवडीप्रमाणें स्त्रोफत औषधोपचारहि करीत असतो. तथापि आम्ही आमचीं नावें मात्र बदललीं आहेत. कारण लोक मागल्या गोष्टी काडून विनाकारण कुटाळक्या करीत बसायचाचे आहेत. म्हणूनच वाचकहो ! तुम्हाला मी कुठें राहिलों तें गांव याचसाठीं आंगितलें नाही.

माझी कसरी आनंदानें आपला संसार धाटून आपल्या छोट्या “डॉक्टरला” हमारला खेळवायला असते. कुमारल, इतर माणसें छोटा ‘डॉक्टर’ म्हणतात. आणि हें नांव त्याला प्रथम ठेवले आहे संजीवननें कुमारला मांडीवर घेऊन खेळतांना त्याची औजी आनंदानें गाणीं गात असता तिच्या डोक्यांत अश्रू येत प्रसतात. कदाचित् तिला त्याच्या मावशीची आठवण होऊन अंबूताईची मुलें आपल्याला अशीच खेळवावयास मिळणार होती त्या सुखाला आपण आंचवलों असें तिला वाटत असेल.

संजीवन मात्र मला बरेंवार भेट देण्यांत कसूर करीत नाही. त्याचा चहाचा व्यापार जोरांत चालला आहे, व त्या व्यापारावर तो इतका लक्ष्मीवान् झाला आहे कीं महात्मा गांधींच्या चळवळीमुळे आपल्याला चहाचा व्यापार बंद करावा लागला तरी हरकत नाही, तो आपणच स्वतः बंद करून इतरा देशी वस्तूंचा व्यापार उघडायचा असें तो म्हणत असतो व त्या बाबतींत त्याची खटपटहि चालू आहे. लवकर आमचे संजीवन शेट चहाऐवजीं वदेशी मालाचे बडे व्यापारी म्हणून ओळखले जातील. तुम्हाला यावयाची ह्मण एवढीच कीं आतां अगदीं पहिल्या प्रथम जे स्वदेशी मालाचे मोठ्या प्रमाणावर मोठें भांडार उघडेल अथवा एखादी संस्था निघेल, त्यांच्यात प्रमुख आमचे संजीवनशेट आहेत असें खात्रीनें समजा.

